

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Livsformer og normativitet

arbejdets transformation og livsformers forandring Bd. 1

Vogelius, Peter; Sørensen, Ole Beier

Publication date:
1991

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):

Vogelius, P., & Sørensen, O. B. (1991). *Livsformer og normativitet: arbejdets transformation og livsformers forandring Bd. 1*. Københavns Universitet, Geografisk Institut.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LIVSFORMER OG NORMATIVITET

**arbejdets transformation
og
livsformers forandring
Bind 1**

**Ole Beier Sørensen
&
Peter Vogelius**

**LIVSFORMER
OG
NORMATIVITET**

**Ole Beier Sørensen
&
Peter Vogelius
1991.**

"ARBEJDETS TRANSFORMATION OG LIVSFORMERS FORANDRING"

af Ole Beier Sørensen & Peter Vogelius 1991.

Licentiatafhandling fra
Geografisk Institut
Københavns Universitet
Øster Voldgade 10
1350 København K.

Afhandlingen omfatter ialt tre bind med titlerne:

"LIVSFORMER OG NORMATIVITET", bind 1.

"TRE VIRKSOMHEDER -
KONTEKSTUALISERING AF CASE-STUDIERNE", bind 2.

"ARBEJDE OG DAGLIGLIV - EN INTERVIEWANALYSE", bind 3.

Bibliografiske søgeord:

Socialgeografi, livsform, normativitet, modernitet,
rationalisering, industri, arbejdets transformation,
arbejdsorganisering, teknologi, nye produktionskoncepter,
fordisme, post-fordisme, flexibel specialisering.

FORORD

Dette projekt er blevet udført i et samarbejde mellem Ole Beier Sørensen og Peter Vogelius ved Geografisk Institut under Københavns Universitet. Projektet har haft en løbetid på cirka tre år, og det blev afsluttet i december 1991.

Projektet har været finansieret dels ved et kandidatstipendium tildelt af Københavns Universitet's Naturvidenskabelige Fakultet og projektstøtte fra Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd (OBS), dels ved et forskningsstipendium tildelt af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd (PV). Vejledere på projektet har været lektor Frank Hansen og ekstern lektor Torben Lund Jensen, begge Geografisk Institut. Ansvar for teksten bæres af forfatterne alene.

Vi har grund til at takke en lang række personer for deres forskellige indsatser i forbindelse med dette projekt, frem for alt Anne og Solvejg, som tålmodigt "holdt os ud" gennem det sidste hektiske projektår. Dernæst skal vi takke det halve hundrede mennesker på de tre virksomheder, som beredvilligt stillede op til undertiden meget lange interviews. Vi skal takke de tre virksomheder for ualmindelig god behandling i forbindelse med vores arbejde. Uden deres indsats havde projektet ikke været muligt. Vi skal takke vore vejledere for deres råd undervejs, Anne Dollas på Geografisk Institut for hjælp med dele af skrivearbejdet samt Hjørdis og Bendt Sørensen for en stor hjælp med korrekturen på denne afhandling. Vi skal takke venner og kolleger på Geografisk Institut og herunder især folk med tilknytning til instituttets laboratorium C for et godt kammeratskab og en god faglig ånd igennem disse år, og for Peter Vogelius' vedkommende endvidere kolleger på laboratorium B. På det faglige område skal vi takke vore fagfæller på RUC Kirsten Simonsen, Jørgen Ole Bærenholdt, Keld Bucieck og Esben Holm Nielsen for godt kammeratskab og for inspirerende diskussioner undervejs.

Endelig skal der for Ole Beier Sørensens vedkommende rettes en særlig tak til venner og fagfæller i Uppsala; en tak for såvel personligt som fagligt engagement under et 10 måneder langt ophold dér. Oplevelsen af det faglige miljø og kammeratskabet på instituttet i Uppsala var til meget stor inspiration.

København, december 1991.
Ole Beier Sørensen
Peter Vogelius

INDHOLDSFORTEGNELSE

	FORORD	1
	INDHOLDSFORTEGNELSE	3
	FIGURLISTE	5
1.	LIVSFORMER, NORMATIVITET OG ARBEJDETS TRANSFORMATION	7
1.1.	Projektets idé og teoretiske forskydninger	9
1.2.	Projektets empiri	12
1.3.	Case-studier og interviewanalyser	13
1.4.	Perspektiver	14
1.5.	Nærværende bind	15
2.	FORDISMENS KRISE OG ARBEJDETS TRANSFORMATION	17
2.1.	Fordismens krise	17
2.2.	Nye produktionskoncepter: Kern & Schumann	23
2.3.	Arbejdsdelingens ophør - segmentering	29
2.4.	Nye produktionskoncepter i Danmark og Sverige	30
2.5.	Produktionens transformation som social problematik	40
3.	LIVSFORMANALYSE - KRITIK OG PERSPEKTIVER	51
3.1.	Livsformbegrebet i Højrup's hænder	53
3.1.1.	Livsform og individ	56
3.1.2.	Livsformer, normer og fraværet af sociale processer	58
3.1.3.	Livsform og praksis	61
3.2.	Birminghamskolen og "Cultural Studies"	64
3.3.	Franske "post-strukturalistiske" livsformteoretikere	71
3.4.	Om livsformer og forandring	76
4.	RATIONALISERING OG LIVSFORM	83
4.1.	"Den kapitalistiske ånd"	85
4.2.	Rationalisering i følge Weber	97
4.3.	Kulturel og samfundsmæssig rationalisering	103
4.4.	Det handlingsteoretiske problem	107
4.5.	Social handlen	117
4.6.	Rationalisering og livsform	125

5.	EN TEORI OM LIVSFORM OG NORMATIVITET	129
5.1.	Normativitetsteorien hos Mortensen et al.	130
5.2.	Livsformbegrebet hos Mortensen et al.	135
5.3.	Normativitetskategoriernes status	137
5.4.	Konstellationer af normativitetstyper	144
5.4.1.	De tre normativitetstypers forhold til hinanden	145
5.5.	Konventionalitet og refleksivitet	148
6.	LIVSFORMBEGREBET	151
6.1.	Betydning	152
6.2.	Praktik	161
6.3.	Betydning og praktik	166
6.4.	Livsformer og arbejdets transformation	169
	LITTERATURLISTE	173

FIGURLISTE

Figur 4.1:	Praktisk rationalitet	104
Figur 4.2:	Den "officielle udgave af Webers handlingsteori"	111
Figur 4.3:	Den "uofficielle udgave af Webers handlingsteori"	118
Figur 4.4:	Strategisk handlen og kommunikativ handlen	120
Figur 6.1:	Livsform, normativitet og livsverden	153
Figur 6.2:	Mediering: Biografi, social gruppe og kontekstuelle relationer	157
Figur 6.3:	Perspektiv og strategi	159
Figur 6.4:	Praktik, livsform og strukturelle vilkår	165
Figur 6.5:	Livsformbegrebet - betydning og praktik	167

1. LIVSFORMER, NORMATIVITET OG ARBEJDETS TRANSFORMATION

Arbejdet¹ indgår i et eller andet omfang i de fleste menneskers voksenliv i dagens Danmark (og Sverige). Vi ved, at arbejdet tillægges væsensforskellig betydning i forskellige grupper i samfundet - sådanne grupper kaldes ofte livsformer.

I stedet for at fokusere på forskellene **mellem** sådanne livsformer begiver vi os med dette projekt ud i et andet ærinde - i en søgen efter differentieringer, forskelle, opdelinger, splittelser, forskydninger... **indenfor** en enkelt hovedgruppe af sådanne livsformer; nemlig lønarbejdets livsformer. Vi har valgt at se på forholdet mellem sådanne livsformmæssige differentieringer og de mangesidede forandringer, som det moderne industriarbejde synes at undergå i disse år.

Arbejdet transformeres² - eller måske rettere: de krav, som arbejdskraften stilles overfor, forandres. Denne forandring synes at have tre hoveddimensioner: kravene til kvalifikationer bliver for det **højere**, for det andet **bredere** og for det tredje i stigende grad **temporære**.

Den første af disse dimensioner er tilsyneladende udenfor enhver tvivl. En meget stor del af den arbejdsmarkedspolitiske debat i disse år handler direkte eller indirekte om dette forhold. I Danmark har vi aktuelt mindst 300.000 arbejdsløse, samtidig har en del arbejdsgivere efter eget udsagn problemer med at skaffe kvalificeret arbejdskraft. Kvalificeret arbejdskraft er vel at mærke ikke blot uddannet arbejdskraft, men arbejdskraft med en eller anden speciel

¹. Med "arbejde" menes, medmindre andet er anført, her og i det følgende det lønnede eller det på anden vis indkomstgivende arbejde.

². Det har nu altid været tilfældet. Det formentlig kvalitativt enestående ved den aktuelle udvikling er at det sker hurtigere og med betydeligt større gennemslag end tidligere.

drejning af uddannelsen. Omvendt er påstanden om øgede kvalifikationskrav dog også tvetydig, fordi kravene i stadig mindre grad synes at være bundet til bestemte faglige uddannelser³.

Den anden af disse dimensioner er tilsvarende synlig i debatten. Tværfaglig kunnen og nye former for kombinationer af faglig kunnen og personlige egenskaber er tidens nøgleord. Dette gælder også i jobtyper, som tidligere blev regnet for "håndens", og hvor kvalifikationskravene var "lette" at afgrænse. Kompetent, kreativ, samarbejdsvant, fleksibel, omstillingsvillig..... søges til ungt dynamisk team.... i en organisation i stadig forandring, osv. Enhver, der har læst jobannoncer i den tommetykke "Søndagsberlinger", kender sangens forskellige vers. Det er længe siden, nogen har annonceret efter en "pålidelig og arbejdsom svend"⁴.

Den tredje dimension er derimod mere besværlig, thi den manifesterer sig først og fremmest som en opdeling mellem forskellige faglige generationer. Enkelte fags indhold skifter i tiden. Sådanne forandringer sker stadig hurtigere ikke mindst under indtryk af teknologiske forandringer. At en person bliver uddannet som smed i dag, er ikke ensbetydende med, at den samme person vil kunne beskæftiges som smed på hans eller hendes 60-årsdag. Groft sagt bliver uddannelse tilsyneladende i stadig større omfang en livslang, individuel proces snarere end en een gang for alle erhvervet billet til arbejdsmarkedet.

Forskningsmæssigt ved vi en del om enkelte livsformers (eller rettere hovedgrupper af livsformers) historiske udvikling, frem for alt ved vi en hel del om lønarbejderlivsformernes kulturhistorie. Et samlende træk ved denne kulturhistorie er, at den i vidt omfang er skrevet som, og også lader sig opfatte som, en "klasses historie". Dette projekt rejser spørgsmålstegn ved, om dette stadig er tilstrækkeligt, og frem for alt ved, om det vil være det fremover. De ovennævnte tre dimensioner i kvalifikationskravene til arbejdskraften er - påstår vi - blot eet tegn. De lighedsbetingelser, som i vidt omfang kan siges at have været til stede i den hidtidige kapitalismes historie, og som vi anser er grundlæggende for eksistensen af klasse i sociologisk

³. Dernæst er det, som vi skal vende tilbage til, ikke en tendens som gælder alle grupper på arbejdsmarkedet.

⁴. En undtagelse er dog visse typiske kvindejobs, hvor denne form for karakteristik trives i bedste velgående!

forstand; de lighedsbetingelser kan i stadig mindre grad tages for givne. Derfor har vi også brug for mere følsomme teoretiske begreber og frem for alt begreber, som er orienteret mere direkte mod det faktiske kvalitative indhold i dagliglivet.

Med dette projekt sætter vi os for at analysere arbejdets forskelligartede betydning i lønarbejdets ligeså forskelligartede livsformer, og vi sætter os herved også for at give et beskedent signalement af arbejdets moderne kulturhistorie.

1.1. PROJEKTETS IDÉ OG TEORETISKE FORSKYDNINGER

Dette bind udgør den teoretiske del af vores licentiatafhandling. Afhandlingen omfatter yderligere to bind; et bind, som behandler kontekstuelle vilkår omkring projektets case-studier, og et bind, som behandler projektets egentlige empiri, analysen af vore kvalitative interviews, samt de metodiske aspekter af projektet.

Vi har, især i dette bind, forsøgt at holde en fremstillingsform, som sigter på at opfylde to mål. For det første og som det mest selvfølgelig skal dette bind argumentere projektets problemstilling og dernæst opbygge det begrebsapparat, som vi anvender i analysen. For det andet skal det forklare og argumentere den faglige udvikling, som vi har været igennem under indtryk af projektets tagen form.

Opfattelsen af problemstillingen står altid i et snævert forhold til de begreber, hvormed de søges forstået. Når der dukker nye og uventede elementer op i arbejdet med empiriske problemstillinger, stiller det spørgsmålstejn ved de teoretiske begrebers duelighed. Omvendt fremtvinger teoretiske forskydninger et ændret syn på de empiriske problemstillinger, og det fremtvinger en ændret analytisk fokusering. Vi anser det for vigtigt også at formidle disse sider af projektførelsen.

Projektets problemformulering er således blevet justeret adskillige gange, efterhånden som arbejdet skred frem. I en tidlig formulering er projektet beskrevet under titlen⁵: "Sociale og kulturelle konsekvenser af industriarbejdets forandring - et livsformperspektiv på tekniske og arbejdsorganisatoriske forandringer i moderne industri i Danmark og Sverige". Undertitlen lød: "Projektet analyserer tekniske og organisatoriske forandringer i moderne industri med det formål, at redegøre for disse forandringers betydning for menneskelige livsvilkår og for hverdagslivets helhed blandt industriens arbejdere. Problemstillingen belyses ved tre case-studier i Sverige og Danmark".

Naturligvis er der "løbet meget vand i åen" siden da. Frem for alt er den forholdsvis snævre fokusering på teknik og arbejdsorganisation, som dette citat fra projektformuleringen antyder, ikke længere aktuel. Dette skyldes primært, at vi i projektforløbet har ændret vores opfattelse af begrebet livsform. I den form, hvori begrebet udvikles her, har det nok en sammenhæng med den formelle erhvervsmæssige dagligdag, men frem for alt indsættes det i en videre social kontekst, og det relateres til sociale relationer i en langt videre forstand, end vi oprindeligt havde tanke på. Vi er således gået fra en forholdsvis mekanisk livsformforståelse til en mere kompleks processuel forståelse. Livsformerne er under stadig udvikling snarere end en gang givne. Livsformer bliver i denne forstand genstand for en evig og allestedsnærværende kulturel rationalisering. Derfor bliver livsformbegrebet i vores aftapning netop ikke udviklet til en håndfuld omfattende typologier, hvor enkelte livsformer med et antal mellemregninger er direkte afledt af samfundets forskellige produktionsmåder.

Vi spurgte oprindeligt efter konsekvenser af tekniske og organisatoriske forandringer i moderne industri, for menneskelige livsvilkår og for hverdagslivets helhed blandt industriens arbejdere. Vi fik i stadig stigende grad problemer med den bagvedliggende synsvinkel. Groft sagt antog vi, at der er en snæver forbindelse mellem arbejdets forandring og livsformers forandring. Denne oprindelige skabelon har på forhånd lokaliseret udviklingens dynamik, og den har på forhånd indgrænset analysens forklaringsmæssige fokus til ganske bestemte relationer.

⁵. I Peter Vogelius' ansøgning til Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd fra september 1988 havde projektet titlen: "Lønarbejderlivsformen og teknologien - et studie i af- og udvikling". De her anvendte uddrag er fra februar 1990 og stammer fra Ole Beier Sørensens ansøgning til SSF om projektstøtte.

Det er vanskeligt at sige, hvad der nu kom først; den teoretiske afklaring eller registreringen af uoverensstemmelser i forhold til empirien, men det er vores klare opfattelse, at begge forhold har haft væsentlig betydning. Den grundlæggende erkendelse i projektets "selvforståelse" kom i stigende grad til at cirkle omkring "det kulturelle" som en komponent i et mere omfattende begreb om samfundsmæssig forandring indføjet under hovedoverskriften "rationalisering". Dette bar mod en ændret opfattelse af den livsformmæssige betydning af "forandringer i moderne industri". Sagt lidt polemisk er de menneskelige liv - på hvis vilkår vi tilskrev teknikken og arbejdsorganiseringen stor indflydelse - selv i bevægelse og forandring.

Det er vores opfattelse, at vi, med det teoriapparat vi her præsenterer, på den ene side kan fastholde et overvejende marxistisk inspireret samfundsteoretisk udgangspunkt, og på den anden side kan demonstrere en betydeligt større åbenhed i analysen og fortolkningen af kulturelle forskydninger, end den vi med vores oprindelige formulering stillede i udsigt. Vi begiver os altså ud på den vanskelige og farefulde færd mellem "Scylla og Charybdis" - mellem struktur og handling.

Den teoretiske bevægelse i forhold til begrebet livsform betyder også en ændring af opfattelsen af projektets oprindelige centrale hypotese, formuleret således: "arbejdets forandring og forandringer af relationen mellem arbejde og arbejdskraft ændrer dets betydning i forhold til hverdagslivets andre sfærer. Herved skabes nye betingelser for hverdagslivet, dets struktur og dets reproduktion". Det er ikke arbejdets forandring og forandringer i forholdet mellem arbejde og arbejdskraft i sig selv, der er i fokus. Disse forandringer sættes i sammenhæng med en videre økonomisk, politisk og frem for alt kulturel forandringsproces.

1.2. PROJEKTETS EMPIRI

Projektet baseres på detaljerede case-studier på og omkring tre forskellige virksomheder. De tre case-studier er dels en metalindustriell virksomhed i et dansk storbyområde⁶, som vi herefter kalder "X-værk", dels den danske producent af grafisk udstyr "Helioprint" i Kvistgaard nær Helsingør. Den tredje virksomhed er det svenske specialstålværk "Kloster Speedsteel" i landsbyen Söderfors beliggende "i landlige omgivelser" ca. 70 km. nord for Uppsala. Alle tre virksomheder - eller rettere de tre fabrikker, idet såvel X-værk som Kloster Speedsteel indgår i større koncerner, og selv har en række datterselskaber - er mellemstore virksomheder med mellem 300 og 600 ansatte. Selve empirien består på den ene side af store mængder indsamlet kildemateriale af forskellig art, såsom løntabeller, interne personblade, osv. På den anden side af vores vigtigste empiriske materiale, nemlig interviews med arbejdere, tillidsrepræsentanter og ledende medarbejdere på forskellige niveauer. Hertil kommer observationsstudier med de interviewede arbejdere. I hver casestudie indgår 12 arbejderinterviews - ialt 36 (35) interviews⁷ med en samlet længde på cirka 80 timer - og mellem 4 og 10 interviews med tillidsrepræsentanter og ledende medarbejdere⁸. Selve udvælgelsen beror - som det vil fremgå af bind 3 - på en lang række forskellige kriterier, som vi specificerede ud fra teoretiske overvejelser. Hovedsigtet var i meget grove træk at få en spredning på personernes livssituation og på dagligdags betydningsmønstre. Dette førte til opstillingen af en serie udvælgelseskriterier, som bl.a. omfattede køn, alder, familieliv, fødested, arbejdsliv, arbejdssituation og uddannelse.

⁶. Virksomheden har udbedt sig anonymitet. Dette må vi naturligvis acceptere og efter bedste evne forsøge at leve op til. Vi beklager dog, at dette fører til en ind imellem overordentlig besværlig skrivemåde i den empiriske del.

⁷. Der er optaget $3 \times 12 = 36$ interviews. Af interviewpersonerne er 14 kvinder og 22 mænd. Nøjere specifikationer af udvælgelseskriterier etc. findes i bind 3. De 36 blev til 35 fordi et interview, med en svært silicoseramant mandlig arbejder på Kloster Speedsteel måtte kasseres. Dette var klart allerede kort efter at interviewet var optaget, men der var ikke tid til at optage et nyt interview.

⁸. Variationen opstår som en konsekvens af forskelle mellem de tre virksomheders indre struktur.

1.3. CASE-STUDIER OG INTERVIEWANALYSER

I bind 2 præsenterer vi de 3 case-studier. Generelt kalder vi vores analyse af studierne for "kontekstualisering" af disse. For indeværende skal vi nøjes med at fastslå, at vi med dette metodiske begreb pointerer, at analyserne skal foretages med skyldig hensyntagen til, hvordan den konkrete virkelighed tager sig ud på stedet. Det er ikke tilstrækkeligt med universelle analyseprincipper. Kontekstanalyserne kommer for det første til at omhandle den lokale udgave af de samfundsmæssige forhold, der omgiver virksomheden, eksempelvis det lokale og regionale arbejdsmarked. For det andet, kommer de til at omhandle den lokale kulturhistorie i særdeleshed lønarbejdets rolle i denne. Kulturdimensionen er ikke lige vigtig i de 3 studier, specielt det svenske studie kræver en omfattende lokalt baseret kulturanalyse. Med andre ord gennemfører vi kontekstanalyserne både med hensyn til **udviklings- og forandringsprocesser**, og med hensyn til den **nuværende** situation i og omkring virksomhederne.

I bind 2's første kapitel diskuterer vi de principper og retningslinier, vi vil lade vores kontekstanalyser følge. Vi behandler metodiske problemer med "kontekstualisering" i et videnskabsteoretisk lys og peger mere praktisk på de karakteristika ved "de nye produktionskoncepter", som vi vil eftersøge i vores empiriske materiale.

Den egentlige analyse af projektets empiri - analysen af projektets arbejderinterviews - udfoldes i bind 3. Disse analyser sigter frem for alt på udlæsning af normativitetsformer og normativitetsstrukturer i det empiriske materiale. Konsekvensen heraf bliver, at vores opmærksomhed henledes på de enkelte interviewpersoners fortolkninger af en lang række forskellige hverdagslige relationer og fænomener. I overensstemmelse med teoriens udvikling, som den er beskrevet ovenfor, bliver analysens fokusering bredere, end vi oprindeligt havde forestillet os. Den afgrænses således ikke snævert til arbejdet, og den går ikke i samme udstrækning som oprindeligt tænkt i detaljer med holdninger til faktiske forandringer i arbejdet. Alligevel er vi i stand til at fastholde et analytisk sigte mod de "oplevede forandringer" i

arbejdet og i hverdagslivet og mod fortolkninger af disse forandringer. Analysen af disse interviews er struktureret i overensstemmelse med dette binds fortolkning af begrebet livsform.

Der er redegjort for projektets metode, feltmetode, empiriudvælgelse etc. i projektets tredje bind.

1.4. PERSPEKTIVER

På baggrund af teoriudviklingen og case-studierne diskuteres og analyseres sociale og kulturelle forandringer i den moderne verden. Der rejses hypoteser om enkelte livsformers forandring og om nye socialitetsformer på mikroniveau, ligesom der herudfra rejses hypoteser om videre politiske, sociale og politiske konsekvenser på makroniveau. Disse udviklinger relateres til aktuelle omstrukturingsprocesser i moderne industri.

Det væsentligste perspektiv i forlængelse heraf er, at vi bliver i stand til at stille kulturelt forankrede spørgsmålstegn ved en række af de ideer om "personlig udvikling igennem arbejdet", som findes indlejret i disse omstrukturingsprocesser, og som kommer til udtryk i den løbende debat om industriarbejdets fremtid.

I forhold til denne debat om industriarbejdets fremtid kan vi i vores empiriske arbejde spore et typisk socialt fænomen. Vi benævner dette **ambivalens**. Det dækker det forhold, at disse omstrukturingsprocesser er forbundet med overskridelse af kulturbundne tolkningsmønstre og dermed også med en læggen afstand til kulturelle udgangspunkter. Dette genererer en besynderlig "kulturel økonomi" - en evig beregning af forholdet mellem tab og gevinst; en ambivalens. Dette skyldes frem for alt det forhold, at disse forandringer er tvangsbundne. Eksistensgrundlaget for bestemte livsformer er i opløsning og i forandring, og bestemte tolkningsmønstre kan ikke opretholdes. Dette genererer potentielt en evig kontrast mellem gammelt og nyt.

1.5. NÆRVÆRENDE BIND

Som nævnt afspejler disponeringen af nærværende bind problemstillingens afklaring, hvilket bl.a. betyder, at det følger de teoretiske bevægelser i udviklingen frem mod et nyt begrebsapparat.

I kapitel 2 relaterer vi projektets problemstilling til en videre samfundsmæssig omstruktureringsproblematik. Der fokuseres dels på aktuelle diskussioner om forandringer i kapitalismen som produktionsregime, dels på træk af aktuelle diskussioner om arbejdsorganisering og beslægtede temaer i den aktuelle industri- og arbejdspolitiske debat. Det vises her, at disse diskussioner implicit rummer såvel en social som en socialteoretisk problematik.

Kapitel 3 indeholder en diskussion af forskellige kultur- og livsformteoretiske bidrag. I kapitlet figurerer tre hovedakser. For det første en omfattende og i visse henseender ganske aggressiv kritik af Thomas Højrup's livsformteoretiske arbejde - et arbejde som det er væsentligt at forholde sig til ikke mindst i lyset af dets store indflydelse på store dele af dansk samfunds forskning op gennem 80'erne. For det andet diskuteres bidrag fra den engelske "Birmingham-skole", og for det tredje diskuteres bidrag fra den franske "poststrukturalistiske" livsformforskning. En central inspiration er en stærk fokusering på kulturens og livsformernes produktion og reproduktion. Resultatet af denne diskussion er sammen med diskussionerne fra kapitel 2 en nærmere bestemmelse af livsformteoriens mål og med.

Kapitel 4 rummer første del af udviklingen frem mod vores rekonstruktion af livsformbegrebet. Centralt i arbejdet med denne første fase står især arbejder af den klassiske tyske sociolog Max Weber. Årsagen til, at netop Weber inddrages, er, at han repræsenterer en samfundsanalyse, som i høj grad fokuserer på kulturhistoriske træk som centrale i fortolkningen af en videre rationaliseringsproces. Dette giver et grundlag for en delvis overskridelse af de "reduktionismeproblemer", som vi identificerer i forbindelse med diskussionen af de strukturmarxistisk funderede eller inspirerede livsformteorier i kapitel 3. Imidlertid er der en række andre problemer forbundet med Weber's arbejde. Disse har primært rod i hans handlingsteori, som igen kan føres tilbage til hans bevidsthedsteoretiske udgangspunkt. En central figur i vores overskridelse af de teoretiske problemer hidrørende fra

Weber er en delvis inddragelse af elementer fra både Wolfgang Schluchter's genlæsning af Max Weber, og fra Jürgen Habermas' teori om kommunikativ handlen. Kapitlet fører ad disse veje til en fokusering på livsform som normativitetsstruktur.

I kapitel 5 udvikler vi et grundlag for en videreførelse af denne fokusering. Dette sker gennem opbygningen af en teori om normativitetsformer i den moderne verden. Centralt i denne udvikling står diskussionen af et normteoretisk arbejde udført af Niels Mortensen et al. En kritisk diskussion af disse forfatteres begrebsarbejde fører imidlertid til en konstatering af væsentlige problemer i teorien. Normteoriens brug af begrebet livsform er uklar, det samme er normteoriens håndtering af meningsdannelseprocesser udenfor mikrosociale sammenhænge. Ved hjælp af en diskussion af forskellige normativitetskategoriers indbyrdes status og relation, samt en diskussion af normativitetsteoriens forhold til begrebet livsverden, når vi frem til et udgangspunkt for en detaljeret rekonstruktion af begrebet livsform.

Denne rekonstruktion udfoldes i kapitel 6. Livsformbegrebet opdeles i en betydningsside og en praktiksider, og begge sider nuanceres. Projektets struktur tillader imidlertid, at hovedvægten lægges på betydningssiden, det vil sige på struktureringen af livsformernes indre normativitetsforhold og på disses indbyrdes relation. Det livsformbegreb, der herved opstår, er snævert relateret til såvel overordnede samfundsmæssige sammenhænge som kontekstuelle forhold og vilkår, og det rummer en snæver sammenkædning af livsformen med primære sociale relationer og det levede livs forløb og historie.

2. FORDISMENS KRISE OG ARBEJDETS TRANSFORMATION

Formålet med dette projekt er at undersøge sociale og kulturelle konsekvenser af industriarbejdets forandring i de moderne kapitalistiske samfund. Vi har lagt hovedvægten på hverdagslige aspekter i vores fortolkning af "sociale og kulturelle konsekvenser" - det vil sige, at vi beskæftiger os mindre med overordnede strukturforandringer på det industrielle arbejdsmarked og prioriterer i stedet analyse af konsekvenser på niveauet arbejdets sammenvævning med den øvrige dagligdag i enkelte livsformer.

Herved adskiller dette forskningsprojekt sig afgørende fra hovedparten af den forskning, som hidtil har været præsenteret på det løst definerede område: "teknologi, arbejde og hverdagsliv". Som vi straks skal vise i en kort redegørelse, har hovedsigtet i hovedparten af den øvrige forskning været et andet (flere andre). Hovedtemaer har således - groft skitseret - været arbejdets forandring under kapitalismens udvikling, teknologiens betydning for produktion og arbejde, nye teknologiers og nye organisationsformers betydning for kvalifikationer, arbejde og medbestemmelsen i arbejdet.

I retoriske vendinger kan vi skitsere vores forehavende således: mens andre har spurgt efter arbejdets- og produktionens forandring, spørger vi således: Bliver det anderledes at arbejde? Hvori består denne forandring? Hvilken betydning har dette for bestemte livsformers hverdagslige helhed? Skabes der nye og ændres eksisterende livsformer?

2.1. FORDISMENS KRISE

80'ernes debat om de kapitalistiske produktions udvikling og om dets betydning for arbejds- og arbejdsmarkedsforhold i de vestlige industrilande har som bekendt været ganske omfattende. Et grundlæggende træk i denne debat har dog været, at hovedparten af bi-

dragsyderne har set "noget nyt" antydet i en igangværende udvikling. På trods af endog meget store forskelle og kontraster er den generelle opfattelse, at 80'erne (og 90'erne) er en omvæltningernes periode - en periode, hvori fundamentale forandringer i arbejde og produktion i de udviklede kapitalistiske verden tog sin begyndelse (Wood, 1989 s. 1). Wood's udlægning er måske en anelse overdreven al den stund, at den mere ophedede del af debatten netop drejer sig om, hvorvidt der er tale om "fundamentale forandringer", eller om der trods megen tumult blot er tale om "capitalist business as usual" - eventuelt iklædt overfladefænomens nye gevandter. På den ene fløj findes ikke mindst Piore og Sabel (1984) med deres tese om "fleksibel specialisering" som en helt ny produktionsmæssig og samfundsmæssig orden. På den anden fløj står en række andre forfattere, som advarer mod at overdrive observationen af bestemte fænomener, og som hævder, at kapitalismen i det store og hele ligner sig selv (f.eks. Sayer 1989). Mellem de to poler findes en række andre bud, heriblandt Alain Lipietz og den såkaldte franske reguleringskole. Lipietz taler om flexibel akkumulation som en ny form for kapitalistisk produktion. Lipietz repræsenterer en opfattelse, som ligger tæt op af vores egen. Heri peges på, at kapitalismens grundlæggende logik nok er uantastet, men at dens iscenesættelse lokalt, regionalt, nationalt og internationalt gennemgår nok så væsentlige forandringer i disse år.

Det er ikke et perspektiv i sig selv for dette projekt at gå ind i en nøjere diskussion af denne debat, vi vil alene give nogle få markeringer af nogle hovedpunkter. Dernæst vil vi placere vores egen problematik i forhold til denne diskussion.

De vestlige industrilande er i krise - en krise som ofte siges at strække sig tilbage til 1973, men hvis spor kan følges endnu længere tilbage til 60'ernes midte - en krise som afløste efterkrigstidens ellers næsten ubrudte periode af økonomisk vækst.

Talrige forfattere har i 80'erne fortolket denne krise som andet og mere end et rent økonomisk forhold. I stedet tales der om en "fordismens krise" som prædikat for omdrejningsaksen i den igangværende udvikling (Lipietz, 1986 og Harvey, 1989). Denne fortolkning bygger dels på en bredere fortolkning af fordismen, dels på en opfattelse af en basal uoverensstemmelse mellem fordismens potentialer og de vilkår for produktion og reproduktion, som den af krisen udløste udvikling vil iscenesætte for den fremtidige kapitalistiske verden.

Det fordistske system kom i de årtier, hvor det opstod og vandt sin udbredelse, imidlertid til at betone sin egen pointe, nemlig erkendelsen af, at den kapitalistiske ekspansion ikke sikres ved højproduktiv massefremstilling af varer alene, men tillige forudsætter et masseforbrug. Herved bliver et det fordistske system til andet og mere end et spørgsmål om produktion:

"A new system of reproduction of labour power, a new politics of labour control and management, a new aesthetics and psychology, in short a new kind of rationalized, modernist and populist democratic society" (Harvey, 1989, s. 124-124).

I denne udlægning skiller Fordisme sig fra Taylorisme ved at sammenkæde den rationelle organisation af produktionen med en bestemt opfattelse af samfundet som helhed.

Ikke mindst Alain Lipietz har fokuseret på denne dobbelte fortolkning af fordismen. Lipietz beskriver fordismen som et bestemt "akkumulationsregime" med en tilhørende "reguleringsform". De to begreber præciseres således:

"The regime of accumulation describes the stabilization over a long period of the allocation of the net product between consumption and accumulation; it implies some correspondance between the transformation of both the conditions of production and the conditions of the reproduction of wage earners... A system of accumulation exists because its schema of reproduction is coherent" (Lipietz, 1986, s. 19)..... There must exist a materialization of the regime of accumulation taking the form of norms, habits, laws, regulating networks and so on that ensure the unity of the process.. The body of interiorized rules and social processes is called the mode of regulation" (Ibid).

I stærkt generaliserede termer er efterkrigstidens udvikling i de kapitalistiske industrisamfund i vesten frem til krisens gennemslag således fordismens udvikling til almen produktions- og samfundsorden i betydningen akkumulationsregime. En periode, hvor sammenkædningen af masseproduktion og masseforbrug sikrede et "koherent reproduktionsskema", og hvor sammenkædningen med keynesianistisk økonomi blev en hovedhjørnesteen i den reguleringsform, som efterhånden tog form. Samfundets politiske struktur udviklede sig i de fleste vestlige lande mod en treenighed mellem stat, kapital og arbejdskraft⁹. Velfærdsstaten som

⁹. Her dukker begrænsningerne i den her anvendte generelle skriveform op. Som det turde være bekendt, har denne treenighed ikke fulgt nogen fælles skabelon i sin udvikling. I sin generelle form kan dette mønster alene findes i ganske få lande, herunder især

institutionelt arrangement og levestandardforøgelse sikret gennem masseproduktionens sejrsgang, var hovedelementer i denne udviklings ansigt af social legitimitet.

Når der tales om den værende krise som en fordismens krise, skal dette fortolkes som en opfattelse, hvor forklaringerne søges både i selve produktionsformen - masseproduktion - og i reguleringsformen - den tilhørende samfundsmæssige og sociale orden. På begge sider drejer det sig om bastanthen i systemet - en stivhed, som gør systemet svært bevægeligt og uflexibelt i en situation, hvor dets stabilitet trues (Harvey, 1989 s. 142), en stivhed, som både findes i produktionssystemet, på arbejdsmarkedet, i arbejdskraften og i statens traditionelle rolle i den keynesianistisk dominerede kapitalistiske økonomi. Dette betyder dog ikke, at krisen kan indløses ved en ophævelse af disse "stivhedsfænomener", og at der herigennem kan skabes en fornyet stabil udvikling omkring en genskabt social legitimitet, opbygget efter de linier som karakteriserede fordismen. Som vi skal se, omfatter krisen dimensioner og relationer, som i princippet umuliggør dette, ikke mindst fordi netop stivhedsfænomenerne selv er centrale forudsætninger for opretholdelsen af denne sociale legitimitet.

1973 nævnes ofte som vendepunktet og som starttidspunktet for "fordismens krise". Dette hænger sammen med, at netop dette år markerer gennemslaget af en række allerede værende krisetendenser. Disse er primært knyttet til forandringer i den internationale arbejdsdeling og den internationale økonomi i det hele taget. Øget konkurrence på traditionelle markeder, stagnerende markeder og en svækkelse af især den amerikanske økonomi er blot nogle få eksempler på overordnede forhold, som var medvirkende til at iscenesætte 70'erne og 80'erne som en periode af voldsom økonomisk omstrukturering og politisk og social forandring (Harvey, 1989, s. 145). Dertil kom bl.a. oliekrisen, som yderligere "skubbede til et læs, der allerede var i bevægelse".

Netop betoningen af økonomisk omstrukturering og samtidig politisk og social forandring peger på videre konsekvenser for samfundets strukturelle udvikling, og på, at dette skyldes,

Vesttyskland og de nordiske lande. England har fulgt linier, som afviger herfra, det samme gælder efter endnu andre linier f.eks. Frankrig og Italien. Japan har aldrig haft en stærk institutionel arbejderbevægelse, og i USA har fagbevægelsen altid været forholdsvis svag.

at krisen netop har sine årsager tilsvarende bredt - i fordismen som akkumulationsregime og i dens tilhørende reguleringsform.

Den økonomiske omstrukturering har indebåret voldsomme forandringer i den kapitalistiske produktion i det hele taget. Med Harvey kan vi hævde, at fordismens "economies of scale" tendentielt er afløst af "economies of scope". "Economics of scope" står som ledestjerne for en produktionsform, hvor de centrale figurer er fleksibilitet i forhold til teknologien og dens anvendelse, fleksibilitet (nummerisk og funktionel) i forhold til anvendelse af arbejdskraft, fleksibilitet i forhold til produkter og disses tilpasning til hurtigt skiftende forbrugeradfærd, kvalitet og fleksibilitet i forhold til kapitalbinding og finansiering. Der kunne for så vidt nævnes endnu flere træk i denne udlægning. Det grundlæggende argument er, at vi befinder os i en periode af omstrukturering, hvis konsekvenser involverer voldsomme forandringer i international arbejdsdeling, teknologi, arbejdskraftanvendelse og i arbejdsmarkedets struktur.

Den politiske forandring kan først og fremmest ses som et sammenbrud i den keynesianistiske økonomi. Trods store forskelle i politiske og kulturelle strukturer og traditioner har et generelt fænomen i en lang række vestlige lande i grove træk været enslydende strategier overfor krisen og dens effekter. Herunder især alvorlige indgreb i de velfærdsstatslige arrangementer, i arbejdsmarkedslovgivning, i de faglige organisationers politiske muligheder og kombineret hermed betydelige lempelser af kapitalens manøveringsfrihed. Velfærdsstaten har tabt sin traditionelle rolle, og arbejderbevægelsens tro på statens evne til at manøvere i krisen har vist sig ubeføjet.

Den sociale forandring kan først og fremmest ses i forstærkede spændinger på arbejdsmarkedet; men også i de vestlige samfund generelt. Blandt andre Claus Offe har argumenteret (1985, s. 151-169) for et synspunkt, hvorefter konsekvensen af produktionens transformation, den økonomiske omstrukturering og den politiske forandring vil blive udviklingen af stærke interesse modsætninger indenfor arbejderklassen selv. Dette vil igen få alvorlige følger for fagbevægelsens politiske potentialer. Claus Offe forudser en forstærket opdeling mellem en "kerne" og en "periferi" blandt de beskæftigede, en forstærket opdeling mellem arbejdende og arbejdsløse og endelig en værditransformation, hvori den traditionelle sammenkædning af arbejde og livsforestillinger vil gå i opløsning. I følge Offe er en af de grundlæggende årsager

bag disse udviklingstendenser at finde i den økonomiske krise, massearbejdsløsheden og i de modstrategier på kapitalsiden, som den har givet anledning til.

"Det nye" består altså i transformationer på flere forskellige niveauer, og det omfatter altså i princippet alle sider af det økonomiske og samfundsmæssige liv, ligesom det har gennemslagskraft også i hverdagslivets daglige orden og strukturering. Offe betegner i sin udlægning resultatet af disse forandringer med termen "disorganized capitalism"¹⁰. Harvey vælger en mindre vidtgående fortolkning og taler om "flexible accumulation" som en ny konfiguration i kapitalismen (Harvey 1989, s. 173 - 197). Modsætningen består således ikke af spørgsmålet om, hvorvidt noget har forandret sig overhovedet, men derimod af spørgsmålet om, hvilken konsekvens, der kan drages af disse forandringer.

En central observation i hele denne problematik angår forandringer i selve produktionen, i arbejdet, i arbejdets sociale betydning og i den relative fordeling af arbejdet mellem forskellige sektorer¹¹. Et centralt omdrejningspunkt i Offe's udlægning¹² - og et punkt, som også tillægges stor betydning hos Harvey - er knyttet til forandringer i produktionen og i selve arbejdet. Argumentet er, at fordismens krise sætter sig igennem som en forandring af produktions- og arbejdsformer og i forlængelse heraf som et opbrud i traditionelle (klassebaserede) sociale og kulturelle mønstre.

Det synes derfor afgørende at nærme sig et mere detaljeret billede af de faktiske forandringer i produktion og arbejde, som kan siges at have præget især 80'erne. Hvordan materialiseres fordismens krise i selve arbejdet, og hvad er det i denne materialisering, som synes at skulle indebære et socialt og kulturelt opbrud? For at belyse denne vinkel skal vi i det følgende

¹⁰. En delvis parallel til Offe's argumentation findes i Scott Lash & John Urry's "The end of organized capitalism" fra 1987.

¹¹. I hovedsagen en stadig mindre betydende industriel sektor og en stadig mere betydende servicesektor - herunder især virksomhedsservice.

¹². Offe er her på linie med f.eks. Scott Lash & John Urry 1987 og med Khrishan Kumar 1979.

beskæftige os med et tysk bidrag til debatten, et bidrag, hvor begreberne "nye produktionskoncepter" og "flexibel automation" er begrebsmæssige bud på præcis denne materialisering¹³.

2.2. NYE PRODUKTIONSKONCEPTER: KERN & SCHUMANN

Især i Tyskland har der i løbet af 70'erne og 80'erne været arbejdet en hel del med temaet "arbejdets transformation"¹⁴. I 80'erne er dette udfoldet efter linier, som har en klar reference til den ovenfor anførte problematik.

De to tyske sociologer Horst Kern og Michael Schumann har fortolket nye tendenser i produktionens organisering som et spørgsmål om "nye produktionskoncepter" (Kern & Schumann, 1984, 1987 og 1989)¹⁵. I deres opfattelse er "nye produktionskoncepter" overordnet karakteriseret som:

"... eine moderne Variante betrieblicher Rationalisierung..., die sich ganz und gar innerhalb der Margen privater Kapitalverwertung bewegt" (1984 s. 300).

¹³. Det skal påpeges, at begrebet "fleksibel automation" ikke er synonymt med begrebet "fleksibel akkumulation". Det første refererer til en bestemt produktionsform bundet til en bestemt produktions- og produktfilosofi på virksomhedsniveau, mens det senere refererer til træk i udviklingen af kapitalismen som samfundsmæssig form.

¹⁴. I det hele taget har arbejdsociologien og beslægtede discipliner haft (og har stadig) en usædvanlig stærk position i Vesttyskland sammenlignet med andre vestlige lande. Denne særlige stilling hidrører fra den stærke prioritering området fik i den vesttyske forskningsverden i genopbygningstiden efter krigen. Forskning i industriel organisation, i arbejdets sociale relationer, korporationsmodeller m.m. blev et centralt tema i en politiske og sociale rekonstruktion af en nation, som bogstavelig talt lå i ruiner (Schmidt 1985).

¹⁵. Betegnelsen "Nye produktionskoncepter" er delvis parallel til betegnelsen "nye arbejdsformer" lanceret af Norbert Altman et al (1982). Altmans begreb opererer imidlertid på et mere detaljeret niveau i den egentlige produktion.

Det er dernæst ikke en absolut udvikling, men alene et tendens-fænomen, som forfatterne mener at kunne udlæse i studier af virksomheder i såkaldte "kernesektorer"¹⁶.

Men hvad er da "nye produktionskoncepter"? hvorfor opstår de? og hvilke kræfter er drivende bag deres tilsynekomst?

Som allerede synligt i citatet ovenfor, skal nye produktionskoncepter ikke ses som et brud med kapitalisme som produktionsmåde, men snarere som en moderniseringsform indenfor dennes rammer.

"The ["new production"] concepts are founded on a redefinition and an unorthodox combination of product philosophy, manufacturing technology, work design and personel policy. The main variables in these new concepts of production are a "Menu" that offers diversified products of high quality; a manufacturing process characterized by flexible automation; integration of the functions of production, maintenance, and quality control; and modes of recruiting and training which encourage the development of the highly skilled blue-collar worker" (Kern & Schuman, 1989, s. 87-88)

Omdrejningsaksen i denne udlægning er formuleret som et "credo" med to bud (Kern & Schuman, 1984 s. 19)¹⁷:

a) Autonomisierung des Produktionsprozesses gegenüber lebendiger Arbeit durch Technisierung ist kein Wert an sich. Die weitgehende Komprimierung lebendiger Arbeit bringt nicht per se das wirtschaftliche Optimum.

¹⁶. "Kernesektorer" er i forfatternes fortolkning industrielle sektorer, som trods "vækstøkonomiens krise", stagnation og strukturproblemer m.v. beholder en dominerende økonomisk position, også i en overskuelig fremtid, og som fortsat har de fornødne ressourcer til produktinnovation og udvikling af nye produktionsystemer (1984, s. 21). I analysen repræsenteres "kernesektorer" ved: bilmontage, værktøjs-/maskinindustri og kemiindustri. På den modsatte fløj findes egentlige "krisesektorer", industrier som eksisterer på lånt tid. Herunder henregnes bl.a. værftsindustri (som anvendes som case-eksempel (ibid. 305 ff.) og stål- og jernindustri. Det er tvivlsomt om denne opdeling holder; et væsentligt modargument er, at der indenfor krisesektorerne faktisk findes "specier", som er sluppet endog særdeles livskraftigt ud af krisen.

¹⁷. Credo (latin): Jeg tror/trosbekendelsens indledning. Betegnelsen credo signalerer et centralt aspekt ved produktionskoncepter - nye eller gamle - de ikke mindst er ideologisk funderede - et spørgsmål om tro.

B) Der restringierede Zugriff auf Arbeitskraft verschoncht wichtige Produktivitätspotentiale. Im ganzheitlicheren Aufgabenzuschnitt liegen keine Gefahren, sondern Chancen; Qualifikation und fachliche Souveränität auch der Arbeiter sind Produktivkräfte, die es verstärkt zu nutzen gilt.

Betoningen af disse to bud peger på en ny tvetydighed i den moderne produktions udvikling. På den ene side erstatter maskiner i stadig højere grad det levende arbejde, men samtidig øges bevidstheden om det specielle og kvalitativt enestående ved det menneskelige arbejde, ligesom erkendelsen af dets betydning for teknikkens udnyttelse styrkes. (1984, s. 13). "Trosbekendelsens bud" er omdrejningsaksen i de nye produktionskoncepter; de "troende" er virksomhedernes ledelser, og koncepterne deres planer og perspektiver på fremtiden (1989 s. 87 og Helgeson, 1986 s. 100).

Samtidig giver opstillingen af "trosbekendelsens" to bud ikke nogen entydig indholdsmæssig fastlæggelse af de nye produktionskoncepters karakter. Sammenholdt med det forudgående citat består det nye altså i en omtænkning af en række centrale aspekter af produktionen, en omtænkning som indebærer en ny forståelse af teknik og af arbejdskraft. Men dette leder ikke til eet nyt produktionskoncept, thi mulighederne inden for den "omtænkning", der peges på, er meget vide og den ny forståelse af arbejde og teknik kan gestaltes på et i princippet utal af forskellige måder. Nye produktionskoncepter er et spørgsmål om tendenser, al den stund det ikke som fænomen (endnu) er reelt eksisterende i en mere almen skala. Men det, der udmærker tendensen, er snarere end dens leden til et bestemt slutpunkt dens brud med noget fortidigt.

Det "nye" ved de nye produktionskoncepter består ved dets modsætning i forhold til en formodet tidligere generel tilstand. Det historiske modbillede er den traditionelle fordristiske masseproduktion produktionsmæssigt funderet på "economies of scale", på produktstandardisering, på mekaniseret produktion og arbejdsorganisatorisk reguleret efter taylorismens principper (1987, s. 154-155). I modsætning til de nye produktionskoncepter udgjorde arbejdet under masseproduktionen et problem. Løsningen af arbejdets problem blev identificeret som et mekaniserings-, arbejdsdeling- og kontrolproblem. Arbejdskraften var en uberegnelig barriere for produktionens gnidningsløse forløb.

En væsentlig reservation angår præcis anvendelsen af den fordistske masseproduktion som fixpunkt for fortidens scenario, idet det giver et uhyre misvisende billede af tidligere historiske tilstande. Det er for det første tvivlsomt, om masseproduktion nogensinde har været absolut dominerende som produktionsmodel, og dernæst tvivlsomt om denne dominans, selv i de sektorer, hvor den har været til stede, kan fortolkes over en og samme læst (Wood 1989). Hertil kommer, at fordismens udvikling i forskellige nationer ikke er een og samme historie (Harvey 1989, s.123 ff.). Der er ingen grund til at tro en beskrivelse af fortiden, som går ud fra, at den besad en entydigt homogen karakter. Naivitet med hensyn til fortolkningen af fortiden leder til misfortolkninger af nutiden, dette f.eks. jvf. den debat som fulgte udgivelsen af Harry Bravermans "Work and monopoly capital" i midten af 70'erne, og den heriværende entydige dequalificeringstese (se f.eks. Helgeson 1986 eller Wood 1989).

Denne indvending rammer naturligvis også en del af bidragerne til den mere overordnede diskussion, som vi gav et kort rids af tidligere i dette kapitel. Det kan argumenteres, at der til trods for, at fordismen vandt stor udbredelse, til stadighed har været brancher og virksomhedstyper, hvor udviklingen tog en anden retning. Endvidere kan der peges på nationer og regioner, hvor udviklingen ikke synes at konformere med fordismebegrebet. Lipietz omgår problemet ved at tale om akkumulationsregime som en "hegemonisk model", som ikke definerer reguleringsformen entydigt (Lipietz 1988 s. 19).

Anvendelsen af nye automationsteknologier betinger i følge Kern & Schumann på den ene side en frisættelse af arbejdskraft¹⁸, men på den anden side aktualiseres samtidig en fornyet accept af og respekt for det menneskelige arbejde. Automationsteknologiens udnyttelse kræver menneskeligt arbejde - vel at mærke arbejde på tværs af den traditionelle industrielle vertikale arbejdsdelingsbarriere, såvel som på tværs af faggrænsernes traditionelle horisontale opdeling¹⁹. Den "ny arbejder" er i dette lys en teoretisk og fagligt højt kvalificeret arbejder med en række socialt betonedevner, som sætter hende i stand til at kommunikere, påtage sig

¹⁸. Ifølge Kern & Schuman har teknologien "tabt sin uskyld". Idet den teknologiske betingede frisættelse overstiger den nybeskæftigelse, som en industriel ekspansion overhovedet kan afstedkomme.

¹⁹. For en diskussion af faggrænseproblematikken i forhold til ny teknologi og i forhold til fagbevægelsen som politisk organisering, se Nilsson 1988.

og leve op til ansvar o.m.a; ikke en tekniker eller en ingeniør; men en reflektivt betonet multi-kunstner (Kern & Schumann 1989 s. 93 - 94, se citatet gengivet i begyndelsen af afsnit 2.5.).

Tilsynekomsten af "det nye" har i Kern & Schumans forståelse en snæver sammenhæng med teknologi, frem for alt informationsteknologi og dens anvendelse i "fleksibel automation" - dette dog uden at de kan beskyldes for snæver teknologideterminisme. Kern & Schuman udgav 14 år tidligere en anden analyse "Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein" (1970)²⁰ - formodentlig baseret på analyser af de samme virksomheder. Heri analyserede de teknologiens betydning for dels arbejdet, dels "arbejderbevidstheden". I denne studie fokuserede de på mekaniseringens tekniske indgreb i arbejdet. Heri nåede de til en konklusion, som i nogen grad er modsat den, som findes i det senere arbejde, nemlig en påpegning af dequalificering som dominerende, men ikke absolut, tendens. De mellemliggende 14 år forstår de selv som en "inkubationsperiode", hvori teknologiens udvikling er modnet og har beredt grunden for en ny epoke - "den flexible automations epoke".

"Wir unterstellten und unterstellen für die 80'er Jahre ebenfalls eine grundlegend gewandelte Rationalisierungssituation. Die 70'er Jahre waren eine Art Inkubationszeit, in der ein qualitativ neuartiges Handlungswissen aufgebaut worden ist, das jetzt in vollen Umfang praktisch wird" (Kern & Schuman, 1984, s. 15).

Kern og Schumann kan siges at repræsentere en fasebeskrivelse af den moderne industrielle udvikling - en udvikling, som i disse år fører os fra mekaniseringens til automationens fase.

Det er ikke teknologien i sig selv, som driver denne omorientering af produktionskoncepter - teknikens rolle ses som den muliggørende faktor. Nye produktionskoncepter er derimod virksomhedernes overlevelsesstrategi overhovedet. En fornyet produktivitetforøgelse fordrer udnyttelsen af nye teknologier og ikke mindst deres fleksibilitetspotentialer. Dette fordrer på

²⁰. Bogen har nærmest status af en arbejds sociologisk klassiker. Den bygger i sin tur videre dels på en kritik af Robert Blauner's lige så klassiske "Alienation and freedom" fra 1964, dels og frem for alt på Heinrich Popitz Weberinspirerede studier "Technik und Industriearbeit" og "Das Gesellschaftsbild des Arbeiters" begge fra 1957. Kern og Schumanns studie står som en central inspirationskilde bag adskillige danske forskningsprojekter. Herunder ikke mindst SFI-projektet "Teknikken og arbejderen" ved David Bunnage, Anders Rosdahl og (såmænd) Niels Mortensen (Bunnage et al. 1974 og 1976).

sin side en ny opfattelse af vertikal såvel som horisontal arbejdsdeling og en ny respekt for fabriksgulvets skjulte kompetencer. Det styrende forhold bliver derfor nu som tidligere kapitalernes indbyrdes konkurrence og kamp for overhovedet at overleve på markedet, men alligevel bades scenen i et nyt og anderledes lys. Det drejer sig stadig om produktivitet og konkurrenceevne, men dette sikres ikke gennem lønpres og minimering af det menneskelige arbejde. Teknikken og en højt kvalificeret arbejdskraft er nøglerne til en flexibel, rationel, let omstillelig og kvalitetsbetonet produktion på et globalt og stærkt omskifteligt marked.

"Man trifft heute in wichtigen Bereichen der Industrie auf eine markt- und produktökonomische Konstellation, die keine Rationalisierung nach tayloristischen Muster mehr trägt" (Kern & Schuman, 1984, s. 323).

Men nye produktionskoncepter og de hermed forbundne "positive" effekter i arbejdet er dels ikke en entydig og generel proces, dels ikke en proces uden negative sider, deraf den allerede nævnte betoning af "segmentering" som centralt aspekt ved den aktuelle udvikling. Desuden har de nye produktionskoncepter netop udgangspunkt i "kernesektorer", og de indebærer i sig selv en ulige udvikling. De nye produktionskoncepter producerer "vindere" og "tabere" (1984 og 1989). Den polariseringstendens, som de så som resultatet af mekaniseringens indflydelse i slutningen af 60'erne²¹, har skiftet karakter. Polariseringen af arbejdsstyrken i A- og B-hold indenfor arbejdspladser er nu udviklet til en "segmenteringsproces", hvorunder det industrielle arbejdsmarked struktureres på en sådan måde, at der opstår nye barrierer, som systematisk deler og fordeler jobmuligheder, udviklingsmuligheder etc. - der skabes faste segmenter.

²¹. Den Berlin-baserede PAQ-gruppe (Projekt Automation und Qualifikation) ledet af Frigga Haug, som vedvarende har udgjort en betydelig opposition til Kern og Schumann - ikke mindst på den oprindelige dequalificeringstese, har leveret en ganske omfattende teoretisk kritisk diskussion af Kern & Schuman's "polariseringstese" (Christoff Ohm, AS 31 s. 84 - 115).

2.3. ARBEJDSDELINGENS OPHØR - SEGMENTERING

Arbejdsdelingens ophør er den reelle mulighed (og tendens) i de nye produktionskoncepters indflydelse på vigtige dele af den moderne industri. Den "nye arbejder" (jvf. ovenfor) er en figur, som eksisterer i et afgrænset lykkeland i den moderne industris kernesektorer baseret på fleksibel automatisering. Her findes "vinderne", de som høster frugterne af teknologiens transformering af det industrielle arbejde. Arbejdet skifter karakter, bliver multi-funktionelt, kvalifikationsmæssigt mere alsidigt krævende, det stiller i stigende grad krav til både faglig og teoretisk kompetence, det får en mere refleksiv karakter og det overskrider taylorismens adskillelse af manuelle og intellektuelle funktioner.

Men udviklingen af dette lykkeland producerer samtidig modsatte tendenser, al den stund de nye produktionskoncepter ikke er altomfattende i kernesektorerne og er helt uden indflydelse i andre industrielle sektorer. Skabelsen af en ny industriel arbejderelite parallelliseres af en udskillelsesproces - en segmentering hvor tre hovedgrupper i følge Kern og Schumann bliver tydelige.

For det første er det arbejdere, som nok bevarer deres jobs (enten det nu beror på arbejdsmarkedsmæssige reguleringer eller et fortsat behov for sådanne funktioner), men som ikke får del i den ny udvikling. Dette beror på automatiseringens (eller snarere del-automatiseringens) tendens til at skabe to adskilte segmenter: det (del)automatiserede område og håndarbejdets område. Det senere vil bestå, omend over tid blive mindre, men det vil ikke høste goderne af det første områdes udvikling²². For det andet er det arbejdere i egentlige krisesektorer - herunder en række sektorer, som tidligere har spillet en afgørende rolle i de vestlige industrilande f.eks. værfterne, stål- og jernværkerne.

"Nicht... die Erprobung neuer Konzepte steht auf dem Programm, sondern Abwicklung in geübten Rahmen und Abbau vorhandener Kapazitäten" (1984, s. 305).

²². Kern & Schuman opstiller denne hypotese på baggrund af en mindre analyse af margarineindustrien (1984. s. 300-305, især s. 303).

Gruppen bliver større og vil i stigende grad være underlagt ustabile beskæftigelsesforhold. Ganske vidst findes de mest radikale grupper i arbejderbevægelsen ofte indenfor disse sektorer, men uagtet at modstandspotentialet er stort, er det et potentiale uden magtmæssige midler for sin udnyttelse.

For det tredje drejer det sig om arbejdsløse. Langt hovedparten af den vestlige industrialiserede verden har været præget af massearbejdsløshed siden midten af 70'erne. Det er en arbejdsløshed, som ikke synes at blive afviklet i nogen overskuelig fremtid - snarere tværtimod. Arbejdsløsheden har sin egen struktur og anatomi, som dels udpeger særlige risikogrupper (unge, ufaglærte, kvinder, tidligere arbejdsløse, etniske minoriteter, indvandrere...), og som dels skaber særlige barrierer. Arbejdsløsheden har en stærk seriel komponent og er selvforstærkende. Det er i bogstavelig forstand umuligt at bevæge sig fra de arbejdsløses rækker ud i de industrielle kernesektorers skarer af nye arbejderkadrer²³.

Samtidig fremmer massearbejdsløsheden i sig selv implementeringen af nye produktionskoncepter. Dels lægger arbejdsløshedens eksistens overhovedet låg på industrielle konflikter, dels vil nye produktionskoncepter ofte for de beskæftigede fremtræde som et værn mod arbejdsløshedens trussel.

2.4. NYE PRODUKTIONSKONCEPTER I DANMARK OG SVERIGE ?

Der findes hos Kern & Schumann en tendens til at se disse nye produktionskoncepter som snævert afgrænsede til såkaldte kernesektorer. Videre repræsenterer Kern & Schumann en meget snæver opfattelse af, hvad vi skal forstå ved kernesektorer, en opfattelse der endvidere, som vi opfatter det, rummer en skjult fokusering på virksomhedernes størrelse - de store vil være mere tilbøjelige til at anlægge nye produktionskoncepter end de små. Endelig

²³. Denne fortolkning af arbejdsløshedens sociale konsekvenser har betydelig genklang i danske erfaringer se f.eks. Thaulow, 1988.

repræsenterer de en opfattelse, hvorefter teknikken indgår som et nødvendigt element i etableringen af nye produktionskoncepter. Deres eksempler er som nævnt taget i bilindustrien, maskinindustrien og i procesindustrien, mens krisesektorernes stjerneeksempel tages i værftsindustrien.

Det er naturligvis ikke svært at give modeksempler til en udlægning, som præsenterer sig selv så forholdsvis entydigt. I forhold til krisesektorerne har vi på den ene side omtrent hele den svenske værftsindustri og hovedparten af den danske, som stort set har fulgt Kern og Schumann's skabelon. Men på den anden side har vi som modeksempler de hjemlige værfter Lindø og B & W, som, omend værftsindustrien har været og i mange tilfælde stadig er stærkt influeret af krisens forskellige udtryk, faktisk har formået at rekonstruere produktionen til en endog særdeles slagkraftig form. I denne rekonstruktion spiller ikke mindst en etablering af nye produktionskoncepter en afgørende rolle - vel at mærke efter linier som ligger tæt op ad Kern og Schumann's definition af begrebet. Tilsvarende eksempler kan findes i den svenske stålindustri - herunder Kloster Speedsteel, som er en af dette projekts casestudier.

I forhold til eksemplerne på egentlige kernesektorer kan der ligeledes findes eksempler, hvor udviklingen ikke har fulgt de nye produktionskoncepter - eksempelvis findes der europæiske (især i England og Frankrig) bilindustrier, som har været ud af stand til at rekonstruere sig selv produktionsmæssigt som et svar på krisens forandring af akkumulationsvilkårene. Ligeledes kan der fra den hjemlige scene hentes eksempler på mindre og mellemstore virksomheder, som har været i vælten med forskellige varianter af nye produktionskoncepter - dette projekts anonymiserede casestudie, Helioprint (en anden af vore cases), Oticon ... er navne på eksempler fra de senere år.

Fra Sverige kan vi hente eksempler på virksomheder indenfor kernesektorer i Kern og Schumann's forstand - bilindustrien - hvor tingene ikke arter sig helt efter det skitserede mønster. Dels er der eksempler, hvor der er etableret nye organisationsformer efter linier, som ligger tæt op ad ideen om nye produktionskoncepter, men som ikke har været forbundet med

en mere omfattende teknisk fornyelse, dels eksempler, hvor omfattende tekniske forandringer ikke har aktualiseret ændrede organisationsformer²⁴.

Pointen i lyset heraf er, at begrebet synes defineret på en meget snæver og uhensigtsmæssig måde. Definitionen rummer "en uortodoks kombination" af fire forskellige elementer "produktfilosofi, fremstillingsteknologi, arbejdsplanlægning og personalepolitik". Dernæst siger den, at alle fire skal være i fokus, før der er tale om et nyt produktionskoncept. Vi vil vælge en anden betragtningsmåde, idet vi vil hævde, at kun elementerne produktfilosofi, arbejdsplanlægning og personalepolitik - indrettet efter linier, som bryder med det traditionelle tayloristiske kontrolparadigme - er afgørende for begrebets definition. Derimod kan en hvilken som helst teknik indsættes i produktion, uden at det berører selve præmisserne for produktionens praksis. Det nødvendige element i selve begrebets substans må være en sætten spørgsmålstejn ved den hidtidige praksis. Dette uden at nye produktionskoncepter definatorisk forbindes med en ophævelse af traditionelle modsætninger. Det, der peges på, er derimod frem for alt med Kern og Schuman's ord en "ændret opfattelse og anvendelse af arbejdskraft" (jvf. tidligere).

At der så i de fleste konkrete tilfælde vil være en sammenhæng mellem ændringer i arbejdsorganisering og ændringer i teknologi er så en anden sag - omend vigtig. MAN-Holeby Diesel i Holeby på Lolland er et eksempel, som illustrerer en sådan sammenhæng. Virksomheden indførte i perioden 1986 - 1989 en række forskellige FMS-anlæg og anden avanceret teknik i produktionen. I forbindelse hermed måtte virksomheden erkende, at den nye teknik ikke lod sig parre med den oprindelige arbejdsorganisation. Det interessante er, at ændringer i arbejdsorganisationen ikke indgik i de oprindelige planer, men netop kom til som en konsekvens af de problemer, som teknikken skabte. Disse ændringer omfatter bl.a. holdorganisering med en i forhold til tidligere udstrakt autonomi på "gulvniveau" samt en ganske omfattende uddannelses- og efteruddannelsesindsats bredt i virksomheden²⁵.

²⁴. Se f.eks. Christian Berggreen 1989 og 1990.

²⁵. Clematide & Jensen 1989, samt diverse arbejdsrapporter og rapporter fra projektet "Teknologivurdering af FMS og CIM" udført ved Afdeling for Arbejdsliv under Teknologisk Institut og Institut for Arbejds miljø ved Danmarks Tekniske Højskole.

Hvis vi med denne ændrede opfattelse af nye produktionskoncepter vender blikket mod den danske og den svenske industri, da tegner der sig - på trods af afgørende forskelle i arbejdsmarkedsstruktur, industristruktur, økonomisk udvikling etc. - et noget andet billede. Frem for alt har nye produktionskoncepter i denne betydning væsentlig større udbredelse og indflydelse, end hvis de snævert betragtes efter Kern og Schumann's begrebsdefinition.

Det er ikke muligt at foretage en form for formel opgørelse af fænomenets "udbredelse". Dels fordi begrebet i sig selv er så bredt formuleret, at det ville være vanskeligt udfra dette at søge efter reelt eksisterende nye produktionskoncepter, dels fordi de typer af oplysninger, som er nødvendige for en sådan vurdering ganske enkelt ikke er tilgængelige. Men når dette er sagt, skal det samtidig anføres, at tiden er rig på eksempler på forsøg med nye produktionskoncepter. Der findes en efterhånden ganske omfattende forskningslitteratur på området, en litteratur som ikke mindst omfatter et betydeligt antal casestudier. Blandt de mere omfattende (og spændende) findes Christian Berggreen's "Det nya bilarbetet" (1990), som dels analyserer og summerer erfaringer fra en lang række forsøg og modeller anvendt i den svenske bilindustri, dels forbinder disse til et længere udviklingsforløb omkring diskussioner af arbejdsorganisation i svensk industri²⁶.

Derimod er det enklere og - i tråd med begrebets pegen på tendenser snarere end absolutte udviklingstræk - også mere relevant at søge efter en vurdering af sådanne ideers indflydelse i den moderne industri, i industripolitik, i faglig politik etc. Set i dette perspektiv spiller temaer, som direkte eller indirekte relaterer sig til ideer og forestillinger om "nye produktionskoncepter", en væsentlig rolle på den politiske dagsorden. Dette med stadig større styrke op gennem 80'erne og 90'erne. Vi kan pege på det allerede nævnte store antal konkrete forsøgsprojekter på forskellige virksomheder. Mange af disse relaterer sig imidlertid direkte til en lang række institutionelle forsøgs- og udviklingsprogrammer, som alle sigter på at bidrage til en industriel fornyelse, hvilken også omfatter en forandring af arbejdets organisering.

²⁶. Hertil kommer en lang række andre forfattere. F.eks. Lundquist 1988, Bergman 1985, Helgeson 1986, Brulin 1989, Clematide & Jensen 1988 og Bäcklund 1988.

På det metalindustrielle område gennemførtes i perioden 1978 - 1979 det såkaldte "Jernets Fremtidsprojekt". Om erfaringerne herfra hedder det i oplægget til det senere UPS-projekt (se nedenfor):

"Jernets fremtidsprojekt afdækkede et behov for nye måder at anskue og udvikle produktionen på. De stadig hyppigere krav til omstilling til nye produkter og det stadig lavere styktal pr. serie fik de etablerede produktionssystemer til at fremtræde som stive og utilstrækkelige" (UPS, Rode & Sant 1983, s.3).

Denne erkendelse var udgangspunktet for projektet Udvikling af Produktions-Systemer (UPS)²⁷ fra 1980 til 1983. Projektet sigtede på at frembringe en systematisk indfaldsvinkel til støtte for den enkelte virksomheds eget arbejde med udvikling af produktionssystemer. Den oprindelige fortolkning af "produktionssystemproblematikken" i projektet forekommer temmelig klinisk - stiv, teknisk og kapitalfixeret. Det interessante ved UPS-projektet er imidlertid - udover den omstændighed at dets tilblivelse overhovedet markerer erkendelsen af et problemfelt - at det kom til at omfatte en lang række konkrete virksomheder, som med støtte fra Teknologirådet gennemførte en række forsøg med udvikling af produktionssystemer. I disse projekter kom den arbejdsmæssige og arbejdskraftmæssige side af sagen til at spille en langt mere fremtrædende rolle, end der oprindeligt var lagt op til.

En af de virksomheder, som deltog i UPS-projektet - Wittenborg Automatfabrikker - oprettede indenfor UPS-projektet en afdeling struktureret med holdorganisering og såkaldte selvstyrende grupper. Dernæst indgik en række elementer, som tog sigte på at "mobilisere humane ressourcer" - et forsøg på at skabe en snæver identifikation med arbejdet, holdet og afdelingen hos arbejderne. Virkemidler heri var anvendelsen af forskellige tilhørsmarkører - f.eks. bestemte farver på maskiner, interiør og arbejdsbeklædning indenfor holdets domæne. Projektets økonomiske side er vanskelig at vurdere²⁸, men under alle omstændigheder blev

²⁷. Projektet havde deltagelse af Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark, Foreningen af værkstedsfunktionærer i jernindustrien i Danmark, Jernets arbejdsgiverforening og Institut for produktudvikling ved Danmarks Tekniske Højskole. IPU stod for projektets gennemførelse.

²⁸. Dette ikke mindst fordi det er uhyre vanskeligt at nå til en entydig opfattelse af en sådan vurderings præmisser.

det aldrig udfoldet til at omfatte hele virksomheden. Tværtimod valgte ledelsen få år senere i forbindelse med etableringen af et nyt anlæg på fabrikken en helt anden model for produktionens opbygning - en model som på en lang række punkter stod i skarp kontrast til det dengang bare 2 år gamle forsøgsprojekt.

En anden af virksomhederne, som deltog i UPS-projektet, er Helioprint i Espergærde (en af dette projekts cases handler om denne virksomhed). I et interview i forbindelse med vores egen undersøgelse beskrev virksomhedens administrerende direktør erfaringerne med UPS således:

"Vi havde på det tidspunkt, hvor vi gik ind i det her, havde vi 3 produkter. Vi kunne se, der var problemer, en større range af produkter og fremover fleksibiliteten. Kravene til fleksibiliteten blev jo stadig større, fordi vores marked krævede forskelligartede produkter, og fordi sammensætningen af produktgrad var en anden, og det gav os en helt anden produktionsopgave. Der var et, det er der altid et positivt udkomme af - at sætte sig ned og diskutere sin opgave igennem med mellemrum, og det gjorde vi så da. Man sad og diskuterede produktionsopgaven. Og som de så lagde ind og lavede vores ideal-fabrik o.s.v., og så kørte de ting igennem. Vi fik et løft kvalitetsmæssigt. Det er svært at sætte kroner på, så vi åbnede derfor for nogle - for noget omsætning, som også er vanskeligt at sætte kroner på. Vi fik nogle indirekte afledte fordele. Men decideret at eftervise den kalkulation, vi lagde op i starten, den vil jeg sgu sætte en stor skepsis ved. Den tror jeg ikke, vi fik hjem"²⁹.

Interviewet udtrykker et centralt aspekt ved enhver form for opbrud i forhold til traditionelle organisationsformer og driftsformer - resultatet er økonomisk uberegneligt, idet det ikke mindst kommer til udtryk i afledte effekter, og ofte længe efter at forandringerne er sat i værk.

Et andet betydeligt projekt gik under navnet JUUST - "Jernets Udvikling af Uddannelses-Systemer"³⁰ og løb fra 1984 til 1986. Med reference til forannævnte projekter defineres formålet således:

²⁹. Interview med produktionschef Erik Vedel Laursen, Helioprint 25. juni 1990.

³⁰. Samarbejde mellem Centralorganisationen af Metalarbejdere i Danmark og Jernets Arbejdsgiverforening.

"Forsøgsprojektet JUUST har til formål at afdække indholdet og mængden af kvalifikationskrav, der stilles til medarbejderne i jernindustriens virksomheder" (CO-metal / JIA 1986 s.3).

Et centralt politisk mål bag projektet var at øge virksomhedernes indsats på uddannelses- og efteruddannelsesområdet, i erkendelse af, at netop kvalifikationer er en central forudsætning for industriens fremtidige udvikling. Også JUUST- projektet omfattede en lang række forsøg på konkrete virksomheder. Udfra erfaringerne med disse forsøg udmøntedes projektet i en række "værktøjer" til brug for virksomhedernes ledelser og tillidsfolk i arbejdet med kortlægning af kvalifikationsbehov, udvikling af uddannelsesplaner samt opbygning og styring af egentlige uddannelsesaktiviteter. Også i JUUST- projektet blev det erfaret, at et systematisk arbejde med udviklingen af produktionssystemer - her med fokus på kvalifikationer - leder til en mere eller mindre nødvendig sætten spørgsmålstejn ved den traditionelle organisering.

I 1990 afsluttede Industriens Arbejdsgivere og CO-Metal et fælles projekt kaldet "90'ernes lønsystem - kvalifikations- og resultatløns". I indledningen til projektets afrapportering hedder det:

"Virksomhedernes produktionsopgaver og -systemer har gennem de senere år i væsentlig grad ændret karakter og indhold....
Nye kritiske produktionsmål er fremkommet. Korte gennemløbstider, flexibilitet og høj produktkvalitet kan være nogle af disse mål.
En række analyser har vist at lønsystemerne og de arbejdsorganisatoriske forhold ikke har fulgt med eller tilpasset sig denne udvikling. De fleste virksomheder prioriterer styktider og arbejds effektivitet som det vigtigste kritiske mål for produktionen" (CO-Metal / IA 1990).

I denne kontekst fokuseres på resultatløns og på kvalifikationsløns som centrale styringsmidler - som i så mange andre sammenhænge på dette område hentes inspirationen i Sverige³¹. Kvalifikationsløns er en type lønsystem, hvor lønnen i et eller andet omfang gøres afhængig dels af jobbet krav til den enkelte, dels af den enkeltes personlige og faglige kvalifikationer og dygtighed. Resultatløns er en type lønsystem, hvor lønnen i et vist omfang gøres afhængig af virksomhedens økonomiske resultat.

³¹. Den svenske case-studie i dette projekt stålværket Kloster Speedsteel i Söderfors rummer bl.a. en problematik omkring resultat- og kvalifikationsløns.

Pointen i disse systemer er dobbelt. På den ene side er der tale om et middel til at forøge produktivitet og kvalitet, på den anden side menes det at kunne motivere og stimulere den enkelte til "personlig udvikling gennem uddannelse og træning til nye og mere kvalificerede jobs" (ibid.) samt skabe øget engagement. Således skulle interessen i højere produktivitet og kvalitet kunne gå hånd i hånd med interessen i et bedre og mere indholdsrigt arbejdsliv, uden at produktionens grundlæggende modsætninger berøres. I vores øjne er det centrale dog det individualiserende element i disse systemer og den interessepartikulariserende effekt, som netop dette træk er svanger med. Projektet udmøntedes i en erfaringsopsamling på basis af ialt 14 forsøg. Herudfra opstilledes en vejledning til brug for virksomhedernes ledelser og deres tillidsfolk.

Fælles for alle disse projekter - og der kunne nævnes betydeligt flere, herunder ikke mindst fra Sverige - er at de iscenesætter det klassiske modsætningsforhold på en ny måde. Een central pointe ligger i fokuseringen på arbejdets indhold og på kvalifikationer - som igen leder til en fokusering på den enkelte arbejder og dennes specielle kvaliteter og vilkår. Det kan selvfølgelig være fornuftigt nok og endog indebære betydelige gevinster lokalt og for enkelte arbejdere, men det kan ikke undgå at berøre den faglige organisering og dens indhold. Det er nærliggende at pege på en ny form for korporatisme som et centralt politisk aspekt i disse strategier, og dernæst på den indbyggede fremme af segmentdannelse..

Dette perspektiv er meget klart repræsenteret i det kongresoplæg, som det "Svenska Matallarbetareförbundet" præsenterede forud for sin forbundskongres i november 1989 - et ganske omfattende oplæg kaldet "Solidarisk Arbetspolitik" (1989). Oplægget kan læses ud fra flere synsvinkler, vi skal her alene hæfte os ved det som et indlæg i den nødvendige diskussion om fagbevægelsens fremtidige rolle overhovedet.

Oplægget cirkler omkring et af kapitalismens klassiske paradokser: produktivkræfternes udvikling burde virke frigørende, men denne potentielle frigørelse realiseres ikke. Teknologien skaber nye muligheder for industriarbejdet indholdsmæssigt, organisatorisk og omfangsmæssigt. Det skaber mulighed for at udrydde dårlige jobs (fysisk eller psykisk belastende), men dette sker ikke i tilstrækkeligt omfang. Tværtimod er der i følge Svensk Metall mange eksempler på, at teknologien skaber endnu flere dårlige jobs. Oplægget introducerede derfor

begrebet solidarisk arbejdspolitik som en moderne pendant til den klassiske solidariske lønpolitik.

Centrale elementer i den solidariske arbejdspolitik er krav om øget jobindhold, bedre uddannelsesmuligheder, bedre udviklingsmuligheder, decentralisering af ansvar og højere grad af medindflydelse på den umiddelbare arbejdsverden. I denne forstand kan dette altså ses som et fagpolitisk baseret argument for "nye produktionskoncepter". Samtidig rummer det som nævnt væsentlige elementer af et nyt socialt kompromis - en ny korporatisme. Nu hører det selvfølgelig med til historien, at oplægget led en krank skæbne på kongressen. De klassiske lønpolitiske mål har stadig forrang - også i Sverige. Dette betyder dog ikke at diskussionen af den grund er forstummet.

Diskussioner om jobindhold, kvalifikationer og medindflydelse har også spillet en central rolle i de senere års danske fagpolitiske debat - ikke mindst inspireret af de svenske søsterorganisationer. Som allerede nævnt har fagbevægelsen været medvirkende i en lang række større forsøgsprogrammer. Dertil kommer, at især uddannelsesspørgsmål har fået en stadig mere central placering.

Specialarbejderforbundet i Danmark (SiD) har været toneangivende i en kampagne for "Betalt frihed til uddannelse" (1988 - 1989)³². Sigtet heri var at give arbejdere bedre muligheder for at opbygge kvalifikationer som et middel til dels at sikre sig beskæftigelsesmæssigt, dels til at skabe et mere indholdsrigt arbejde. Visionen bag kampagnen er således dobbelt. Fremtidens arbejdsmarked præges af to ting: segmentering og øgede kvalifikationskrav. Uddannelsespolitikken ses overfor begge som et centralt politisk tema.

Et er dog visioner, et andet er dagligdagens realpolitik. Uddannelsesspørgsmålet har haft det hårdt i dansk politik de senere år³³. Senest blev spørgsmålet rejst i forbindelse med

³². Kravet om betalt frihed til uddannelse var ikke nyt, men havde været fremført også tidligere.

³³. Det samme kan i nogen grad siges om forholdene Sverige. Dog skal det så samtidig nævnes at udfgangspunktet er et helt andet. Uddannelses- og efteruddannelsespolitikken har en betydeligt stærkere stilling i svensk arbejdsmarkedspolitik.

overenskomstforhandlingerne i foråret 1991. I betragtning af den anerkendelse, som problemet nyder hos såvel arbejdsmarkedets parter som hos politikere, da blev resultatet skuffende magert - ret til 1 uges uddannelse om året.

Hertil kommer at uddannelsesspørgsmålet - og i det hele taget en lang række spørgsmål, som i en eller anden form tager forskud på et fremtidigt arbejdsmarked - i stigende grad har udviklet sig til et stridspunkt indenfor arbejderbevægelsens egne rækker. I Danmark er striden mellem faglærte og ufaglærte - primært mellem Metal og SiD - efterhånden klassisk, det samme gælder, især på lokalt niveau, striden mellem mandlige og kvindelige forbund. Årsagerne hertil skal antagelig først og fremmest søges i rent organisationstaktiske forhold - den enes brød er den andens død. Hvis store grupper af ufaglærte f.eks. får et kvalifikationsmæssigt løft, da bliver de faglærtes position relativt forringet; hvis kvinders arbejde vurderes ligeværdigt med mændenes, da har kvinderne krav på ligeløn, det vil sige mændenes position bliver relativt forringet. Der kunne gives en temmelig lang række af yderligere eksempler, og desværre også en meget lang række eksempler på konkrete konflikter på sådanne temaer. Hertil kommer selve faggrænsespørgsmålet. Forskydninger i teknikstrukturen forandrer arbejdets karakter og gør det mere eller mindre krævende, forskydninger i kvalifikationsstrukturen kan f.eks. gøre de ufaglærte relativt bedre kvalificerede - begge processer udløser potentielt forskydninger i organisationsstrukturen. I øjeblikket løses problemet i vid udstrækning ved de forskellige forbunds monopolisering af organisationsretten til bestemte jobfunktioner. Perspektivet er primært, at flere medlemmer giver større politisk indflydelse og magt, dernæst at dette at kunne holde på relativt bedre kvalificerede folk ofte af den enkelte organisation ses som et vigtigt våben i kampen for generelle lønkrav (se f.eks. Nilsson 1988, Nilsson og Sandberg 1988).

Imidlertid er der også tendenser, som peger i andre retninger end mod nye produktionskoncepter. Et nøgleord såvel i diskussionen om nye produktionskoncepter som i industripolitiske diskussioner generelt har været "flexibilitet". Dels er flexibilitet - trods dets entydigt positive klang i den offentlige debat - langt fra nogen entydig størrelse, dels behøver opnåelsen af en eller anden form for flexibilitet ikke at indebære nye produktionskoncepter. Et interessant og dugfrisk eksempel er kamptemaet bag den konflikt på bankområdet, som i foråret 1991 var

tæt på at blive en realitet i Danmark³⁴. Hovedspørgsmålet gik på spørgsmål om "fleksibel arbejdstid", idet arbejdsgiverne havde krævet, hvad man kunne kalde, "en 74-timers 14 dages-uge". Pointen er, at der kan opnås gevinster bundet til en "fleksibel" (tidsligt, numerisk eller funktionelt) udnyttelse af arbejdskraften efter linier, som ikke berører hverken jobindhold, kvalifikationer eller medindflydelse - en slags "fleksibel fordisme".

Bengt Åke Lundvall et al. (1990) peger på dette forhold som et problem i en analyse af produktivitetsudviklingen i dansk industri. Produktiviteten er faldet siden 1986. Årsagen hertil er - lyder argumentet - at industrien fortsat generelt hylder de traditionelle dogmer, som siger, at konkurrenceevnen alene hviler på en beskæring af lønomkostningerne og på en stram styring af produktion og arbejde. "Produktiviteten der blev væk" forsvandt af årsager, som netop er knyttet til disse dogmer. Ny teknik gør det ikke alene, dens udnyttelse stiller krav om kvalifikationer, om uddannelse og om nye organisationsformer - præcis på dette punkt er den moderne industri generelt ude af trit med udviklingen.

2.5. PRODUKTIONENS TRANSFORMATION SOM SOCIAL PROBLEMATIK

Blandt andre Claus Offe var i slutningen af 70'erne og i begyndelsen af 80'erne inde på en argumentation, som på mange punkter ligner de argumenter, som Kern & Schumann fremfører i forbindelse med deres segmenteringsteori. Claus Offe pegede således på tre nye og ny-gamle opdelinger, som han forventede med stadig større kraft ville komme til at dominere den fremtidige politiske og sociale udvikling i de vestlige industrisamfund (Offe, 1985, s. 151 - 170).

Offes tre opdelinger kan skitseres således:

³⁴. En tilsvarende konflikt blev en realitet i Sverige i foråret 1990. Konflikten havde de samme hovedpunkter som den danske. Den strakte sig over godt 3 uger.

- 1) Skellet mellem "øvre og nedre" segmenter i arbejdsstyrken uddybes. I høj grad en parallel til Kern & Schumanns kategorier "Vindere" og "Overlevere".
- 2) Skellet mellem de arbejdende og de arbejdsløse uddybes. En parallel til Kern & Schumanns opstilling af en selvstændig kategori "Tabere".
- 3) Skellet mellem "liv" og "arbejde" uddybes. Produktionens transformation er for Offe forbundet med en "transformation af værdier" - en arbejderbevidstheds krise.

Mens indholdet i de to første opdelinger i grove træk indløses af den argumentation, som Kern & Schumann repræsenterer, er det nødvendigt at knytte en række kommentarer dels til segmentdannelse overhovedet, dels til Offes tredje opdeling som sådan.

Offes udgangspunkt ligger i en erkendelse af den økonomiske krises leden til et opbrud i fordismen som produktionssystem og som samfundsmæssigt system. Det grundlæggende argument synes at være, at fordismens stabilitet som produktionssystem hviler på det keynesianistisk-fordistiske samfunds stabilitet. Dette idet det alene i en sådan sammenkædning er muligt at skabe den legitimitet og den sociale integration, som systemets opretholdelse kræver. Når krisen kradser med arbejdsløshed, "udhuling af velfærdsstaten" og erosion af traditionelle magtpositioner (især fagbevægelsen), da udløser det en identitetskrise - en krise i "arbejderbevidstheden". I denne forbindelse peger Offe som eksempel primært på unge og disses indslusning på arbejdsmarkedet. Fordismen og dens arbejde præget af instrumentalitet, autoritet og underkastelse fremstår som et mareridt og udløser en kollektiv apati og afvigende individuelle adfærdsformer.

Dette træk forstærkes i og med fagbevægelsen tvinges ind i en defensiv position, hvor eneste politiske mulighed synes at være kampen for "vindernes interesser". Et uløseligt dilemma, hvor "kampen for den enes brød bliver medvirkende til den andens død" (Offe, 1985 s. 158 - 159). Kern & Schumann peger på samme dilemma (1984, s. 320 ff). Fagbevægelsen mister sin legitimitet som forsvarer for arbejderklassens livsinteresser i en videre forstand.

Videre leder processen til en afløsning af det traditionelle dualistiske arbejdsmarked til et arbejdsmarked præget af segmentering og af udviklingen af stadig mere partikulære interesser. "Arbejderbevægelsens århundrede" eller "socialdemokratismens århundrede" byggede i høj

grad på lighedsbetingelser, som ikke bare kunne defineres objektivt, men som tillige i høj grad var synlige i det daglige arbejde. Dette grundlag synes i stadig mindre grad at være til stede.

Dette forhold kan spores i en lang række udviklingstendenser på samfundsmæssigt niveau - ikke mindst symptomatisk i det forhold at den organiserede arbejdsstyrkes andel af den samlede arbejdsstyrke på LO-området er vigende i Sverige såvel som i Danmark og har været det siden 70'ernes midte (Arbetslivscentrum, 1991). På et mere overordnet niveau kan det spores i forandringer i kapital-arbejde forholdets manifestering - en forandring som partielt illustreres af det forudgående afsnits eksempler. Denne forandring har Göran Brulin med udgangspunkt i analyser af svenske forhold beskrevet som en bevægelse "Från den svenska modellen till företagskorporatismen" (1989). Pointen er, at den økonomiske, produktionsmæssige, politiske og sociale ombrydning sker efter linier, som partikulariserer traditionelle kollektive interesseforhold, underordner traditionelle klasserelationer lokale og virksomheds-specifikke forhold, lader målene i den faglige kamp underordne hensynet til virksomheden. Videre i samme spor kan nævnes, at den afgående Volvo-VD Per Gyllenhammer - en af Nordens mest indflydelsesrige industripolitiske personer - i foråret 1991 gjorde sig til talsmand for et decentralt aftalesystem, hvor lønudviklingen kobles direkte til den enkelte virksomheds udvikling. Tilsvarende synspunkter har været fremført i Danmark.

Udviklingen af det segmenterede arbejdsmarked har forbindelse til to forhold: for det første differentieringen i arbejdet, dets betingelser, muligheder og fremtidsperspektiver, for det andet til det forhold, at fagbevægelsen i krisen i stadig mindre grad kan ses som varetager af videre livsinteresser. Skellet mellem liv og arbejde uddybes. Offe betegner dette som et sammenbrud for en af fagbevægelsens centrale dogmer:

"The fundamental assumption of the labour movement is that, compared with the common interests which are held to arise from this socio-economic (klasserelationen, forf), special interests - such as those arising from the occupation, economic sector, gender or nationality of the individual employee - play only a subordinate role" (Offe, (1981) 1985, s. 151).

ved det "nye", kombineres med en tilbagetrækning til "stabile værdier" og en forøget vægt på autoriteten i basale institutioner - familie, religion, stat (Harvey, 1989, s. 171). Imidlertid er de to synspunkter ikke nødvendigvis i modstrid med hinanden, idet det centrale omdrejningspunkt er en erosion af den traditionelle arbejdsetik. Forskellen hidrører snarere fra de to udsagns "tidsforskel" - Offe kunne i 1981 stadig fæste en vis lid til sociale bevægelser og græsrodsbevægelser som væsentlige nydannelser på den politiske scene, fænomener som nu ved 90'ernes begyndelse ikke længere synes at eje det samme potentiale.

Dette fører til et nyt spørgsmål, nemlig hvorvidt disse tilsyneladende forandringer i normative strukturer er et konjunkturelt fænomen, eller om de skal ses som strukturelt funderede?

Vores opfattelse er, at der i vidt omfang er tale om strukturelle forandringer og derfor omtrent irreversible bevægelser. De forandringer, som det fordistiske akkumulationsregime har gennemløbet, umuliggør i bogstavelig forstand reetableringen af et identisk koherent reproduktionsskema, og eftersom den tilhørende reguleringsmåde bl.a. i betydningen normer og regler fremstår som en i det mindste delvis materialisering af akkumulationsregimet, da virker det usandsynligt, at disse normative forandringer skulle være døgnfluer, variationer over historiens i almindelighed kringlede forløb.

Groft sagt kan dette formuleres i en første hypotese: arbejdets rolle og dets betydning i enkelte livsformer og de indenfor enkelte livsformer dominerende normative strukturer omkring arbejdet vil blive påvirket og gennemgå forskydninger under indtryk af forandringer i det samfundsmæssige arbejdes form, omfang, fordeling og i de principper, som i hovedsagen styrer dets faktiske organisering. Eller sagt på en anden måde: forandrede vilkår i det kapitalistiske lønarbejde vil afspejles kulturelt i forandrede livsformer.

Kern og Schumann har i forbindelse med deres diskussioner omkring begrebet "nye produktionskoncepter", givet en karakteristik af "den nye arbejder":

"From our observations of West German workplaces we can characterize the new worker. He or she is not semiskilled as would have been true of a traditional machine system.... The need for theoretical competence is too high for on-the-job training. Professional training, in form of a modernized apprenticeship, is necessary. Models

of such apprenticeships ... leading for example the skilled worker in the chemical industry to acquire additional skills in mechanics and electronics; or the new mechanic in the automobile-industry to acquire maintenance skills; or the metal-cutting specialist to combine traditional metalworking skills with competence in operating numerically controlled machines. However qualified this modern worker may be, he or she is not a technician or an engineer but a kind of scout: sensitive to breakdowns, with quick reactions and the ability to improvise and take preventive action. This worker needs empirical knowledge gained by working directly with machinery and materials and the behavioural skills to be able close the technological gaps in the machinery. Finally he or she is not the traditional craftsman but is less materials-oriented and more concerned with technical and organizational procedures. Moreover in contrast to traditional craftspeople, modern skilled workers are not masters of the work process. Others such as scientists or engineers define the layout of the technical system and hence decide when and what human intervention is necessary. The new worker has less autonomy than the traditional craftsman but more than workers during the reign of mass production" (Kern & Schumann 1989 s. 93 - 94).

"Den nye arbejder" - eller rettere den nye arbejders arbejde, som jo er denne udlægnings egentlige tema - er en slags modstykke til den flexible automations epoke, den moderne industris nye "kadrefigur". Karakteristikken fremstår her som en funktionel aflæsning ud fra en række konstaterede dominerende krav i arbejdet til arbejdskraften i arbejdsprocesser, som er omfattet af såkaldte "nye produktionskoncepter". De faglige kvalifikationers sammensætning, deres anvendelse og deres indvævning i produktionen bliver anderledes end de former, der har været gældende i den traditionelle masseproduktion³⁶. Den faglige kunnen og kyndigheds kvalitet er i stigende grad knyttet til en form for tværfaglighed, men dens egentlige potentiale ligger ikke i denne forandrede kompetence i sig selv, men i dens sammenvævning med mere socialt betonedede kompetencer med rod i det enkelte menneskes refleksive potentialer. Den kompetence, som det enkelte menneske udfolder, er i stadig mindre grad orienteret efter snævre faglige principper, men i stedet efter en mere omfattende logik, hvis udgangspunkt frem for alt er en mere overblikbetonet fornemmelse for hele forløb og processer.

En interessant pointe i forhold til denne fremstilling er, at den sprogligt er upræcis og holdt i mildt sagt luftige vendinger. De enkelte elementer er ikke særligt klare, og de er ikke

³⁶. Det er indlysende at denne sammenligning af et fænomen, som generaliseres til "det nyes hovedtendens", med et andet fænomen, som generaliseres som "det fortidiges hovedtilstand", udgør en betydelig svaghed i Kern & Schumann's argument for så vidt angår deres ønske om, at kunne sige noget generelt om aktuelle udviklingstendenser.

vægtede i forhold til hinanden. Dertil kommer, at meget vigtige elementer er skjult bag anvendelsen af ord som "a kind of scout", "sensitive", "behavioural skills"... m.fl. Disse formuleringer antyder en vis usikkerhed hos forfatterne overfor deres egen observation. Det, der er udtrykt med anvendelsen af sådanne formuleringer, er, at væsentlige sider hos "den nye arbejder" ganske enkelt ikke er knyttet til nogen form for formel kvalifikation overhovedet, men i stedet består i en række almenmenneskelige træk. Udfra nærværende fremstilling kan der peges på ansvarlighed, årvågenhed, nidkærhed, refleksivitet, kreativitet, omstillingsevne, fleksibilitet etc. etc. Alle sammen egenskaber som findes nævnt i tidens arbejdsgiveres "katalog over idealmedarbejderen".

Der kan rejses en række empiriske indvendinger mod Kern & Schumann's fremstilling. Flere af disse er lidt pudsige i forhold til Kern & Schumann's faseprægede opfattelse af den industrielle produktions udviklingshistorie. Således vil det udfra deres fremstilling kunne argumenteres, at klassiske håndværkere er blandt de ypperste "nye arbejdere", mens maskinoperatører ved moderne NC, CNC og FMS anlæg slet ikke hører til her, snarere tværtimod.

Dette modsiger imidlertid ikke en basal pointe, nemlig at de normative strukturer, som omgiver "det nye arbejde" og udøvelsen af den "nye kompetence", i den form Kern & Schumann har beskrevet den, ikke kan være identiske med de strukturer, som almindeligvis antages at være knyttede til det mere traditionelt organiserede og strukturerede arbejdes praktikker. På dette punkt kan en stor del af forskningslitteraturen vedrørende traditionelle industrielle systemer faktisk læses som en form for antitese til den arbejderfigur, som Kern & Schumann beskriver.

Et af de mere prominente eksempler i en nordisk sammenhæng er naturligvis Sverre Lysgaard's bog "Arbejderkollektivet" fra 1961. Dengang kunne Lysgaard udskille hovedtrækkene af et kollektivt normsystem blandt arbejderne, som ikke mindst lagde snævre rammer for stort set alle sider af den enkeltes omgang med arbejdet. Et væsens aspekt ved kollektivet var i følge Lysgaard dets funktionelle rolle som fælles forsvar over den potentielle eksponering overfor det "økonomiske systems" ubønhørlige krav (Lysgaard 1961) - krav, som dybest set er iboende kapitalismen som økonomisk og politisk orden (Beier Sørensen & Vogelius 1988a).

Kollektivet kan forstås som en figur, der netop henter sit grundlag i den traditionelle masseproduktion og i de betingelser, som arbejdet er undergivet her. Ensliggørelse, arbejdsdeling, kontrol etc. etc. er centrale "lighedsbetingelser" blandt arbejdere i de traditionelle systemer og også centrale eksistensbetingelser for kollektivet overhovedet. Modsvarende er hovedfiguren "kollektivarbejderen" en social figur, som er nøje afstemt til disse vilkår - udtrykt gennem den præcise karakter af kollektivet som normsystem og gennem dets indhold af sociale spilleregler.

Nu er kapitalismen jo ikke just en saga blot, og de nye produktionskoncepter er ikke - ej heller i Kern & Schumann's udlægning - et totalt brud med kapitalismen. Derfor er der heller intet, der tyder på, at de farer, som kollektivet tjente som værn imod, er borte. Endog tværtimod! Det, der ligger latent i de nye produktionskoncepter, er netop en voldsom eksponering af den enkelte overfor krav, som langt overskrider de traditionelle faglige kompetencers domæner. Dermed er der også tale om en eksponering, som kollektivet ikke på samme måde kan udgøre et værn imod. Selvom klassiske modsætninger består, vil et kollektiv opbygget efter de linier, som Lysgaard har beskrevet, miste sine eksistensbetingelser i et arbejdssystem, hvor strukturen ikke følger de traditionelle horisontale og vertikale kompetenceopdelinger, og i stedet erstattes af flydende grænser og ikke-ekspliciterede krav til den enkeltes indsats. Kravene skifter fra faglige krav bundet til en snævert afgrænset arbejdsproces, til krav om personlig deltagelse i en overordnet proces og om deltagelse efter linier, som tager udgangspunkt i et billede af denne helheds funktionsmåde. Disse krav bliver herved stærkt individualiserede og i stigende grad rettede mod den enkeltes kompleks af faglige og reflektive/sociale færdigheder. Herved forsvinder lighedsbetingelserne i klassisk forstand som umiddelbar erfaringshorisont for den enkelte, og arbejdet bliver i praksis uhåndterligt indenfor de snævre rammer, som kollektivet i egenskab af normsystem udstikker. De krav, som "den nye arbejder" eksponeres for, er af en sådan karakter og stilles på en sådan måde, at det ikke lader sig gøre at søge beskyttelse bag kollektivets homogeniserende facade.

I dette perspektiv kan de "nye produktionskoncepter" siges at trække på andre normstrukturer hos arbejdskraften end de, der repræsenteres af kollektivsystemet under de traditionelle fordristisk inspirerede produktionsformer. Således er der en sammenhæng mellem forandringer i arbejdet og normative omstruktureringer for så vidt angår arbejdskraftens syn på arbejdet,

oplevelse af det og indlevelse i det. Kern & Schumann går ikke i dybden med dette spørgsmål, men hovedsynspunktet synes - muligvis utilsigtet - at være: at A forårsager B.

Imidlertid lader det sig gøre at opstille den modsatte argumentation. Det vil sige et argument, som peger på, at det i virkeligheden er dybtgående kulturelle forandringer i den moderne verden, som fremtvinger forandringer i arbejdet. Dette er til dels gjort af Claus Offe (jævnfør ovenfor), idet han peger på en svækket social integration, som væsenstræk ved de moderne kapitalistiske samfund. Et perspektiv hos Offe er, at dette vil udvikle sig til et realproblem for den industri og det erhvervsliv, som skal fungere blandt andet på grundlag af en stadig mindre disciplineret og i stigende grad selvbevidst arbejdskraft. For at få tingene til at fungere må traditionelle dogmer, hierarkier og arbejdsformer omkring arbejdet undergå en forandring.

Trukket op i sort og hvid findes der altså to modsatte hypoteser om forholdet mellem arbejdets forandring og kulturelle forskydninger. Een der siger, at det er arbejdets forandring, der skaber kulturelle forandringer, og én der siger, at arbejdets forandring mere eller mindre er en reaktion på kulturelle forandringer, som allerede er i sin vorden. Begge udsagn knyttes til næsten enslydende teorier om segmentdannelser på arbejdsmarkedet. Derimod synes de to hypoteser at rumme hver sin hypotetiske karakteristik af "det moderne menneske".

Offe knytter et sæt livsværdier til sin bestemmelse af den sociale figur, værdier som selvrealisering, kreativitet, frihed og autonomi. I normteoretisk forstand er denne sociale figur fundamentalt en anden end "kollektivarbejderen", hvis fremmeste kendetegn ikke just var individualisme og slet ikke hedonisme. Offe's udgave af figuren får et stærkt refleksivt præg - vel at mærke præg af en refleksivitet, som vedvarende viser tilbage til individuelle - muligvis endog selvcentrerede - kvalitative begreber om livets mening og indhold i bred forstand. Heri ligger et udtryk for Offe's grundlæggende hypotese: at livsformer i almindelighed i disse år bliver stadig mindre arbejdscentrerede. Offe's moderne arbejder er derfor næppe tilbøjelig til at underkaste sig vilkårlige betingelser i arbejdet for herefter at hæve sin løn og styrte ud i det rigtige liv for dér at realisere sig selv i vilde fritidsprojekter. Det instrumentelle arbejdsbegreb har ingen mening her. Konsekvensen synes at være, at alle livets gøremål bliver vurderet kvalitativt inden for en og samme normative skabelon - indenfor et samlet univers, hvor intet

enkelt element kan reduceres til et entydigt middel til indfrielse af mål entydigt knyttet til andre elementer.

Kern & Schumann's "nye arbejder" kan udlæses som en hypotetisk social figur ud fra de tidligere anførte citater. Denne har fællestræk med Offe's model, men er dog i hovedsagen en anden figur. Den nye arbejder er nok individualistisk, men næppe hedonistisk - dertil er kravene i arbejdet for tyngende og tilværelsens udsigter trods alt for usikre. "Den nye arbejder" præsenteres for krav, hvis indfrielse i høj grad forudsætter en engageret og reflekteret arbejdspraksis, men det gør ikke hende til hedonist. Tværtimod kan engagementet i høj grad ses som en funktionel reaktion på det nye arbejdes betingelser. Nok er forholdene i mange henseender friere og den faglige og arbejdsmæssige autonomi større end i traditionelle systemer, men samtidig er den enkeltes indsats og dens positive og/eller negative konsekvenser så meget desto mere synlige. Herved udstyrer "nye produktionskoncepter" den enkeltes umiddelbare oplevelsesverden med en ny modsætning, på den ene side giver det nye muligheder at være blandt de udvalgte i den moderne industri, på den anden side er dette ingen garanti for evig tryghed. Dels er dagens kernesektorer - nu som før - ikke nødvendigvis at finde i "morgendagens økonomiske sværvægtsklasse", dels er den personlige kompetence og kyndighed ikke en adgangsbillet med ubegrænset gyldighed. Derfor bliver det for den enkelte vigtigt at sikre sine kompetencers udvikling og fornyelse. Herved bliver "den nye arbejders livsform" nok mindre entydig end traditionelle fortolkninger af arbejderlivsformer, men den er fortsat arbejdscentreret, omend efter mere komplekse linier. Arbejdet kan ikke forstås som middel til opfyldelsen af mål udenfor arbejdet - tendentielt bliver det i en vis forstand sit eget mål.

Et pudsigt forhold ved denne model er imidlertid, at dens hovedtræk - for så vidt angår arbejdets betydning - faktisk i mange henseender er overensstemmende med den social-karakteristik, som Højrup knytter til sin "karrierelivsform". En nærliggende og plausibel hypotese kunne i dette perspektiv være, at "den nye arbejders livsform", som konsekvens af arbejdets forandring i stigende grad vil komme til at ligne den Højrup'ske karrierelivsform, eller i det mindste vil komme til at indeholde en eller anden form for fiksering på opfyldelse af egne karrieremål. Der må imidlertid være tale om et karrierebegreb, som er fundamentalt anderledes end det Højrup'ske. Der behøver ikke at være tale om et karrierebegreb, som er

magtmæssigt, økonomisk og statusmæssigt opadstræbende, og ej heller et karrierebegreb, hvor succes måles ved den enkeltes læggen afstand til andre. De mennesker, som vi her beskæftiger os med, opererer ikke på et traditionelt karrierearbejdsmarked, og deres adkomst til denne verdens højere hierarkiniveauer er hverken fagligt eller kulturelt den lettest tilgængelige. Omvendt må dette karrierebegreb dog nødvendigvis kumulativt, men i meget vid udstrækning inden for faglige rammer. Dette implicerer også, at de normative strukturer, der omgiver og retningsbestemmer denne karriereorientering, kan være overordentlig komplicerede.

Det normative opbrud, som Offe peger på, er ikke nødvendigvis et, der leder til en total frisættelse i forhold til arbejdet som den centrale samfundsmæssige institution og dermed til en fuldstændig decentrering af lønarbejdets livsformer i forhold til arbejdet. Uanset hvordan vi vender og drejer sagen, er der faktisk betydelige problemer forbundet med at være uden arbejde i det moderne samfund (ibid.), og der er faktisk intet, der tyder på, at arbejdet vil miste sin generelle status som central samfundsmæssig institution. Udfra vores udlæsning af en implicit social figur hos Kern & Schuman kan den stik modsatte tendens argumenteres. Snarere end en decentrering mener vi at kunne iagttage en pluralisering af livsformer omkring lønarbejdet. En pluralisering, hvor den normative frisættelse og et stadigt stærkere reflektivt element i lønarbejdets livsformer er eet centralt aspekt, og hvor arbejdets forandring og formmæssige differentiering er et andet (ibid.). "Fremtidens arbejderlivsformer i svøb" har ikke kastet det traditionelle lønarbejdes undertrykkelse af sig, men undertrykkelsen har ændret karakter og antager i stigende grad individualiserede og partikulariserede former, som unddrager sig kollektiv fortolkning. Dette er formentlig den egentlige kerne i dét normative skred, som er knyttet ikke kun til arbejdets transformation, men også til andre forskydninger i det moderne samfund. Et normativt skred som i sandhed gør det muligt og relevant at tale om nye livsformer i den moderne verden.

Når vi derfor, som anført i indledningen til dette kapitel, skitserer en serie af spørgsmål bag dette projekt, da skal disse spørgsmål netop ses i forhold til den her fremlagte kontekst. Vi rejser spørgsmål om normativitetens forandring i det moderne samfund, om nye måder at have normer på i en mangetydig og - i forhold til tidligere perioder - usikker og uforudsigelig verden.

3. LIVSFORMSANALYSE - KRITIK OG PERSPEKTIVER

"Our task is to find alternative methods and techniques of empirical analysis which neither lead to a romantic and metaphysical phenomenology which sees everyone as reinventing their life on a daily basis, nor to a despairing acceptance of the absolute subordination of everyday practices to the harsh exigencies of structural processes" (Godard, 1985).

Begrebet "livsform" - hentet fra etnologiens begrebsverden - har spillet en endog meget stor rolle i den nordiske samfundsvidenskab i 80'erne. En stor del af æren herfor kan tilskrives den danske etnolog Thomas Højrup og hans bog "Det glemte folk" fra 1983 - "80'ernes samfundsvidenskabelige hit" (Duelund 1990 s.71). Højrup udviklede sin livsformteori på et strukturmarxistisk grundlag og opstillede en model med tre hovedlivsformer. "Det glemte folk" hentyder til en af Højrup's tre livsformer, den selvstændige livsform, hvis eksistensbetingelser i følge Højrup er truede i et centralistisk kapitalistisk samfund. Livsformens bærere bliver "et glemte folk" i det danske samfund.

I Danmark blev livsformteori i midten af 80'erne næsten synonymt med Højrup's variant heraf, og hans arbejder blev hurtigt inddraget i de fleste samfundsvidenskabelige uddannelsers pensumlister. Livsformdiskussionen forlod etnologien og vandt en plads på en bredere samfundsvidenskabelig dagsorden. Men samtidig vandt den tillige en plads på en videre samfundsmæssig diskussions dagsorden. Begreberne blev annekteret af politikere, erhvervsfolk, ledere, konsulenter, professionelle debatører... m.fl. og blev så småt til et accepteret og tilsyneladende veldefineret begreb i den officielle sprogbrug.

En af hovedårsagerne til, at Højrup's teori fik så god vind i sejlene, er, at den ligger i umiddelbar forlængelse af den levevilkårdiskussion, som førtes bredt i samfundsvidenskaberne i det forudgående 10-år. Livsformteorien præsenterede en forholdsvis klar kulturanalytisk systematik på et tilsyneladende konsistent grundlag. Dertil rummede den relativt klare svar på flere af de centrale problemer, som levevilkårsteoretikere havde tumlet med i løbet af 70'erne. Især var det afgørende, at den etablerede en klar forbindelse mellem

samfundsteori og kulturteori, og at den opererede med et differentieret kulturbegreb. Heri lå modsvar ikke blot på den positivistiske kvantitativt baserede sociologi med dens velfærdsanalyser - analyser, som bliver og blev hårdt kritiseret fra mange sider - men tillige på væsentlige problemer i den hermeneutisk inspirerede socialantropologi med forfattere som Ottar Brox og Åke Daun i spidsen.

En anden hovedårsag til teoriens relative succes var formentlig, at den lod sig operationalisere til forholdsvis enkle livsformmodeller, som umiddelbart syntes at rumme betydelig empirisk udsagnskraft. Dette i modsætning til tidligere livsformteoretiske arbejder på marxistisk grundlag, f.eks. Erik Büchert's "Velfærd, levevilkår, livskvalitet" (1978).

Her overfor er begrebets indflydelse i en videre samfundsmæssig sammenhæng at søge i andre forhold. Begrebet retter i nogen grad sin opmærksomhed mod det særegne, mod kontrasterne mellem forskellige, men samtidigt eksisterende levemåder. Det fortolkningsgrundlag, som teorien og dens begreber tilbyder, kan danne udgangspunkt for strategiske formuleringer på flere forskellige niveauer og kan anvendes som instrument i legitimeringen af politiske indgreb i forskellige retninger - og det bliver anvendt på denne måde.

Dette betyder ikke at Højrup's arbejde står uimodsagt, tværtimod. Der er - måske lidt forsinket (?) - rejst kritik mod teorien fra mange sider og på mange niveauer. I det følgende vil vi præsentere en udførlig diskussion dels om Højrup's opfattelse af begrebet livsform dels om den debat, som har været ført efter "Det glemte folk". Dernæst vil vi diskutere to andre strukturalistisk inspirerede retninger på området. Dels "Birmingham-skolen" - d.v.s. det faglige miljø som eksisterer omkring CCCS, dels en række nyere franske livsformteoretiske arbejder.

3.1. LIVSFORMBEGREBET I HØJRUPS HÆNDER

Vi skal ikke give nogen større gennemgang af Højrup's livsformteori som sådan, men alene præsentere de elementer herfra, som er væsentlige for den videre færd - for den kritiske evaluering af hans udgave af livsformbegrebet i det hele taget og for opstillingen af vores eget teoretiske standpunkt³⁷. Inden vi går til en præsentation af egne udgangspunkter, opstiller vi en kritik, som ikke mindst kredser omkring Højrup, men som løbende relaterer til andre forfattere og som også rummer referencer til andre traditioner.

I følge Højrup er livsformbegrebet et kulturanalytisk værktøj skabt til at gennemlyse kontraster mellem principielt forskellige, men samtidige og sammesteds eksisterende levemåder. Livsformanalysens mission er at frigøre kulturanalysen fra den blindhed overfor kulturelle kontraster, som i følge Højrup er så centralt et træk ved vores bevidsthed, og som får os til at forstå "den anden" og dennes levemåde alene ud fra de præmisser og værdier, som er gældende i vores egen levemåde. Livsformer er i sig selv etnocentristiske (Højrup 1983 s.495). Livsformbegrebets værdi ligger i dets evne til at skelne principielt forskellige levemåder fra hinanden, og samtidig at kunne forklare denne variation som andet end blot et resultat af tilfældigheder eller individuelle valg (Højrup & Rahbek Christensen 1989 s. 53).

Livsformer er konkrete meningsfulde former for hverdaglig praksis (Højrup 1983 s. 181). For at denne særlige meningsfulde praksis skal kunne eksistere og reproducere, må der i samfundet være sådanne vilkår, som muliggør denne eksistens og reproduktion. Herved bliver Højrup's problematik på en gang kulturel og materialistisk: **Kulturel** i den forstand, at hverdaglig praksis ses som snævert knyttet til den samme praksis, mening og betydning (hverdagsideologi). **Materialistisk**, idet livsformen bygger på vilkår og muligheder, som er til stede i samfundet. Af det første følger, at **ikke hvad som helst er relevant**. Af det andet følger, at **ikke hvad som helst er muligt**. Derfor udvikles livsformbegrebet snævert knyttet til begreberne levevilkår og eksistensbetingelser. Med formuleringer som er typiske for Højrup's lidt særegne sprogbrug:

³⁷. For mere udførlige men relativt korte gennemgange af Højrup's livsformteori se f.eks. Højrup 1984 eller Højrup & Rahbek Christensen 1989.

"Livsformen er intet udover det, der muliggøres og forudsættes af dens vilkår. På den anden side er intet andet relevant som vilkår end det, der muliggør livsformens eksistens" (ibid. s.181).

Videre tænkes livsform som en sammenhængende enhed af **materielle** og **ideologiske sider**:

"Den materielle hviler på udlæsningen af livsformen som en social classes praksis. Den ideologiske hviler på udlæsningen af livsformen som hverdagsideologisk begrebssystem" (Højrup 1983 s.194).

Som sådan konstrueres livsformbegrebet som en sammenhængende helhed af dels en **praksis**, dels en **hverdagsideologi**. Om de to sider gælder, at de gensidigt forudsætter hinanden, og at de er konsistente i forhold til hinanden. Om hverdagsideologien gælder desuden, at den må være internt konsistent - det vil sige modsigelsesfri. Hverdagsideologien er den livsformspecifikke fortolkningsramme, som sætter mennesker i stand til at handle og at forstå sin handling som korrekt og formålsbestemt (Ibid. s. 192).

Der er to pointer, som er afgørende her. For det første, og det er i vores opfattelse den måske væsentligste pointe i livsformbegrebet overhovedet, den implicite forståelse af menneskeligt dagligliv - det vi gør (praksis), kan ikke skilles fra vores måde at tænke, om det vi gør (hverdagsideologi). For det andet skal byggestenene til forståelsen af det, vi gør (praksis), hentes i en udlæsning af en social classes praksis.

Bag denne dobbeltstruktur gemmer sig en ambition hos Højrup, nemlig at hverken praksis eller samfundsstruktur skal tildeles den altdominerende betydning i konstruktionen af livsformerne. De skal blive til i de to størrelses "gensidige betingelsesforhold" - livsformen er ikke blot en effekt og en afspejling af en på forhånd given samfundsstruktur (ibid. s.181).

Imidlertid er der fra flere forfatteres side rejst tvivl om, hvorvidt denne ambition rent faktisk indfries. Jens Hoff mener således, at projektet kuldsejler i bevægelsen fra abstrakt begreb til konkrete livsformmodeller, idet modellernes opstilling i stigende grad funderes på analysen af samfundsformationen og dens indeholdte produktionsmåder. Således peger Hoff på den omstændighed, at Højrup's fire livsformer i bemærkelsesværdig og skuffende grad er parallelle

til de traditionelle klassebegreber med den forskel, at livsformbegrebet i lidt højere grad prioriterer praksisbegrebet (Hoff 1988 s.15-16). Hoff søger årsagerne hertil i to forhold. På den ene side livsformteoriens baggrund i Althussers individsyn, som iøvrigt på sin side kan føres tilbage til Hegel, og som har væsentlig betydning også for livsformteoriens syn på normer og værdier og på disses tilblivelse. På den anden side livsformteoriens noget ureflekterede omgang med praksisbegrebet. Selvom ambitionen er at indfange en meget bred vifte af praksisformer og disses indbyrdes betydning, så bliver det alligevel erhvervet og de implicite antagelser i teorien om erhvervets forankring i en bestemt arbejdsrationalitet, som næsten entydigt strukturerer livsformen. Tilsvarende pointer har tillige været diskuteret af Bærenholdt (1986) og af Beier Sørensen og Vogelius (1988a).

Herved står vi ansigt til ansigt med det strukturmarxistiske udgangspunkt bag teorien. Dette viser sig især på to fronter. For det første i det menneske- eller individsyn, som ligger bag teorien, og den særegne opfattelse af normer og værdier, som knytter sig hertil. For det andet i den såkaldte formspecificerende metode, hvor Højrup anvender de Marx'ske produktionsmådebegreber (konkret begreberne: enkel vareproduktion og kapitalisme) til en "udlæsning" af mulige eksistensbetingelser og til en udlæsning af "mulige" livsformer - mulige former for sociale klassers praksis. Vi skal her fortrinsvis koncentrere os om den første, "fortrinsvis" idet de to ikke kan skilles fuldstændigt fra hinanden. F.eks. forudsætter selve princippet i at "udlæse livsformer" et ganske særligt forhold til individet - nogen vil sikkert mene et fravær af et forhold til individet overhovedet³⁸.

Hermed er vi også midt i en af de mest sejlivede diskussioner indenfor feltet socialteori overhovedet, nemlig forholdet mellem struktur og individ.

³⁸. Vi har tidligere diskuteret dette aspekt af den strukturmarxistiske livsformteori (Beier Sørensen og Vogelius 1988a s. 29 - 35).

3.1.1. LIVSFORM OG INDIVID

Højrup afviser brugen af "almene menneskesyn" i analysen af levevilkår, velfærd eller livsformer - i social analyse overhovedet. Adressen er klar nok, afvisningen gælder store dele af den levevilkårdiskussion, som hører 60'erne og 70'erne til. På den ene side: de store velfærdsanalyser brug af begreberne levevilkår og ressourcer som noget universelt, og Erik Allardt's diskussion af behovsmodeller. På den anden side: den hermeneutisk inspirerede socialantropologi og 70'ernes diskussion om "det gode liv" (Højrup 1983 s.14-15, 177-178, 183 og 495). Enhver form for alment menneskesyn blokerer i følge Højrup for specifikationen af differentierede levevilkår og for forståelsen af, at forskellige dele af befolkningen faktisk lever forskellige livsformer og stiller vidt forskellige krav til deres levevilkår, og det blokerer for analysen af denne forskelligheds årsager.

Alternativet er i følge Højrup en strukturel analyse, som dels kan udpege forskelligheder, dels kan forankre disse forskelligheder i en teori. Livsformerne udpeges dels som de eksistensmåder, der udpeges af produktionsmåderne i samfundsformationen, dels ved deres indre koherens. Mennesket bliver herved til bærer af en livsform, bærer af et hverdagsideologisk univers, som for bæreren gør det muligt at opfatte sig selv som et meningsfuldt handlende subjekt. Inspirationen fra Althusser er tydelig; individet er ikke et reelt selvstændigt væsen, men en skabning født ind i en i forvejen eksisterende struktur. Individet er bærer af helhedens strukturer. Livsform bliver herved til et kulturbegreb uafhængigt af individet, som så at sige lukker sig omkring individets leven i en bestemt udefra fastlagt strukturel helhed (se også Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.29ff.).

Det, som skulle være livsformteoriens styrke, nemlig i den strukturelle analyse at kunne udpege enkelte livsformers grundlæggende eksistensbetingelser og herudfra at kunne skelne mellem det nødvendige og det tilfældige i levevilkårenes jungle, bliver tillige en afgørende svaghed. Frigjort fra individet som handlende og tænkende væsen får livsformbegrebet et statisk og unuanceret præg. Livsformbegrebet kommer til at handle mere om "form" end om "liv" - såvel praksis som ideologi fremstår omtrentligt som rene logiske strukturafledninger. Livsform bliver en slags naturtilstand omkring individets liv, bygget op udfra de materielle

vilkår. En tilstand, som aldrig udfordres indefra, og som individet aldrig kan sætte spørgsmålstegn ved.

De to dimensioner, som Højrup tillægger livsformbegrebet - konsistens og koherens - giver begrebet et tautologisk skær, den ene side forudsættes konsistent med den anden og vice versa. Helheden kan ikke overskrides med udgangspunkt i individets egen erkendelse eller i dets konstatering af uoverensstemmelse mellem ideal og virkelighed. Der er ingen forbindelse mellem selve skabelsen af livsformer og "det levede liv" - individets livsløb, dets erfaringer, forandringer i social kontekst og i sociale relationer... Livsformens hverdagsideologi er på sin vis et katalog over alle tænkelige sociale relationer og deres betydning. Det er dér med sine etiketter og koder, længe før det enkelte individ overhovedet får brug for det. Hverdagsideologien omslutter alt og rummer alt, den tildeler alle objekter en bestemt betydning, behæfter alle relationer med et bestemt indhold og sætter i et og alt de uoverskridelige rammer for det mulige liv. Hverdagsideologien kan derfor heller ikke være politisk i sin natur (Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.34-35).

Herved tømmes livsformerne i sig selv for socialt konfliktstof. Konflikter optræder alene i forhold til eksistensbetingelserne og de nødvendige levevilkår. Det må nødvendigvis være sådan i og med Højrup's afvisning af enhver form for alment menneskesyn som en forskningsmæssig blindgyde og den følgende afvisning af individets rolle i samfundsudviklingen (Højrup 1983 s.177-188 og s.495 og Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.31). Men herved forbliver hverdagslivets sociale relationer og processer også uhjælpeligt skjult for livsformbegrebet. Dette er f.eks. synligt i Højrup's udvikling af modellens tre livsformer til et mere empirinært niveau. Det er vores opfattelse, at han her selv tvinges til at indhente aprioriske antagelser om karakteren af en lang række sociale relationer (Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.31).

3.1.2. LIVSFORMER, NORMER OG FRAVÆRET AF SOCIALE PROCESSER

Vi har tidligere peget på den ufuldstændige behandling af livsformens ideologiske side hos Højrup (Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.32), et forhold som også spiller en central rolle i Højrup's egen evaluering af teorien (Højrup 1983 s.473-476). Den samme kritik står centralt i Jens Hoff's diskussion af teorien (Hoff 1988 s.19-21).

Ideologibegrebet henter Højrup i lighed med individbegrebet hos Althusser og i dennes forvaltning af den historiske materialismes skelnen mellem ideologi og videnskab (Højrup 1983 s.507-509 noterne 35-40)³⁹. I en diskussion af de svenske etnologer Frykman & Löfgreen og deres bog "Den kultiverade Människan" fra 1977 (her efter Højrup 1989) udpeger han begreberne samfund og individ som særligt problematiske, i og med de optræder som aprioriske selvbårne kategorier. Heraf følger i følge Højrup, at Löfgreen & Frykman havner i det samme problem som strukturfunktionalismen, nemlig at det bliver principielt umuligt at forklare, hvorledes samfundet på den ene side differentierer individerne, og hvorledes disse på deres side udrustes som kulturvæsener" (Ibid. s.508 note 36). I Löfgreen og Frykmans version fører det, igen i følge Højrup, til en cirkulær kausalitet i form af begrebet dialektisk vekselvirkning, en proces som er helt uden teoretisk forankring.

Althusser's ideologibegreb og hans antihumanisme tilbyder i følge Højrup en løsning på dette problem. Individet har her ingen plads i samfundsformationsbegrebet - eller for den sags skyld betydning for samfundets udvikling som sådan. Derimod optræder begrebet "subjekt", men som Højrup skriver er begrebets plads "...i ideologianalysen, og ikke i analysen af sociale strukturer" (Ibid.).

Subjektet relateres således alene til ideologiens særlige form af hverdagsideologi i en bestemt livsform, som på sin side markerer en bestemt sammenføjning af sociale strukturer på

³⁹. For en kortere udredning af Althusser's teoretiske position og af hans arbejdes teoretiske udvikling med "selvkritikken" som væsentligste delelinie se O.K.Pedersen 1983 s. 136ff.

samfundsformationens tre niveauer. Subjektet eksisterer altså alene indenfor livsformen og dennes særlige hverdagsideologiske univers. Hverdagsideologien reflekterer på sin side livsformens praksis (udlæst som social en klasses praksis) og dennes strukturelle vilkår på en sådan måde, at den ene handling ikke modsiger den anden (Højrup 1983 s.192). Der er således ikke tale om subjekt i nogen egentlig forstand, men snarere en form for karaktermaske, som individet er passiv bærer af (Hoff 1988 s.19-21).

Højrup forudsætter konsistens indenfor ideologien, og han forudsætter koherens mellem ideologi og praksis. Dette er netop, som anført, gjorte forudsætninger, ikke resultater af analyser af empirisk materiale. Vi skal i forlængelse heraf gentage en allerede fremført pointe, idet det atter ses, at livsformerne tømmes for konfliktstof. Men dette er ikke den eneste konsekvens heraf. Traditionelle sociologiske begreber som normer, værdier etc. fastlåses som ubevægelige størrelser indenfor de enkelte livsformer, som igen fastlåses i forhold til hinanden. Der findes ikke nogen form for overgribende samfundsmæssig social proces, hvorigennem normer og værdier introduceres, transformeres, påvirkes eller opløses. Videre findes der ingen former for kommunikative eller andre former for sociale processer indenfor eller mellem livsformer, hvorigennem normative komponenter kontrasteres, problematiseres og transformeres.

Livsformbegrebet kommer til kort, når det stillet over for det levede liv. Det er, som vi ser det, den dybere baggrund for de "teorimodstridende resultater", som f.eks. Jens Hoff og Peter Duelund hver for sig er nået til. Således finder Jens Hoff i en større spørgeskemaundersøgelse lige så store forskelle indenfor enkelte livsformer som mellem dem på bl.a. spørgsmålet om kvindens rolle i familien og arbejdsdeling mellem kønnene (Hoff 1988 s.137- 139). Dette hænger sammen med den teoretiske kritik, som Hoff har fremført, nemlig at livsformerne, således som Højrup gør det, ikke kan forstås som lukkede universer, men tværtimod må ses som åbne overfor overordnede samfundsmæssige meningsdannelsesprocesser (ibid. s.19-21). Peter Duelund peger i en analyse af livsformer på Fejø på en række afvigelser fra livsformteorien. Duelund finder en hel del negative fald, hvor resultaterne falder udenfor livsformerne, som de er udlagt af Højrup - især på et for livsformteorien så afgørende punkt som forholdet mellem fritid og arbejde (Duelund 1990 s.87-91).

Livsformer nærmer sig i Højrup's forstand en tilstand, i imodsætning til idealet i vores indledende programmerklæring, som netop peger på nødvendigheden af at betragte livsformer som flerdimensionelle processer.

I skarp kontrast til Højrup står Niels Mortensen et al., som i projektet "Et hus midt i verden" (1987) netop betoner den normative regulering af livsformens hverdagsliv som en kompleks og uophørlig proces⁴⁰. Herunder gøres eksisterende normativitetsformer til genstand for en stadig modificerings- og omstruktureringsproces, og frem for alt installeres individet som en selvstændig og kyndig aktør i denne proces.

Den, som vi ser det, problematiske fortolkning af begreberne individ og ideologi genfindes som et centralt træk bag et af de punkter i Højrup's teori, som har været mest omdiskuterede, nemlig begrebet **neokulturation**. Begrebet betegner den forandringsproces, som livsformer kan gennemløbe. Neokulturation er en kulturelle forandringsproces, som igangsættes når de strukturelle betingelser for en bestemt livsforms eksistens trues, forandres.... En sådan forskydning truer i sig livsformens eksistensbetingelser. Neokulturation betegner livsformens kamp for at genskabe sine eksistensbetingelser, eller for at rekonstruere livsformen på baggrund af de ændrede betingelser. Begrebet reducerer den kulturelle forandringsproces til alene at dreje sig om individernes tilpasning til ydre forhold og til ændringer heri. Derimod levnes ingen mulighed for individernes egen aktive indgriben i deres egen situation. Individer og livsformer er ikke værende og blivende i og med hinanden.

Denne udlægning er i skarp kontrast til blandt andet Erik Bücherts fortolkning af livsformbegrebet (Büchert 1978). Büchert havde et mere traditionelt marxistisk udgangspunkt, hvorunder blandt andet en omfattende behovsdiskussion spillede en afgørende rolle. Han valgte at opstille et abstrakt livsformbegreb konstrueret som en sammenvævning af tre dimensioner: Handlingsdimension, Subjektiv dimension og Objektiv dimension⁴¹. Afgørende for Büchert

⁴⁰. For en ikke bare interessant, men også underholdende konfrontation af Mortensens normativitetsteori med Højrup's livsformteori se Samfundsøkonomen nr. 7, 1988.

⁴¹. Skønt fjernt fra hverandre med hensyn til teoretiske udgangspunkter er inspirationen fra Socialantropologien, og herunder, især Ottar Brox tydelig hos Erik Büchert. Der er således en vis parallellitet mellem Brox karrierebegreb og Bücherts livsformbegreb. Den

var livsformens latente overskridelse af sine egne handlingsmønstre og forståelsesmønstre. Et centralt aspekt i hans livsformbegreb var, at individets og individernes udfoldelse af praksis altid rummer en latent bevidstgørelsesproces, og at denne potentielt er overskridende i forhold til oplevede bindinger og begrænsninger. Der findes i følge Büchert et **emancipatorisk potentiale** i livsformen (1978 s.131-142).

3.1.3. LIVSFORM OG PRAKSIS

Højrup's egen løsning på ideologibegrebet er opstillingen af livsformspecifikke arbejdsbegreber. Vi har tidligere udfoldet en dybtgående kritik af dette forhold, for så vidt angår lønarbejderlivsformen (Beier Sørensen og Vogelius 1988a). Vi påpegede, at han opstiller et arbejdsbegreb som ideologisk kategori i en iøvrigt spændingsfri hverdagsideologi. Herved nærmer han sig dels en forhåndsopfattelse af det faktiske arbejde som i alle tilfælde instrumentelt, dels nærmer han sig en antagelse om, at lønarbejdets modsætningsfyldte karakter er fuldstændig naturaliseret gennem en modsætningsfri indfletning i lønarbejderlivsformens ideologiske univers. Den basale pointe var herefter for det første, at Højrup lader hånt om en reel analyse af arbejdet som konkret praksis, men alene tackler dette på forudsætningsplanet. For det andet pointerede vi, at enhver formidling mellem praksis og ideologi tabes af syne (Beier Sørensen og Vogelius 1988a s.35-39).

Højrup har i en senere udlægning forsøgt at omgå denne kritik ved at pege på en fundamental forskel mellem arbejdsbegreberne i de tre livsformer. I den selvstændige livsform og i karrierelivsformen skal arbejde i følge Højrup ses som selve de med arbejdet forbundne gøremål. Dette er imidlertid ikke tilfældet i lønarbejderlivsformen. Højrup mener, at det, der handles på det kapitalistiske arbejdsmarked, er "arbejdstid" og ikke arbejde i sig selv (Højrup 1989, s.58-60). Tiden er anonym, den er uden brugs- og bytteværdi og det er omkostningsfrit

afgørende forskel ligger i at Brox bygger sin teori med udgangspunkt i individet, hvorved han får problemer med værdier og normer og disses gyldighed, hvorimod Büchert tager udgangspunkt i en egentlig samfundsforståelse, hvori individet er underlagt en samfundsmæssig socialisation.

at producere den (Ibid.). Tiden og ikke arbejdet er det, der gemmer sig bag midlet i lønarbejderlivsformens mål-middelrelation mellem fritid og arbejde.

Vi er ikke enige i dette synspunkt, og vi opfatter det som en ren undvigemanøvre - et forsvindingsnummer med nok så katastrofale følger for den sociale analyse og dens kritiske brod. Fulgte vi Højrup's pointe, ville det betyde, at arbejdsmarkedets forandring, arbejdets transformation, teknologiens indflydelse på arbejdet etc. - i det hele taget hele den problematik, som vi har behandlet i kapitel 2 - ville være helt uproblematisk udviklinger set fra et livsformteoretisk synspunkt - blot det til stadighed er muligt at afsætte sin tid på et arbejdsmarked. Yderligere kommentarer turde være unødvendige.

De bagvedliggende problemer skal atter søges i det strukturmarxistiske bagland, og herunder især i hele begrebsudviklingens metodik - den såkaldte formspecificerende metode. Heri reduceres praksis til en rent strukturelt defineret kategori.

Jens Hoff, som vi har refereret flere gange i det forudgående, udvider kritikken af praksisbegrebet noget, idet han hævder, at begrebet praksis overhovedet er underteoretiseret i livsformteorien. Skønt det fremstilles som livsformteoriens inderste ambition at forene en hermeneutisk forståelse af, hvordan hverdagslivets komplekse indhold af rutiner og vidt differentierede praktikker og tilknyttede betydningsmønstre hænger sammen i helheder, så bliver det alene:

"...erhvervets forankring i forskellige former for arbejdsrationalitet, som grundlæggende strukturerer livsformerne" (Hoff 1988 s.16-17).

Vi er enige i denne udlægning, men for at fuldstændiggøre kritikken og give den dens fulde rækkevidde, skal den sammenføjes med pointerne ovenfor. Det forholder sig nemlig sådan, at praksisbegrebet på den ene side er underteoretiseret og med Hoff's ord "reduceret til strukturplanet", og på den anden side, taget på Højrup's egne præmisser, fremstår ureflekteret

i de enkelte livsformer⁴². Praksis installeres een gang for alle i livsformen, den analyseres kun i begrænset omfang nærmere, den er i sig selv - den er ikke blivende i en social proces. Praksis relateres ikke til livets forløb i traditionel sociologisk forstand - praksis spiller den samme rolle i livsformen uanset alder, livets skiften med alderen og generationers skiften i tiden. Praksis afspejling i hverdagsideologien fremstår som konstant og upåvirkelig. I dette, sammen med hverdagsideologiens modsætningsfri karakter, ligger, at en lang række dominerende sociale relationer (i traditionel sociologisk forstand) som f.eks. magt, arbejdsdeling og kønsrelationer ikke relateres til livsformerne og ikke integreres i deres begreb.

I forhold til dette sidste skal det dog nævnes, at netop kønsrelationer har været genstand for en særlig analyse indenfor livsformteorien selv. Lone Rahbek Christensens bog "Hver vore veje" (1987) udgør en sådan analyse. På trods heraf vil vi fastholde vore udsagn, idet vi ikke mener, at disse analyser løser de problemer, som vi har skitseret ovenfor. Således er det vores opfattelse, at der, snarere end en fuldbyrdet integrering af et kønsperspektiv i livsformteorien, opstår en teoretisk model, hvor kønsrelationerne så at sige applikeres på livsformteorien. Således fremstår de såkaldte "husmoderlivsformer" først som sidst som rene vedhæng til mændenes livsformer.

Samlet bliver den kritiske hovedpointe herefter, at livsformteorien på grund af sin teoretiske forankring ender i en strukturalistisk reduktionisme. Såvel praksis som hverdagsideologi i de enkelte livsformer fremstår som fuldstændigt indholdsbestemte på et strukturelt niveau.

⁴². Det skal retfærdigvis anføres, at Højrup's egentlige genstandsfelt er "den selvstændige livsform", hvorved der også er en vis rimelighed i at de tre hovedlivsformer får en ulige vægtning i fremstillingen.

3.2. BIRMINGHAMSKOLEN OG "CULTURAL STUDIES"

Althusser's udgave af strukturalismen fik tillige stor indflydelse på en af de mest betydende kulturteoretiske traditioner i de seneste årtiers kritiske samfundsvidenskab - den engelske "Birmingham-skole" eller "Cultural Studies-traditionen".⁴³ På trods af denne fælles inspirationskilde er der dog en påfaldende stor afstand mellem den angrebsvinkel som Højrup præsenterer, og den, som findes i den engelske tradition.

Det oprindelige udgangspunkt for den engelske tradition identificerer Steve Baron (1985) i arbejder af Richard Hoggart og af Raymond Williams udgivet i perioden 1957-61. Det, der herfra lægges op til, er en egentlig samtidsorienteret kulturanalyse med fokus på kultur i dets dagliglivsrelaterede betydning, en kulturorienteret klasseanalyse, hvori kulturen relateres til bestemte livsformer og erfaringsverdener, og hvor den ikke fortolkes som et simpelt aftryk af bestemte økonomiske relationer.

Uanset, at der efter disse arbejder fulgte en omfattende kritisk diskussion, så er der dog tale om en ganske betydelig grad af komtinuitet fra "den oprindelige dagsorden" - som Baron kalder programerklæringerne hos Hoggart og hos Williams - til de senere studier, som udgør den egentlige tradition.

70'ernes begyndelse bragte den Althusser'ske strukturalisme ind i traditionen. Årsagen til denne indflydelse søger Baron i de problemer af teoretisk art, som var åbenbare i den oprindelige dagsorden og i dens testamente. Den stærke vægtning af det lokale, det specifikke, og vægten på bestemte livsformer og erfaringsverdener, som følger af "den oprindelige dagsorden"

⁴³"Birmingham-skolen" refererer til en retning kaldet "Cultural Studies", som opstod i løbet af 60'erne og 70'erne omkring The Centre for Contemporary Cultural Studies ved University of Birmingham. Centeret blev med baggrund i en længere forudgående faglig udvikling formelt etableret i 1969. Blandt de i Danmark bedst kendte bidrag herfra er nok dels E.P. Thompsons "The Making of the English Working Class" fra 1968 og den nærmest legendariske "Learning to labour" af Paul Willis fra 1977.

efterlader traditionen i en penibel situation, præget af pluralisme og idealisme og af manglende determinationsforhold i den teoretiske forståelse.

Her dukker Althusser op i den frelsende engels skikkelse. Den afgørende pointe er, ganske som det var tilfældet for Højrup, at Althusser formår at indsætte ideologien som en væsentlig faktor i samfundsformationens og produktionsmådernes strukturering. Omvendt bliver konsekvensen i forbindelse med Cultural Studies omtrent den samme, som den vi pegede på i forhold til Højrup, nemlig at ideologien kommer til at fremstå "altomfattende og funktionel" som et aftryk af de samfundsmæssige strukturs økonomiske orden (Baron s. 56). Baron summerer i en kommentar til Phil Cohen's "Subcultural Conflict and working Class Community" fra 1972 dette forhold således:

"Problemet med den Althusserianske strukturalisme er dens tendens til hermetisk at lukke det sociale system af for, ironisk nok, (klasse-) modsætninger og (klasse-)kamp". (Ibid, s. 59).

Parallelliteten i dette citat overfor dele af den ovenfor anførte kritiske pointe i forhold til Højrup er slående.

Dette er ved første øjenkast en smule besynderligt i og med Cohen repræsenterer en meget detaljeret og omfattende mikrosociologisk analyseform af subkultur-fænomener blandt unge i en London-forstad - en analyseform, som står i nogen modæstning til den trods alt beskedne rolle, som selve etnografien spiller i "Det glemte folk". Men egentlig er det to sider af samme sag; Højrup's funktionaliserede ideologi er i vidt omfang en parallel til den omstændighed, at "subkultur"-begrebet hos Cohen underkastes en mere omfattende klassekultur og ses som dennes specielle varianter.⁴⁴

Omend kulturbegrebet også i den efterfølgende udvikling bevarer en snæver sammenknytning med klasse-begrebet, da fører præcis konstateringen af teoretiske problemer i denne relation

⁴⁴Dette er præcis årsagen til, at Birmingham-skolen fritages for den kritik, Højrup ellers ved flere lejligheder har lanceret mod subkulturforskningen, se f.eks. Højrup, 1989 (b), s. 108).

til en fornyet teoretisk udvikling, hvori især arbejder af Gramsci er centrale inspirationskilder (Baron 1985 og Willis 1977).

En anden udvikling med rod ikke mindst hos Cohen handler om traditionens meget store interesse for empiriske etnografiske studier. Dette er i vores øjne det enestående smukke ved denne tradition - ideologi, moral, normer etc. tages alvorligt og tillægges en rolle, som gør disse forhold til mere end blot en henvisningssfære for alt det, som ikke ad anden vej kan forklares. Baron citerer Cohen således:

"Det er muligt at skelne mellem tre niveauer i analysen af subkulturer: Det første er den historiske analyse, som tjener til at udskille en bestemt klassefraktions særlige problematik... Den anden er den strukturelt-semiotiske analyse af undersystemerne, og den måde de artikuleres på, samt de faktiske forandringer disse subsystemer gennemgår fra den ene subkultur til den anden. Den tredje er den fænomenologiske analyse af den måde subkulturerne faktisk leves på af dens "bærere".⁴⁵

Disse to linier i traditionens udvikling - den teoretiske nyorientering og den analytiske fokusering på empiriske studier - spiller en central rolle i Paul Willis' "Learning to Labour" fra 1977 - et arbejde, som også har haft nogen indflydelse på vores personlige faglige udvikling. Den altafgørende indflydelse fra Gramsci består i dennes fokusering på kapitalismens reproduktion i en videre forstand, idet Gramsci forsøgte at analysere politikken (og kulturelle aspekters) betydning for økonomien. Herved placeres klasserelationer og klassekamp atter centralt i forståelsen af kapitalismen, og der etableres et syn på kapitalismens udvikling, hvor økonomien ikke alene og rent fortolkes som absolut determinerende. Konsekvensen ser Baron (Baron, 1985, s. 60) i Willis':

"...forsøg på at kombinere en "strukturel" angrebsvinkel med en stærk analytisk vægt på handling og kulturens funktion".

Willis analyserede "hvordan arbejderklassebørn får arbejderklasse jobs" (Willis, 1977, bogens undertitel), og beskrev sin problematik således:

⁴⁵Cohen, 1972, s. 23-24 efter Baron, 1985, s. 58, oversat af Jens Hoff.

"The difficult thing to explain about how middle class kids get middle class jobs is why others let them. The difficult thing to explain about how working class kids get working class jobs is why they let themselves. (Willis, 1977, s. 1).

Willis analyserede en gruppe arbejderdrenges adfærd, oplevelser, erfaringer og udvikling gennem deres sidste år i skolen på vej ud i fabriksarbejdets voksen-verden. Den fysiske ramme er en arbejderforstad - anonymiseret som "Hammertown" - til en af Englands større industribyer⁴⁶.

Det imponerende i Willis' studie består i den præcision og detalje, som han udfolder i analysen af drengenes reproduktion af "arbejderklasse kulturen", en præcision og detalje, som lader ham pege på, at den kultur, som drengene udvikler og repræsenterer, ikke alene er et aftryk af forældrenes kultur, men udtrykker en fortolkning af det eksisterende og en skabelse af nye elementer. Kulturel reproduktion bliver således tillige et spørgsmål om kulturel produktion.

"Class identity is not truly reproduced until it has properly passed through the individual and the group, until it has been recreated in the context of what appears to be personal and collective volition. The point at which people live, not borrow, their class destiny is when what is given is re-formed, strengthened and applied to new purposes" ((Willis, 1977, s. 2).

I denne kontekst bliver drengenes handlinger og handlingsmønstre - som i høj grad centreret omkring et antiautoritært oprør i skolen, iscenesættelse af et stærkt gruppecentreret kammeratskab, udvikling af stærkt sexistiske og racistiske holdninger og endelig en ubændig utålmodighed i alle livets forhold - til en kreativ proces, hvor "the lads" tilegner sig og rekonstruerer en klasseidentitet.

For Willis bliver kulturens funktion en form for forberedelse af "the lads" til deres tilværelses "class destiny" - det ufaglærte fabriksarbejde på det kapitalistiske arbejdssamfunds nederste

⁴⁶ Metodisk har Willis betjent sig af et bredt spekter af kvalitative metoder, og det empiriske materiale fremstår som omfattende, multidimensionelt og som tidsligt værende af relativt stor udstrækning. Hovedstudiet følger en gruppe på 12 drenge gennem det sidste år i skolen og i det første halvår på arbejdsmarkedet.

sociale trin. På engang tilegner og redigerer drengene en klasses kultur. De skaber deres egen kulturelle variant samtidig med, at de viderefører væsentlige sider af forældrenes klasseerfaring og klassekultur. Således repræsenterer det antiautoritære oprør i skolen for Willis en foregribelse af fabrikgulvets praktikker og disses ideologiske afspejling, det gruppecentrerede temmelig kønschauvinistiske kammeratskab foregriber kollektivet som fabrikgulvets uformelle organisation..

Det turde være usagt, at vi her står med en kulturopfattelse, som er langt fra den, som Højrup repræsenterer. Mens forandringsperspektivet hos Højrup i alt væsentligt lå i neokulturationsbegrebet, hvor det blev knyttet snævert til eksistensbetingelsernes forandring, så står vi her med et synspunkt, hvorefter kulturel forandring er allestedsnærværende og permanent. Dertil er der ikke alene knyttet an til strukturelle forhold, men tillige til levende menneskers kreative livsprocesser.

"In a more general sense it cannot be assumed that cultural forms are determined in some way as an automatic reflex by macro determinations such as class location, region, and educational background. Certainly these variables are important and cannot be overlooked but how do they impinge on behaviour, speech and attitude? We need to understand how structures become sources of meaning and determinants on behaviour in the cultural milieu at its own level. Just because there are what we can call structural and economic determinants it does not mean that people will unproblematically obey them. (Willis, 1988 (1977), s. 171).

Denne forskel, som skal ses i lyset af et fælles - omend i Willis tilfælde noget opblødt - strukturalistisk udgangspunkt, er ikke blot et udtryk for problemstillingernes forskellighed og forskelle i de niveauer, hvorpå de befinder sig. Det er samtidig et spørgsmål om nok så store teoretiske forskelle. Willis er klar over den reduktionistiske tendens, der ligger i strukturalismen og forsøger i lyset heraf at nå en dobbelt forståelse af forholdet mellem ideologi og kultur. En forståelse hvor den ene ikke ses som en ren afspejling af den anden og omvendt. Willis vægt på den detaljerede og i mange henseender stærkt fænomenologiske inspirerede analyse af kulturel reproduktion bunder således i en destinkt teoretisk opfattelse af kultur overhovedet.

Omvendt kommer Willis herved til at stå i et traditionelt dilemma. På den ene side repræsenteres det strukturelle udgangspunkt i kulturbegrebets kerne af klassekultur og i drengenes kamp for at tilegne sig denne kultur som noget forud givet. På den anden side tillægges kulturen en form for egen udviklingslogik, som er bundet til drengenes egen livsverden, til deres unge livs erfaringsverden og til deres håndtering af denne. Herved bliver problemet at afgrænse det ene i forholdet til det andet. Hvor standser ideologien, og hvor begynder kulturen?

Vi efterlades med kun begrænsede udsagn, som snarere end løsninger har karakter af programmatisk erklæring:

"It is possible to suggest one important form of interface between culture and ideology. Basically this is that ideology works on and in, produces and is partly produced by, the cultural. Ideology is, itself, partly influenced by cultural production, and for that, contains a modality and effectivity within cultural processes.... We cannot, however, reverse the classic flow of ideology completely and suggest that the dominant ideology, state agencies and institutions take no active part in cultural processes other than providing the contexts in which they work". (Willis, 1988 (1977), s. 160).

Willis insisterer på en gang på ideologiens snævre sammenknytning med samfundsformationens overordnede struktur, og samtidigt på dens ikke reduktionistiske - dobbelt relation til kulturen. Derimod når Willis ikke til en egentlig fuldstændig teoretisering af denne insisteren.

Derfor synes Willis at havne i en situation, hvor det lykkes ham at påpege centrale relationer mellem kultur, ideologi og økonomi, men samtidig lykkes det ikke for ham at skabe et egentligt teoretisk fundament for disse relationer.

"If a distinctive level of the cultural is to be argued for then, how are we to specify its scope and nature? In my view it is misleading to attempt such a specification in mechanical or structural terms. Culture is not static, or composed of a set of invariant categories which can be read off at the same level in any kind of society. The essence of the cultural and of cultural forms in our capitalist society is their contribution towards the creative, uncertain and tense social reproduction of distinctive kinds of relationships. Cultural reproduction in particular, always carries with in the possibility of producing - indeed in a certain sense it really lives out -

alternative outcomes. The main relationships which cultural forms help to reproduce are those of its members to the basic class groupings of society and with the productive process. Though the cases vary markedly I do not mean to imply that the main class cultures are conceptually different at this formal level" (Willis, 1988 (1977), s. 172).

Ifølge Baron (1985, s. 62-63) er store dele af traditionen i 80'erne præget af nøjagtig det samme dilemma. På den ene side er påpejning af det kulturelt specifikke, som partielt leder i en voluntaristisk og idealistisk retning, og på den anden side et strukturalistisk inspireret udgangspunkt, hvor især klassebegrebet spiller en central rolle.

Baron identificerer i høj grad skolens problemer som knyttet til en, som han ser det, underteoretisering af klassebegrebet - eller rettere sagt han peger på, at mens klassebegrebet står som den "vigtigste uafhængige variabel" i "cultural studies", så mangler skolen en "grundig teori (og empiri) om klasserne i dagens England, ud fra hvilken man kan foretage videre kulturelle analyser (Baron 1985 s. 62).

Hvis vi går ud fra, at skolens fundamentale problem består i at forbinde de to yderpunkter i det ovenfor nævnte dilemma, da kan Baron måske nok have ret i, at en sådan "teori (og empiri)" udgør een væsentlig forudsætning for den videre færd. Men samtidig har vi svært ved at se, hvordan dette i sig selv skulle kunne indløse afstanden mellem de to yderpunkter.

Som vi ser det, ligger behovet snarere i en fornyet teoretisk refleksion over begrebet klasse i det hele taget. Klassebegrebet er grundlæggende et økonomisk-strukturelt afledt begreb. Som sådan giver det anledning til udsagn om "objektive sociale relationer". Pointen er imidlertid, at det vi møder i en kulturforskningssammenhæng altovervejende er "subjektive sociale relationer". Det turde være indlysende, at denne distinktion - omend den forekommer banal - er afgørende. Hvis ikke denne dobbelthed teoretiseres og problematiseres tilstrækkeligt, ja da er vi ilde stedt. Willis er ikke i vores øjne den mest oplagte skydeskive for en sådan kritik, men samtidig er det dog vores opfattelse, at også han har problemer på dette punkt. Således mener vi, at klassebegrebet kommer til at udgøre en "spændetrøje" for fortolkningen af de komplekse relationer mellem praktik/handling, ideologi og kultur. Selvom Willis peger på en form for dialektik mellem ideologi og kultur, og han argumenterer for et kulturens eget

niveau (Willis 1988 (1977) s. 171), da bliver det centrale problem fortsat at indgrænse kulturen i forhold til ideologien. Når Willis således lægger meget stor vægt på kulturens funktionelle aspekter i forhold til en uafvendelig classeskæbne, da ser vi det nærmest som en nødvendig følge af hans teoretiske ansats.

Den basale indsigt fra Birmingham-skolen ligger da efter vores opfattelse heller ikke så meget i den overordnede klasseteoretiske udvikling, men snarere i dens meget vigtige fokusering på kulturel reproduktion og på vidtspændte empiriske analyser af dette problem.

3.3. FRANSKE "POST-STRUKTURALISTISKE" LIVSFORMTEORETIKERE

Den store rolle som Højrup's strukturalismefunderede livsformteori har spillet i dansk samfundsforskning er egentlig en smule paradoksal, ikke alene i betragtning af den anderledes administration af det fælles teoretiske tankegods, som kommer til udtryk i Birmingham-skolen, men tillige - og måske især (?) - i lyset af den generelle flugt fra strukturalismen og de såkaldt "store teorier", som bredt kom til at karakterisere 80'ernes kritiske samfundsforskning. En udvikling, som faktisk tog fart, endnu før Højrup havde sat det sidste komma i "Det glemte folk".

De sene 70'ere og 80'erne i sin fulde udstrækning fremstår som en generel brydningsperiode i de kritiske samfundsvidenskaber. Eksemplerne kan hentes fra mange forskellige samfundsvidenskabelige felter og blandt disse den diskussion om fordismens opløsning, om fleksibel specialisering og postfordisme / neofordisme, som kort berørtes i kapitel 2. Her skal vi dog koncentrere os om sammenbruddet i de i 70'erne så stærke forskellige udgaver af marxistisk inspireret urbansociologi, repræsenteret ved store koryfæer som Manuel Castells, Jean Lojkine og David Harvey. En grund til netop her at trække byteoretikerne frem i lyset, kan findes i den udvikling, som især i Frankrig fulgte i sammenbruddets kølvand. Mens Højrup "søgte

opad" i sysleriet med sin livsformteori, søgte en lang række forskere med rødder i den franske marxistisk inspirerede bysociologi "nedad"⁴⁷.

Kirsten Simonsen (1988) forklarer byteoriens sammenbrud som på den ene side beroende på den økonomiske og politiske udvikling i de sene 70'ere, som stillede bysociologien i en art legitimitetskrise - forklaringerne strakte ganske enkelt ikke til. På den anden side - og det er langt den væsentligste - skal forklaringerne søges i teorierne selv, som genuine teoretiske problemer iboende marxismen generelt. Disse problemer identificeres som:

"...en [grundlæggende] tendens i marxismen til at underminere sine egne styrkesider, totalitetsopfattelsen og onfliktperspektivet, med funktionalistiske og reduktionistiske forklaringsmodeller" (Simonsen 1988 s.39-40)⁴⁸.

Netop overvindelsen af de funktionalistiske og reduktionistiske tendenser, som findes i såvel den Althusser'ske strukturalisme som i den mere traditionelle historiske materialisme, kom til at sætte nye dagsordener i bysociologien. Dette indebar et grundlæggende skift i såvel teoretisk orientering som i formulering af forskningsobjekter.

Centralt i den nyere udvikling står således tilgange, som netop repræsenterer en langt mere mikroorienteret og langt mere empirisk orienteret social-analytisk tankegang. Analysen af livsformer, kulturformer og hverdagspraksisser er atter kommet i fokus. En ny kulturorientering blandt forskere, som førhen var stærkt "antikulturalistiske" (Albertsen 1985 s.293). Et andet centralt træk ved denne udvikling er dens desintegrerende effekt. Den franske bysociologi fremstod ved 80'ernes slutning som "splittet" (Ibid. s.291), eller med en mildere formulering, "differentieret" (Simonsen 1988 s.79ff.). Albertsen identificerer 4 nye hovedfelter som franske efterkommere af den sammenbrudte bysociologi: arbejdssociologi, nye mellemlag,

⁴⁷. For en grundig idéhistorisk gennemgang af 70'ernes marxistisk inspirerede bysociologi og dens efterfølgere se Simonsen 1988.

⁴⁸. En tilsvarende fortolkning findes hos Albertsen 1986 s.26. Denne refererer iøvrigt for så vidt angår denne kommentars relation til mere almen marxismekritik til Nicos Mouzelis: Reductionism in marxist Theory. Telos 45, Fall 1980 og Nicos Mouzelis: Social and system integration: Some reflections on a fundamental distinction. British journal of Sociology, Vol. XXI, no.2, 1970.

livsformer og lokal magt (Albertsen 1988 s.291)⁴⁹. Analyserne af de nye mellemlag er i sig til dels et livsformorienteret projekt, men den mest interessante inspiration for nærværende arbejde er at finde i de egentlige livsformsteoretiske arbejder.

Især senere forsøg indenfor denne retning repræsenterer mere gennemgribende brud med den funktionalistiske og reduktionistiske tendens:

"For som det siges "et urbant produkt producerer ikke af sig selv, på automatisk vis, sociale brugsmåder" (Godard 1981). (Albertsen 1985 s. 293).

Med baggrund i en længere forudgående faglig udvikling introducerede Paul Cuturello og Francis Godard i en studie af hverdagspraksissernes strukturering i forbindelse med familiers erhvervelse af ejerbolig begrebet **mobilisering**⁵⁰. "Begrebet skal opfange, hvordan familierne på forskellige tidspunkter i deres livsforløb yder en særlig indsats for at nå et givet mål" (Simonsen 1988 s.103). Mobilisering opdeles i tre former: **monetær mobilisering** - den form hvorunder økonomiske ressourcer tilvejebringes (lån, opsparinger etc.), **materiel mobilisering** - former hvorunder familien kan forøge sine økonomiske ressourcer (besparelser, ekstraarbejde etc.) og **moralsk mobilisering** - som betegner familiens produktion af moralsk-ideologiske legitimeringer af de to foregående mobiliseringsformer. Denne sidste er på den ene side ikke en efterfølgende legitimering af de to foregående former, men et aktivt led i disses tilblivelse. På den anden side er der heller ikke tale om et klasseafledt homogent moralsystem, men tværtimod et modsætningsfyldt etisk rum, hvori modsætninger i og mellem forskellige moralopfattelser brydes med hverandre og forskydes. Herved udstyres på den ene side den hverdagslige praksis med en intern egenlogik, men denne egenlogik gøres samtidig bevægelig,

⁴⁹. Vores kundskaber udi det franske sprog er ikke blandt vore stærkeste meritter. I mangel på oversat materiale må vi derfor i det følgende væsentligst støtte os på sekundære kilder og herunder især Kirsten Simonsen 1988 og Niels Albertsen 1985 og 1985. Disse to bygger på sin side i et vist omfang på en tekst af Jean-René Pendaries: *De l'ineducibilité des pratiques sociale*. I Francis Godard og Paul Cuturello: *Families Mobilisées*. Collection "Texte General", Plan Construction, Ministère de l'urbanisme et du logement, Paris 1982.

⁵⁰. F. Godard og P. Cuturello: *Families mobilisées*. Collection "texte integral", Plan Construction, Ministère de l'urbanisme et du logement, Paris 1982. Her primært efter Albertsen 1986 s.38-41.

i og med den dels konstitueres ved "mobiliseringens aktive karakter", dels er i stadig om-
brydning (Ibid., Albertsen 1985 s.294 og 1986 s.40).

I et kollektivt forskningsprojekt⁵¹, hvori indgår 4 lokalitetsbestemte casestudier, analyseres
arbejderlivsformers transformation under indtryk af forskellige forandringer i arbejdsverdenen -
et tema som ligner nærværende projekt på en del punkter. De empiriske analyser i dette
projekt er meget omfattende og meget dybtgående. Pointen her er en nybestemmelse af
forholdet mellem produktion og reproduktion. De to sider integreres med hverandre, idet fokus
rettes mod:

"[the] contradictory dynamic between the processes of possession and dispossession
of the control of their existence" (Godard 1985 s.334).

Ambitionen er på en gang "at se individerne som bærere af nationernes, kapitalismens,
teknikkens og klassekampens "store historie" og som producenter af deres egen historie"
(Albertsen 1986 s.42). Dette udtrykkes hos Francis Godard - under henvisning til tidligere
marxistiske traditioner og det Godard kalder den heri værende "opfattelse af forholdet mellem
produktion og reproduktion som en reciprok relation" - således:

"Instead of making an a priori division of social space into spheres of autonomous
and heterotonomous practices⁵², would it not be possible to try and grasp the
dialectic by which, on the one hand individuals are mobilized materially, financially,

⁵¹. Projektet gennemførtes fra 1982 til 1984. Dets afrapportering har samlet titlen:
Comme on fait sa vie... familles ouvrières, histoires d'aujourd'hui. Presentation d'une
recherche. Det omfatter fire forskellige publikationer: P. Bouffartigue, F. Godard og J.P.
Pendaries: Au fil de la lignée. Familles de siderurgistes en Provence. GERM-CERCOM.
D. Combes og M. Haicault: Des familles sur la corde raide. Les femmes OS chez Renault
à Dreux. CSU et la Université de Toulouse II. A. Jeantet og H. Tiger: Familles en
mouvement. Des ouvriers grenoblois aux carrefours du monde industriel. GETUR. M.
Pincon og P. Rendu: Passes revolus, avenir incertains. Familles de métallurgistes de la
vallée de la Meuse, dans le mutations industrielles et sociales (Nouzon-ville, aciéries
Thomé). CSU. Her anvendes primært gengivelser hos Godard 1985 og hos Albertsen 1986.

⁵². Hentydning til den klassiske marxistiske diskussion "frihedens" henholdsvis
"nødvendighedens rige" og om frigørelsen fra henholdsvis i arbejdet. Her er det især André
Gorz, hvis værker fra slutningen af 70'erne begyndelsen af 80'erne argumenterede for en
heteronom model - masser af "frihed" tilsat en lille smule "tvangsarbejde".

morally and effectively to organize their life and give it overall meaning and, on the other, are simultaneously mobilized by structural processes of vast scope which evolve over long periods and involve social groups on a very large scale ?" (Godard 1985 s.334).

Herved anlægges et perspektiv på tværs af produktion og reproduktion, hvor individerne - bevidst eller ubevidst - såvel i produktionen som i reproduktionen indgår i kampe om besiddelse/fratagelse af kontrollen over eget liv. Forandringer i den kapitalistiske produktionsproces (som er analysens problemfelt i forhold til hverdagspraksisser) udtrykker en sådan kamp, men i det anlagte perspektiv afgrænses den ikke til arbejdets verden på fabrikken, men relateres direkte til andre praksisfelter i familiens og individets hverdagsliv. Sådanne kampe er den form, hvorunder samfundsstrukturelle modsætninger - kapital-arbejde, kønsrelationer etc. - eksisterer i praktisk tilstand. Måden, hvorpå dette sker og karakteren heraf, afhænger af familiens classesammensætning og karakteren af dens interne sociale relationer.

Problemet er herefter at klargøre, hvordan disse forbindelser udfoldes, således at kursen hverken sættes mod produktionsrelationernes mekaniske determination af social praksis eller mod den totale voluntarisme. Dette søges løst ved hjælp af dels omfattende familiebiografiske studier (3 generationer bagud), for herigennem at skabe en forbindelse mellem den aktuelle situation og tidligere dispositioner. Dels ved en kontekstualisering, hvori indgår lokalitetens historie, klasseforholdenes lokale historie og den "store" samfundsmæssige historie.

Mobiliseringens dialektik (se citatet ovenfor) etableres herved som en relatering af familiens historie til kontekstens historier. Fortolkningen af livsformerne og deres forandring får herved en mere kompleks struktur idet:

"... individerne/familierne aldrig berøres på en ensartet måde af de store og små (lokale) kollektive begivenheder eller processer. Der vil altid være fasen eller tidspunktet i deres specifikke livscyklus, hvor "berøringen" finder sted, til forskel" (Albertsen 1986 s.44).

Godard's perspektiv rummer en beundringsværdig åbenhed, men samtidig formuleres perspektiverne⁵³ i et mildt sagt luftigt sprog, som gør det svært at fastholde dets substans. Godard anlægger en metode, hvor familiebiografiske undersøgelser over meget lange stræk bliver centrale. Dette rummer imidlertid den fare, at analysen får et lidt "familiestisk" skær, thi det er tilsyneladende især her, fokuseringen på brud og nydannelser indenfor livsformen selv forankres. Der savnes - efter det foreliggende - et perspektiv på de kulturelle forandringer, som den livsformeksterne verden gennemløber, og der savnes en relatering af disse forandringer til livsformen selv. F.eks. synes det, som om, årsagerne til forandringer i familiens struktur og levemåde altovervejende søges i familiens egen biografi og ikke relateres til generelle forandringer i samfundet iøvrigt - eksempler på sådanne forandringer, som tilsyneladende forbliver urørte, er sexualmoral, kønsrelationer og familiemønstre.

Et andet problem i forbindelse med Godard's opfattelse er, at det er en anelse uklart, hvem der egentlig bærer livsformen. Der refereres både til individer og til familien på dette punkt. Det er betænkeligt, at indsætte familien som bærer, idet det rummer faren for, at de modsætninger og magtrelationer, der kan eksistere mellem familiens medlemmer, neutraliseres og lades ude af betragtning.

3.4. OM LIVSFORMER OG FORANDRING

Vi har i det forudgående præsenteret og diskuteret en række temaer og problemer i tre forskellige tilgange til kultur- og livsformanalyse. De tre tilgange har det til fælles, at de alle udspringer af en strukturmarxistisk tradition, omend denne præger de teoretiske positioner med meget forskellig styrke. Men herefter er det til gengæld småt med lighederne.

Vi skal i dette afsluttende afsnit diskutere de tre tilgange ud fra en sammenligning af dem på tre hovedspørgsmål: Hvad er ideologi henholdsvis kultur? Hvad er forholdet mellem kultur og ideologi? Hvordan forandres livsformer, og hvad er det dynamiske element i denne forandring?

⁵³. Idet vi tager forbehold for, at vi i vidt omfang baserer os på sekundære kilder.

Vi har i det forudgående rettet en voldsom kritik mod det Althusserianske ideologibegreb, især i forbindelse med Højrup's livsformteori, men også i forbindelse med dets lidt mere begrænsede anvendelse i den engelske "Birminghamskole". Fordelen ved dette ideologibegreb anses i reglen at være, at det forbinder ideologi direkte med samfundets strukturelle helhed. Dernæst sætter det ideologi i forbindelse med bestemte praksisformer. Problemet er dog jævnfør tidligere i dette kapitel, at ideologien bliver funktionaliseret og altomfattende. I forlængelse heraf synes der ganske enkelt ikke at eksistere nogen destinktion mellem ideologi og kultur i Højrup's teorisystem. Det relevante findes indenfor ideologien, som igen spejler en bestemt praksis. I dette lys mister kulturhistorie eller andre forsøg på at sætte livsformen i snæver forbindelse med et eget udviklingsforløb enhver mening.

Destinktionen mellem kultur og ideologi er så meget desto mere vigtig i Birminghamskolen og herunder ikke mindst for Willis. Willis argumenterer for et kulturens eget niveau, men hvad dette egentlig betyder, og hvordan det afgrænses fra "dominerende ideologi", er ikke ganske glasklart. Vi får at vide, at ideologien arbejder på og i kulturen, og at ideologien i sig selv delvist står under indflydelse af kulturelle produktionsprocesser. Kulturen synes at udgøre det lokale, det specifikke, det intersubjektive og det hverdagsligt meningsfulde i forhold til sociale kontekster, mens ideologien synes at repræsentere institutionaliseringen af bestemte figurer i samfundsmæssig forstand. Der er intet usædvanligt i denne modstilling, men ikke desto mindre rummer den et indre afgrænsningsproblem. Kulturen eksisterer tilsyneladende på de "hegemoniske ideologiers" nåde, kulturen bliver således til indenfor en klassebestemt livsverden, og den bliver til i dens billede. Kultur er et panser, som de dømte iklæder sig, og som sætter dem i stand til at leve en uafvendelig skæbne.

Godard repræsenterer en synsvinkel, som i det ydre synes at have en hel del fællestræk med Willis's opfattelse. Således tillægges selve den kulturelle reproduktion en central rolle og dobbeltheden kultur - ideologi er i et vist omfang parallel til (men ikke identisk med) Godard's luftigt formulerede ambition om at se individerne som på en gang bærere af samfundets store historie og som producenter af deres egen historie. Som vi opfatter Godard's synsvinkel, er ideologiens rolle nedtonet til fordel for et meget åbent kulturbegreb, som eksisterer indenfor enkelte livsformer. Livet bliver til en kamp, som drejer sig om råderetten over livets muligheder. Her adskiller Godard sig klart fra Willis, livet bliver netop en kamp -

ikke en i et og alt uafvendelig skæbne. Kulturen bliver herved ikke udelukkende funktionel, men samtidig et værktøj i opstillingen af livsperspektiver og i mobiliseringen for disses indfrielse. Kultur bliver herved til en fond af viden, ressourcer, moralforestillinger m.v. som på den ene side udtrykker den samfundsmæssige udvikling i stort og på den anden side det enkelte individs og den enkelte families historie i småt.

Uden at vi derfor fortolker de tre fortolkninger som punkter i et kontinuum, kan Højrup og Godard siges at udgøre modsatte poler. Højrup vil forklare, hvordan vore liv bliver skabt, mens Godard netop spørger om, hvordan vi skaber vore egne liv - "Comme on fait sa vie.... uden at han derfor havner i en fænomenologiens faldgrube.

Den teoretiske implikation af Godards tilgang bliver imidlertid, som vi ser det, en samtidig fokusering på en fortolkning af den kulturhistoriske udvikling, som hører de moderne samfund til - et perspektiv på samfundsmæssig rationalisering. Pointen er nemlig, at fortolkningen af individet som skabende kraft i en egen daglig verden, forudsætter en fortolkning af de kulturelle og ideologiske vilkår, som denne skaberproces foregår under. Disse vilkår forandres i en kulturhistorisk udvikling, hvorved også grænserne for det mulige set fra livsformens synspunkt forandres. I samme linie kan det i forhold til Willis perspektiv anføres, at netop et rationaliseringsperspektiv kunne være en vej til en opblødning af den meget stramme fortolkning af "class destiny".

Dette leder os til spørgsmålet om de dynamiske kræfters lokalisering i de tre teoretiske bud.

Hos Højrup bunder livsformmæssige forandringer i eksistens-betingelsernes forandring formuleret i begrebet neokulturation. Problemet i dette begreb er, at det alene fokuserer på livsformernes stræben efter sin egen opretholdelse i situationer, hvor de trues udefra. Derimod udelukker det fuldstændigt den mulighed, at livsformerne skulle kunne forandres ved nogen som helst anden form for processer. Den eneste differentiering, som blot antydningvis peger i retning af forskellighed indenfor livsformer, er påpegningen af forskellige mulige oplægninger af forbruget i lønarbejderlivsformen (Højrup, 1983 og 1989).

Willis indrømmer individet væsentlig større betydning i og med hans dobbeltperspektiv på kulturel reproduktion. Men samtidig indgrænses denne betydning af den uafvendelige "class destiny". Det kreative individbundne fungerer alene i en prægning af funktionelle kulturelle mønstre. Det begrænsende består ikke i sig selv i dette perspektiv, men i det forhold at det fremstår som det eneste perspektiv på kultur.

Godard repræsenterer her overfor en mere åben fortolkning. Han betoner forskelligheder i vilkår indenfor livsformer, og han betoner forskelligheder i livsperspektivernes dannelse indenfor familien og i de mobiliseringsformer, som disse aktualiserer. Omend klassehistorie og familiens biografi spiller en central rolle i afgrænsningen af disse potentielle muligheder, så fastholdes en fokusering på dagliglivet som et levet kampfelt, hvor forhold og relationer ikke entydigt er fastlagt een gang for alle. Det dynamiske i dette perspektiv synes således på den ene side at være forankret i kulturen selv og i individet som en aktiv bærer heraf, men samtidig på den anden side i de samfundsstrukturelle forholds udviklingslogik. Selve forandringen af livsform synes dog frem for alt at være bundet til familiens formulering af mobiliseringsstrategier.

Hos Højrup lokaliseres de dynamiske kræfter helt udenfor livsformerne selv - i samfundsformationens i sidste instans økonomiske betingede forskydninger. Både Willis og Godard repræsenterer fundamentalt anderledes synsvinkler på dette punkt. Willis lægger - med de ovenfor anførte begrænsninger - stor vægt på en ikke-reduktionistisk fortolkning af spørgsmålet om kulturel forandring, idet han bestemmer kulturel reproduktion som en dobbelt proces af tilegnelse og bearbejdning. Godard tager yderligere et par skridt væk fra en reduktionistisk fortolkning, idet hans mobiliseringsbegreb i sig selv tillægger livsformer et indre forandringspotentiale.

Willis anfører, at kulturen ikke eksisterer, før den er filtreret og er blevet "reformuleret, styrket og bragt i anvendelse overfor nye formål" (jævnfør tidligere, vor oversættelse). Godards opfattelse forlænger dette perspektiv ud over pubertetens svære år og gør den kulturelle forandring til et permanent fænomen. Herved forskydes fortolkningen af klassebegrebets betydning fra den relative lukkethed, der ligger i Willis' anvendelse af begrebet "class destiny", til en ny åbenhed, hvor kulturen ikke funktionaliseres og een gang for alle leder

individet ad bestemte spor på klasesamfundets jernbanenet. Kulturen lader sig mobilisere i en reorganisering af livsperspektiver og levemåder - i en reorganisering af livsformen, som den tager sig ud fra familiens perspektiv.

Dette er ikke kun et slagsmål om ord, men nok så betydningsfuldt et tema. Pointen er, at forholdet mellem livsform og individ ikke er automatisk, men forudsætter en og anden form for mediering for sin genskabelse. Individet kan ikke blot antages at blive født ind i en livsform som et i forvejen etableret mønster. Livsformen må på den ene side ses som en læreproces - en kulturel form der etableres i en løbende udvikling. Individet modtager således ej heller sin livsform sammen med sin første dagløn (Sartre 1979 s.54), men må tværtimod ses som forberedt til denne livsform gennem en livslang proces. Hermed bliver den kulturelle reproduktion et centralt livsformteoretisk tema, som kræver en relatering af livsformbegrebet til de medieringer, som transmitterer kulturelle billeder, forestillinger, livsopfattelser etc. mellem generationer. På den anden side må livsformen i sig selv ses som værende i stadig forandring. Livsformen er for det første ikke et lukket univers, men kontrasteres til stadighed med andre livsformer i og med sin egen udfoldelse. Påpegningen af denne evige kontrastering bliver ikke mindre vigtig i et samfund, hvor vi alle til stadighed konfronteres med enorme informationsmængder, billeder etc. For det andet er livsform til enhver tid en levende proces, den er ikke givet engang for alle, men står tværtimod vedvarende under indtryk af det levede livs erfaringer.

Herved bliver livsformanalysens fokus rettet mod modalitetsstrukturer og normativitetsformer. Men som anført ovenfor rejser dette et behov for en teoretisering af den kulturhistoriske udvikling, som parallelliserer den strukturelle udvikling - i princippet et perspektiv på kulturel rationalisering. Dette perspektiv må frem for alt kunne forklare de generelle forandringer i de kulturelle mulighedsbetingelser, som følger det moderne samfunds udvikling. Problemet bliver nemlig, at vi ikke kan spørge efter konsekvenser af samfundsmæssige forandringer for socialt liv, hvis vi ikke samtidig er opmærksomme på, at dette sociale liv selv er i forandring.

Med tanke på den diskussion, som vi førte i kapitel 2, bliver forvaltningen af kultur- og livsformanalysen et centralt problem. Diskussionen pegede på nok så afgørende bevægelser og forskydninger på flere niveauer og på en lang række områder, som centrale træk i den

moderne kapitalistiske verdens udvikling. Videre pegede vi på væsentlige sociale, kulturelle og politiske konsekvenser heraf. I den situation bliver kultur- og livsformsforskningen ikke bare et særdeles vigtigt og centralt forskningsområde, tillige bliver det så meget desto vigtigere at stille høje krav til analysen.

"When it comes to [analysis of] new ways of life, can we afford to do things by halves ?"

...spørger Godard ((1985 s.335). Hans eget svar er som vores et klart og utvetydigt: nej ! Derfor kan vi heller ikke opretholde den Højrup'ske livsformteori og dens indbyggede reduktionistiske træk, eller for den sags skyld en hvilken som helst anden form for reduktionisme. Derfor kan vi heller ikke tillægge strukturelle størrelser som "klasse" eller "placering i produktionsprocessen" en ureflekteret forrang og determinationskraft i den sociale analyse. Claus Offe peger således med reference til det nutidige kulturelle opbrud på et behov for nye og mere integrative tilgange til social analyse:

"That a person "works" in the formal sence that he/she is "employed" is a fact that has, until now, applied to a constantly growing segment of the population. Nevertheless, this fact has less and less relevance for the content of social activity, the perception of interests, life-style, and so on: to discover that someone is "employed" is hardly surprising and not very informative, since relative expansion of dependent wage labour coincides with its internal differentiation" (Offe 1985 s. 135)⁵⁴.

Selvom Offe har ret, når han hermed peger på et nyt - eller i det mindste højaktuelt - dilemma i socialforskningen, så er dette dog ikke nødvendigvis et argument for en nedlæggelse af enhver form for mere omfattende begrebsdannelse om dagliglivets formning og struktur. Forandringen af arbejdets betydning alment i menneskelige liv i det moderne samfund, leder nok til et behov for socialanalytiske begreber, som ikke er entydigt arbejdscentrerede, men ikke nødvendigvis til begrebsdannelser som f.eks. "livsstil" - idet stil overfor form betegner det lette, det flygtige, det substansløse. Dette ville netop være den "halve løsning", som Godard frygter.

⁵⁴. Vi har tidligere i en artikel diskuteret Offe's opfattelse af præcis dette forhold. Se Beier Sørensen og Vogelius 1990.

I dette perspektiv er der væsentlige inspirationer at hente i Birminghamskolen og i den franske post-strukturalistiske livsformsforskning. For det første de to traditioners fælles fokusering på de processer, hvorigennem kultur og livsformer skabes, genskabes og forandres. Den direkte følge heraf er, at analysen må omfatte detaljerede analyser af mikrosociale relationer og af deres forandring i og med livsformernes og kulturens udvikling. For det andet fokuseringen ikke bare på kulturens aktive rolle i dagliglivets strukturering, men også på dens skjulte mobiliserbare potentialer. For det tredje fokuseringen på kulturens og livsformernes egen indre logik. For os fører det i samme retning, som det førte Cuturello og Godard, nemlig til en fokusering på modalitetsstrukturer og normativitetsformer i moderne livsformer, og på disse strukturer og formers forandring og forskydning inden for livsformen selv, som et udtryk for såvel samfundets "store historie" som for kontekstens og de sociale relationers "lille historie".

4. RATIONALISERING OG LIVSFORM

I de følgende to kapitler opstiller vi den livsformteoretiske begrebsramme, som anvendes i de følgende analyser af empirien. Ambitionsniveauet kan i lyset af den forudgående kritiske gennemgang af en række kultur- og livsformteoretiske positioner forekomme endog meget højt. Således har der været peget på krav om på den ene side at kunne forankre livsformproblematikken i en egentlig samfundsteoretisk ramme for herigennem at undgå empirismens, voluntarismens og den traditionelle fænomenologis utallige faldgruber. Samtidig har vi på den anden side netop rejst kravet om en medtænkning af det handlende, tænkende og intentionelt agerende individ for ikke at havne i de strukturelle teoriers reduktionistiske, funktionalistiske og instrumentalistiske håndtering af sociale relationer og processer. Vi har altså nærmest sat os for at løse dén gordiske knude, som mere end nogen anden har været samfunds-, social- og kulturvidenskabernes dominerende gåde gennem hele fagfeltets historie: forholdet mellem samfund og individ eller struktur og handling, om man vil. Som det vil fremgå af det følgende, lykkes dette projekt (naturligvis) kun i en vis udstrækning - vi overlader til læseren selv og til den faglige debat at afgøre hvilken udstrækning.

Diskussionen i kapitel 3 førte frem til et punkt, hvor kultur blev tildelt en egen udvikling og dynamik, som ikke lader sig reducere til et spejlbillede af bevægelser i samfundets struktur. I dette perspektiv får livsformer tillige en egen indre dynamik. Herved forskydes livsformanalysen mod en forståelsesform, hvor spørgsmålet om modalitetsformer i enkelte livsformer ikke entydigt underordnes analysen af strukturelle eksistensbetingelser. Teoretisk medfører dette, at livsformbegrebet og livsformanalysen forankres i et kulturhistorisk perspektiv. Vi har valgt at håndtere denne forankring ved hjælp af en Weber-inspireret teori om rationalisering.

Den teoretiske fremstilling er delt i to halvdele. Kapitel 4, som skaber et syn på rationalisering, og som i forlængelse heraf skaber et handlingsteoretisk perspektiv. Kapitel 5 viderefører disse overvejelser i en livsformteori, hvor livsformbegrebet defineres som konstellationer af normativitetsformer.

Kapitel 4 indledes med en diskussion af Weber's rationaliseringsteori. Ved hjælp af især Jürgen Habermas' kritik af Weber viderefører vi dette dels til et perspektiv på kulturel rationalisering, dels til et handlingsteoretisk perspektiv. Kapitlet munder ud i en række abstrakte overvejelser over begrebet livsform.

Kapitel 5 rekonstruerer livsformbegrebet ved hjælp af en teori om normativitet. Normativitetsbegrebet er her især inspireret af Niels Mortensen et al., således anvender vi de samme normativitetsformer: konventionalitet, fakticitet og refleksivitet. Normativitetsteorien videreføres herved til en teori om livsformers indre strukturering. Dette nuanceres gennem en relatering af livsformbegrebet til medieringen via familie, primære sociale relationer og kontekst.

Livsformbegrebet konstrueres via overvejelser om rationaliseringens betydning for normativitetskategorierne. Det strukturelle niveau medieres nu via kontekstbegrebet og via betragtninger over forholdet imellem på den ene side individets og familiens biografi og på den anden side "samfundets store historie". Slutpunktet er således snarere teoretiske udsagn om forholdet imellem samfundsmæssig forandring og livsformers transformation, end det er en teori om bestemte livsformer.

Selvom et overordnet sigte i denne teoribygning rettes mod "livsformer i almenhed", er det dog uundgåeligt at dens faktiske udformning præges af at den empiri, som den senere skal anvendes overfor, alene handler om det industrielle lønarbejdets livsformer, samt at vi alene bevæger os inden for en moderne kapitalistisk i teknisk henseende højt udviklet samfundsmæssig sammenhæng, og at vi kulturel og politisk forstand alene befatter os med danske og svenske eksempler.

4.1. "DEN KAPITALISTISKE ÅND"

Max Weber har om nogen forsøgt at anlægge en bred synsvinkel på kapitalismen og dens installering som generel samfundsmæssig orden - en synsvinkel, som ganske vist tillægger den kapitalistiske økonomi og dennes logik meget stor betydning, men som samtidig pointerer andre ikke-økonomiske forholds fundamentale betydning i sammenhængen. Dette er i høj grad synligt i Webers arbejde med den vesterlandske rationalisme og dennes opkomst.

Et af Webers mest citerede og berømmede værker er bogen "Den protestantistiske etiken och kapitalismens anda" (1978 (1934) (1904/1905) 1919/1920))⁵⁵. Bogen er et led i Webers søgen efter at forklare den "vesterlandske civilisations" egenart under hovedoverskriften "rationalisering". Bogen finder eet spor af denne egenart i den "kapitalistiske ånds" sammenhæng med en række protestantiske religiøse strømninger, som fremkom i århundrederne forud for kapitalismens gennembrud. Således er en central pointe for Weber, at selvom den "kapitalistiske ånd" i sin aktuelle form kan forklares som en afspejling af den kapitalistiske økonomis logik, så rækker denne fortolkning ikke til en forklaring af denne "ånds" opståen (Weber 1978, s. 34-36). Weber søger derfor at finde ud af, på hvilken moralsk/etisk baggrund kapitalismens gennembrud og installeringen af "kapitalismens ånd" som generel livsindstilling funderer sig (Ibid. s.12 og 22).

Weber peger på de protestantistiske religiøse strømninger, som opstod fra 1500-tallet og frem, og som frem for alt vandt stor udbredelse i Nord- og Nordvesteuropa. De retninger, som er i fokus, er calvinisme, metodisme, pietisme og baptistisme⁵⁶. Disse fire asketistiske protestan-

⁵⁵. Vi skal gøre en enkelt bemærkning i forhold til bibliografien. Bogen findes i to forskellige "originaludgaver" trykt i henholdsvis 1904/1905 og i 1919/1920 kort før Webers død. Den senere udgave, der som oftest danner grundlag for oversættelse, indgår i "Gesammlte Aufsätze zur Religionssociologie" og er udvidet i forhold til den tidligere, uden at den egentlige substans er ændret. Væsentligst blandt tilføjelserne er nok det udvidede noteapparat, som bl.a. rummer Weber's kommentarer til en lang række forfattere, som i de mellemliggende år havde kritiseret hans arbejde.

⁵⁶. Hver af disse rummer i sin egen historiske udvikling dels en udvikling af det idémæssige indhold, dels en indre spredning i mere eller mindre bestandige sekter, hvorfor Weber henvises til at diskutere dem i en idealtypisk form.

tistiske retninger adskiller sig fra - og er historisk senere end - Luthers religiøse lære, der som bekendt var reformationens og protestantismens væsentligste religiøse kilde. Forskelle ikke mindst i fortolkningen af henholdsvis prædestinationslæren og nådelæren⁵⁷ får en række videre konsekvenser på religionens betydning i formen "kaldsetik". Hos Luther formuleres kaldsetikken traditionalistisk, mens den hos de senere asketistiske protestantistiske retninger bliver egentlig metodisk i sit grundlag (Weber 1978, s. 37-40, 47-48 og 54-60)⁵⁸.

Det skal påpeges, at Weber ikke forklarer kapitalismens opkomst med religionssociologiske analyser, men at han alene peger på de religiøse strømninger som væsentlige fødselshjælpere for kapitalismens gennembrud. De etablerede en bestemt etik - en kombination af verdensfortolkninger, erhvervsetik og livsindstilling - som i høj grad var kompatibel med den kapitalistiske produktionsmådes funktionslogik.

Pointen i forhold til disse religiøse strømninger er knyttet til det syn på forholdet mellem det "dennesidige" og det "hinsides", som de udtrykker, og i sammenhæng hermed de "livsformler", som opstilles herudfra. De protestantiske strømninger kan samlet betragtes som en rationaliseringstendens i forhold til såvel den katolske kirke som den lutherske reformerte kirke⁵⁹. Rationaliseringen består i "elimineringen af magien i verden" (ibid. s. 49 og 55). Opnåelsen af frelsen gennem kirken og sakramenterne - et træk som var og er centralt i katolicismen og som ikke fuldstændigt blev overskredet af Luther - opløses i de senere protestantistiske retninger. En fordelagtig stilling i det hinsides opnås for katolikken gennem kumuleringen af fortjenstfulde handlinger - enkeltstående gode gerninger og religiøse rituelle

⁵⁷. Prædestinationslæren - læren om guds forudbestemmelse af det enkelte menneskes skæbne. Nådelæren - læren om menneskets vej til frelse.

⁵⁸. Betegnelsen metodisk går igen i flere kombinationer i det følgende, bl.a. i betegnelsen metodisk livsførelse. Metodisk betyder her konformerende med en omfattende etisk struktur. Den etiske struktur kan på sin side være moralsk-praktisk som i "den protestantistiske etik", eller den kan være rationelt-praktisk som i "den kapitalistiske ånd".

⁵⁹. Det er ikke helt uproblematisk at tale om en luthersk reformert kirke i forhold til 1500 og i en vis udstrækning også 1600-tallet. Reformationen i Nordeuropa var i lige så høj grad et politisk økonomisk magtspil og en politisk beslutning, som det var en "ægte" religiøs udvikling. Deraf det forhold at den ofte omtales som den "tidlige borgerlige revolution".

bodsøvelser. Hos Luther er i princippet alle frelste, tilværelsen er en skæbne, som gud har udstukket for den enkelte. Det gælder derfor at slå sig til tåls med denne skæbne, og der er ikke nogen religiøst forankret pointe i at søge at ændre på. For de asketiske protestanter derimod kædes opnåelsen af den "hinsidige lykke" direkte til den enkeltes samlede livsførelse i det "dennesidige"⁶⁰. Et bodfærdigt, afholdende, arbejdsomt og asketisk levned underkastet den allerstrengeste selvkontrol - en stram religiøst funderet metodisk livsførelse - installeres med de protestantiske strømninger som nøglen til visheden om saligheden i det hinsides (Ibid. s. 54).

Denne metodiske livsførelse er forbundet med fornægtelsen af al sanselighed, al seksuel og materiel nydelse (Ibid. s. 55-57). Arbejdet udfylder en central rolle i denne moralske konstruktion, thi arbejdet er vejen til sanselighedens nedbrydning. Gennem det verdslige liv og frem for alt gennem det hårde og vedholdende arbejde, kan den enkelte bevise sin tro. Dernæst er arbejdet sit eget mål, fordi det tjener Gud til ære (Ibid, s. 54).

De protestantiske retninger opstillede således hele livsformler, som i høj grad var forenelige med den kapitalistiske logik. Disse livsformler legitimerede for det første verdens orden, dernæst legitimerede de kapitalistens stræben efter realiseringen af økonomiske interesser - ja, de forpligtigede ham endog i denne stræben, og endelig for det tredje installerede de arbejderen i afholdenhed og arbejdsomhed - i arbejdet som et kald, en dyd for Gud (Ibid, s. 83).

Webers opfattelse går herefter ud på, at de religiøse verdensbilleder i og med kapitalismens udvikling i vidt omfang mister deres betydning som hele systemer for livs- og verdensfortolkning. Weber taler om **afmytologisering** som led i rationaliseringen som universalhistorisk proces, og som den proces, der fører til de moralske konstruktioners ophævelse (se senere).

⁶⁰. Der er relativt store variationer på den præcise fortolkning af dette forhold mellem de forskellige retninger, omend hovedpointen holder stik. Hos Calvin har Gud allerede på forhånd udpeget de udvalgte. Den enkelte kan kun håbe på et tegn fra Gud på at være blandt disse. Overholdelsen af en streng metodisk livsførelse og succes i det verdslige liv opfattes som sådanne tegn. Dette er mest tydeligt i Calvinismens senere udvikling (Ibid. s.59). Omvendt kan den enkelte hos Wesley (metodisterne) frelse sig selv. Den enkelte kan nå ind i de udvalgtes skare gennem udfoldelsen af et bodfærdigt liv til Guds ære (ibid. s. 46ff. og 66ff.).

Pointen for Weber er på den ene side, at religionernes rolle udspilles, men på den anden side at væsentlige elementer, fremfor alt arbejdsetikken, videreføres i nye moralkonstruktioner - i en borgerlig økonomisk etik, en kaldsetik, som på ny sikrer og legitimerer verdens orden. Således skriver han i en reference til metodismens grundlægger Johan Wesley:

"Precis som Wesley säger här, så kom den fulla effekten av de stora religiöse rörelser, vilkas betydelse för den ekonomiska utvecklingen främst låg i deras uppfostran till asketism i allmänhet först efter det att höjdpunkten för den rent religiöse entusiasmen passerats, det intensiva sökandet efter Guds rike så småningom börjat övergå i nyktra yrkesdygder, och de religiösa rötterna långsamt förtvinat och lämnat plats för utilitistisk värslighet." (Weber, 1978, s. 83).⁶¹

Den borgerlige kaldsetik rummer i lighed med den protestantiske etik et stærkt arbejdssetos og tillige kravet om en metodisk livsførelse. I følge Weber er der ikke blot tale om lighed, men tillige om genealogisk sammenhæng. Den borgerlige kaldsetik er udviklet på baggrund af den protestantiske etik.

"Ett av de grundläggande elementen i den moderna kapitalistiska andan, och inte endast i denna utan i den moderna civilisationen, nämligen den rationella livsföringen på grundval av kallelsetanken, har fremsprungit ur den kristna asketismens anda." (Ibid. s. 86).

Imidlertid er hverken arbejdssetos eller den metodiske livsførelse forankret i religiøse moralsystemer, men alene i formålsrationalitetens gennemslag i det kapitalistiske samfund (se senere). Men de livsformler og de etiske strukturer, der er indeholdt i den brede betegnelse "den kapitalistiske ånd", er begrænsede og fragmentariske i og med, de ikke ejer de religiøse fortolkningsrammers helhedsbetonende dimension. Dette fører Weber til at pege på et irrationelt moment i den kapitalistiske ånd:

"... affärerna med sitt ständiga arbete blivit till en uombärlig del av livet. Detta är i själva verket den enda hållbara motiveringen, och den ger samtidigt uttryck för det irrationella, set ur personligt lyckosynpunkt, i denna livsföring, där människan är till för sina affärers skuld och inte tvärtom" (Weber 1978, s.33).

⁶¹. Wesley citeres videre hos Weber for udsagn om den økonomiske vækst (arbejdshedens frugt) som en trussel mod den selv samme religion og etik som netop hylder arbejdet (Weber, 1978, s. 83).

Herman Knudsen har rejst to hovedindvendinger mod Webers analyse. For det første peger han på, at Weber nok kan vise en sammenhæng mellem den førkapitalistiske protestantistiske etik og den kapitalistiske ånd, men på den anden side ikke kan forklare den protestantistiske etiks egen fremkomst. Herman Knudsen selv peger på de samtidige økonomiske udviklinger og herunder især den gryende handelskapitalisme og merkantilismen som væsentlige elementer i en materialistisk forklaring. Denne kritiske bemærkning forekommer ikke fuldstændigt beføjet i og med Weber's egen pointering af selv samme forhold i indledningen til "Gesammlte Aufsätze zur Religionssoziologie" (ibid. s. 9-11)⁶².

For det andet mener Knudsen ikke, at det lykkes for Weber at forklare, hvordan den religiøst funderede arbejdsetik vandt sin udbredelse i den tidlige kapitalisme, ikke bare i borgerskabet - som jo havde en direkte materiel interesse heri, men tillige bredt i arbejderklassen. Knudsen overskrider med E.P. Thompson⁶³ Webers opfattelse, idet han peger på tre forhold. For det første den direkte indoktrinering i kirken og i de kirkelige institutioner - f.eks. de dengang meget udbredte søndagsskoler. For det andet det tilbud om samhørighed og fællesskab, som menigheden repræsenterede i en tid, hvor traditionelle sociale relationer var i opløsning. For det tredje peger han på de religiøse fortolknings tilbud om håb for de afmægtige.

I forhold til disse bemærkninger kan der indvendes adskilligt. For det første er der, i hvert tilfælde for Danmarks og Sveriges vedkommende, en egentlig usamtidighed mellem "de dengang meget udbredte søndagsskoler" (i flg. Knudsen) og den periode, som primært er i fokus, nemlig de protestantistiske strømningers gennemslag, som især hører hjemme i 1500 -

⁶². Indledningen til "Gesammlte Aufsätze zur Religionssoziologie" fra 1919-1920 findes oversat i her anvendte udgave af "den protestantistiska etikken och kapitalismens anda". En indløsning på et videnskabssteoretisk niveau af Knudsens kritik kan findes dels i Webers afsluttende bemærkninger og heri især hans "programmatiske erkæringer, dels i Wolfgang Schluchter's genlæsning af Weber. Nok er religionsanalyserne, og herunder analyserne i "den protestantistiska etikken och kapitalismens anda" ensidige, men det betyder ikke at Weber mente, at denne analyseform kunne stå alene. Dels peger han som anført på behovet for analyser af en lang række andre sammenhænge, dels var det ensidige design et resultat af overvejelser over videnskab og metode: "The study affirms the necessity of one-sided reconstruction without propagating monism" (Schluchter 1981 s. 145).

⁶³. E.P. Thompson er en central figur i den såkaldte Birminghamskole jvf. kapitel 3 i denne afhandling. Det værk, som Knudsen bygger på, er "The Making of the English Working Class" fra 1968.

1700 årene. Det samme kan i nogen udstrækning siges at gælde "opbruddet i de traditionelle sociale relationer".

Disse forhold hører til i 1800-tallet, hvorved regnestykket kommer til at se en anelse anderledes ud. De asketiske protestantiske sekter havde betydelig udbredelse i store dele af Nordvesteuropa på det tidspunkt, hvor opløsningen af de traditionelle sociale relationer for alvor tager fart. Opbruddet i de traditionelle sociale relationer kan, som Knudsen antager, have ført til en styrkelse af sekterne, men det kan også have ført til et videre social-integrativt kaos med det stik modsatte resultat. At være "indenfor" overfor gud, kunne således være forbundet med at være "udenfor" overfor den omgivende verden (Weber 1985) - den socialpsykologi, som Knudsen hæfter på de religiøse strømninger, er således ikke entydig. Søndagsskolerne - som bare et af utallige instrumenter i det tidlige borgerlige samfunds forsøg på at sikre den sociale integration - kan derfor ses som et forsøg på at genetablere "det tabte".

Endelig er det religionssociologisk betænkeligt at pege på tilbudet om håb for de afmægtige som et vægtigt argument. Det var ikke just håbet, der var krumtappen i de asketistiske retninger⁶⁴. Det egentlige omdrejningspunkt var dets indhold af verdensfortolkning, kosmosbegreb, livsformel og hverdagslig etik med den moralske dynamik og tilskyndelse, som ligger heri.

En anden og efter vores mening mere central indvending mod Weber, tager udgangspunkt i selve hans argumentationsform. Weber tillægger fortolkningen af prædestinationslæren og nådelæren afgørende betydning i sin fortolkning af bevægelsen fra dogmatik til etik. Herved bliver den etiske og moralske udvikling i perioden snævert bundet til bestemte sekter⁶⁵. Men

⁶⁴. Sammenlign f.eks. med "The Westminster Confession" af 1647, således som den er gengivet hos Weber (Weber 1978 s.47). The Westminster Confession - fremsat ved en synode i 1647 - ophøjer en stærkt puritansk fortolkning af prædestinations- og nådelæren. Hovedindholdet går igen i Kalvinismen.

⁶⁵. Der kan spores en vis usikkerhed hos Weber selv på spørgsmålet om hvorvidt det betydende element er etikken i sig selv, eller om det er etikken båret af sekterne, der er det afgørende punkt. Sammenlign f.eks. teksterne "Den protestantiska etikken och kapitalismens anda" med "The protestant sects and the spirit of capitalism" - i modsætning til den første tekst lægger den senere meget stor vægt på sekterne som bærere af etikken.

samtidig er der blandt disse - hvilket Weber er opmærksom på - meget store forskelle i selve fortolkningen af disse forhold - så store at der nærmest er tale om modsatte fortegn. Det er derfor ikke umiddelbart indlysende, at den religiøst - etiske baggrund for den socialpsykologi, som den kapitalistiske ånd jo er - ligger præcis der, hvor Weber søger at finde den. En anden fortolkning kan derfor være, at det handlingsanvisende ikke ligger i disse religiøse punkter i sig selv, men derimod i det forhold, at de giver et grundlag for en betragtningsform, hvorudfra den enkelte kan se sig selv som en af "herrens udvalgte".

Følger vi den fortolkningsmulighed, som vi skitserede ovenfor, reduceres den protestantistiske etik til at være en særlig stærk iscenesættelse af en etisk strømning, som ikke var udelukket også i andre sammenhænge. Herved opløses den snævre sammenkædning af den etiske figur med sekterne, idet tilsvarende fortolkningsmønstre også findes udenfor disse. I meget skarpt optrukne former er det således til stede både i indre missionen, som fik ganske stor indflydelse i Danmark fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem, og i de forskellige frikirkelige traditioner, som i samme periode fik et stort gennembrud i Sverige.

En anden vinkel på det samme problem drejer sig om den rolle og indflydelse, som Weber tillægger "den protestantiske etik". Den fremstår som forankret i en række specielle sekter, hvis udbredelse og indflydelse ikke kan tages for et givet faktum. Wolmer Clemmensen (1940, s. 100ff. og s.301) peger således på, at Danmark i denne sammenhæng indtager en særstilling i forhold til store dele af det øvrige Europa. Danmark har i hovedsagen faktisk kun haft en dominerende kirke gennem de sidste 1000 år og parallelt hermed relativt små religiøse mindretal. Clemmensen beskriver den danske religiøse udvikling som en luthersk-pietistisk udvikling overfor den calvinistisk-puritanske udvikling, som dominerede store dele af det øvrige Europa. Denne forskel leder i følge Clemmensen til påpegnings af nok så afgørende forskelle i den erhvervsetiske udvikling, samt til en forslagsvis skitsering af en relation mellem disse forskelle og forskelle i den faktiske økonomiske og politiske udvikling:

"Betragter man de to udviklingslinier, den danske, luthersk-pietistiske og den calvinistisk-puritanske, der opnåede et internationalt herredømme, ser det ud som mere end et tilfælde, at den første med den grundtvigianske højskolebevægelse som karakteristisk mellemlid satte frugt i den demokratiske, korporative andelsbevægelse, medens den anden kulminerede i trustdannelsen, der er storkapitalens kraftigste manifestation" (Ibid. s. 282 - 283).

Webers centrale påstand; at de protestantiske strømninger og den heriværende etik i særlig grad var forenelig med det kapitalistiske samfunds logik, står dog uantastet. Det videre synspunkt er, at religionerne siden har mistet deres betydning, mens den særlige arbejdetik holdt stand. Arbejdsmoralen har løsrevet sig fra sin religiøse forankring og er i stedet selvstændiggjort som et centralt element i den kapitalistiske ånd - her forstået bredere som en mere omfattende utilitaristisk funderet livsopfattelse⁶⁶.

Men hvordan går det nu til? De religiøse fortolkningsmodeller mister deres betydning som hele livssammenhænge for den arbejdende befolkning. Dette har - også for Weber - i sig selv en klar sammenhæng med kapitalismens opkomst og udvikling som generel samfundsmæssig orden. Men dette kan ikke i sig selv tælle som en forklaring på installeringen af bestemte livsopfattelser og betydningsmønstre.

Problemet kan indkredses til at dreje sig om forbindelsen mellem arbejdsmoral og livsindstilling i det hele taget i den protestantiske etik. Således var en afgørende styrke i denne etik netop, at de to størrelser var koblet tæt til hinanden - at der var en høj grad af ideologisk overensstemmelse mellem de hårde moralske krav til den enkeltes omgang med og indsats i arbejdet og de samtidige moralske krav, regler etc., som omgærdede den resterende del af hverdagslivet. En væsentlig styrke i den protestantiske etik var dens karakter af helhed. Når religionerne taber deres betydning, så er det, der hentydes til netop, at helheden sønderdeles - at deres samlede fortolkningsstilbud mister deres kraft og legitimitet. Helheden mister altså sin karakter af helhed, men et enkelt element - den strammere arbejdetik - menes altså at have overlevet helhedens sammenbrud.

Arbejdetikken omplantes til en moralform forankret i kapitalismen og i det borgerlige samfund i en mere opsplittet borgerlig moral, hvori arbejdet optræder som en moralsk pligt,

⁶⁶. Når vi her anvender begreberne utilitarisme eller utilitaristisk, skal det forstås som en betegnelse for handlinger, der grunder sig på ønsket om tilegnelse af økonomisk velstand, og som udføres under et formålsrationelt paradigme. Dette gælder også hvor den økonomiske velstand i sig selv er sekundær, og hvor den moralske stræben er det centrale. Den her - med Weber - anvendte fortolkning af utilitarismebegrebet er således indskrænket og til dels i modstrid med Bentham's oprindelige bestemmelse heraf (se f.eks. H. Andersen 1988, s. 9-10).

funderet på utilitaristiske principper og den enkeltes egen ansvarlighed for sin egen lykke, som kernen i en ny metodisk livsførelse.

Men hermed er problemet ikke løst. Een ting er at tale om moral og etik som overordnede strømninger, noget andet er at tale om etik som et sæt dagligt nærværende spilleregler for "almindelige" mennesker i en konkret dagligdag. I dette perspektiv er det ikke let at forstå, hvordan denne moralform skulle kunne nå en større udbredelse i arbejderklassen. Det synes umiddelbart oplagt, at den rummer betydelig overensstemmelse med borgerskabets livsbetingelser, mens den er i åbenlys strid, præcis som det var tilfældet med de forudgående religiøst baserede moralformer, med den arbejdende befolknings umiddelbare daglige vilkår. Imidlertid er det afgørende at pege på Webers præcise opfattelse af forbindelsen mellem de to figurer. Webers analyse etablerer således forholdet mellem de asketiske protestantiske etik og vigtige elementer af moderne arbejdetik, men **ikke** forholdet mellem denne etik og moderne livsmåder som helhed (Schluchter 1981, s. 143).

Herman Knudsen (1980) bygger sin forklaring af dette misforhold på især to elementer dels på udviklingen af en egentlig borgerlig morallære og moralsk indoktrinering i sidste halvdel af 1800-tallet, dels på overvejelser over moralens betydning for og sammenhæng med den samfundsmæssige orden i det hele taget.

Med Gouldner (1972) skelner Knudsen mellem tre forskellige gennemsnættelsesformer i forbindelse med moralformer. For det første kan overskridelse af moralske principper være forbundet med sanktioner i form af vold eller trusler om vold. For det andet kan efterlevelse af moralske principper være forbundet med belønning eller med løfter herom.

Pointen herefter er, at disse to former er situationelt betingede, dvs. de mister deres virkning i det øjeblik, individet træder ud af den bestemte situation, f.eks. et arbejdsforhold. Dette aktualiserer den tredje form, som ligger i moralske appellers "magiske" kraft. Mens de to første former er "ydre," ligger den tredje forms potentiale i, at den er "indre". I det øjeblik et moralsystem udvikles til et omfang, hvor det udpeger bestemte adfærdsformer som rimelige, rigtige etc. og andre som urimelige, forkastelige etc., da opnår moralen en status, hvor efterlevelse af moralens regler vil bidrage med såvel personlig som social legitimitet.

Efterlevelse af bestemte moralske principper er udgangspunkt for såvel individets selvagtelse - et mål for moralsk fortræffelighed - og for dels social agtelse - andres anerkendelse i form af tillagt moralsk fortræffelighed (Knudsen, 1980, s. 163 og Gouldner 1972, s. 328).

Knudsen peger imidlertid korrekt på, at endskønt Gouldner har fat i centrale aspekter af moralens samfundsmæssige funktion, så har han ikke kunnet etablere en egentlig forklaring på den borgerlige morals udbredelse også til brede dele af arbejderklassen.

Knudsen vælger heroverfor en fortolkning, som bygger på overvejelser over den tidlige arbejderklassens livsbetingelser set i et materialistisk perspektiv. Dernæst opstiller han en udviklingsfortolkning, som rummer to faser (Knudsen, 1980, s. 165).

Den materialistiske analyse peger således på de "kapitalistiske produktionsforholds stumme tvang" og deres næsten uindskrænkede udfoldelse i den tidlige kapitalisme, samt i forlængelse heraf på den politiske og sociale repression overfor arbejderklassen, som var så vigtigt et aspekt af de tidlige kapitalistiske samfund. Når de borgerlige moralbegreber har vundet indpas i den tidlige arbejderklasse, beror det således på deres betydning for den simple overlevelse - man kunne unddrage sig samfundets voldelige sanktioner gennem efterlevelse af bestemte moralbegreber. Først senere med arbejderklassens indtræden som legitim klasse i det borgerlige samfund spiller de moralske appeller en afgørende rolle.

Hypotesen hos Herman Knudsen er altså, at moralformernes indtrængen i arbejderklassen skifter med denne klasses samfundsmæssige placering. Selvom Knudsen er lidt upræcis med hensyn til, hvilke bevægelser og forskydninger han anser for afgørende, så synes pointen dog at være, dels at de første årtier i dette århundrede kan udpeges som afgørende brydningsår, dels at de politiske - og i nogen udstrækning sociale - landvindinger, som hører denne periode til, skabte grundlaget for de moralske appellers gennemslag i arbejderklassen.

Denne udlægning korresponderer ganske godt med den ideologiske udvikling, som prægede arbejderbevægelsen især efter 1. verdenskrig. Krigen førte til en splittelse af arbejderbevæ-

gelsen i en kommunistisk-revolutionær og en socialdemokratisk del⁶⁷. Videre førte den gradvise tilpasning af arbejderpartierne i det borgerlige demokrati til en adskillelse af parti og fagbevægelse i en form for "folkelige reformisme" (Finnemann, 1985, s. 158-159) til afløsning for tidligere opfattelser af politikens mål formuleret i begrebet om den "proletariske reformisme" (Ibid, s. 90 ff).

Den folkelige reformisme opstod ikke som et udtryk for, at tidligere tiders kampe og mål var vundne og indfrie. Derimod udtrykker det en mere omfattende social forandring, hvori arbejderen etableres som "samfundsborger":

"Hvor arbejderne i 1870'erne og 1880'erne levede nær på kanten til en eksistens som mere eller mindre subsistensløse bynomader, hvor familiedannelsen var truet eller umulig på grund af udsigtsløse beskæftigelsesforhold, arbejdsløshed, overbefolkede værelser og lejligheder, drukkenskab og desillusion, var lønarbejderne efter århundredskiftet nogenlunde bofaste, lønarbejderfamilien en nogenlunde konsolideret institution". (Finnemann, 1985, s. 160).

I denne bevægelse ligger netop dette, at arbejderen på trods af alle sociale uligheder i sin nyvundne position som lønarbejdende og bofast familiemenneske kunne hente en ny social legitimitet - en stærk følelse af ligeværd overfor andre - som samfundsborger.

"Det politiske demokrati, det fagretlige aftalesystem og lønarbejderfamilien dannede nu grundlaget for arbejderens selvforståelse som anerkendte medlemmer af samfundet. Det var et grundlag, der gav god mening i adskillelsen af ideerne om politisk frihed og lighed fra ideerne om social lighed og frihed. Mens staten var fælles for alle, var familien privat". (Ibid. s. 161).

Den ny fokusering er primært rettet mod arbejderens private sfære, hvilket i sig selv er et paradoks stillet overfor den traditionelle socialistiske kritik af det borgerlige samfundsprivatsfære. Men ikke desto mindre er den central.

⁶⁷. Splittelsen kom da de socialdemokratiske partier rundt om i Europa dels ikke kunne forhindre krigens udbrud, dels tog medansvaret for krigen gennem tilslutning til krigsbetvingelserne. Hermed blev den 2. internationale enhed omkring den proletariske internationalisme brudt (Finnemann, 1985, s. 150-153).

"Hvor man nu anerkendte den private sfære og familiens værdi, var det ikke familiens betydning for menneskelig frigørelse, man havde i tankerne, men derimod dens betydning for de mandlige arbejderes værdighed og selvrespekt. Frigørelsen så man et andet sted, nemlig i fritidslivet uden for både arbejdet og familien". (Ibid. s. 162).

Der er, som allerede nævnt en høj grad af overensstemmelse mellem Herman Knudsens antagelse om de moralske appellers betydning i den senere kapitalistiske udvikling og Finnemanns udlægning af de ideologiske forskydninger i arbejderbevægelsen. Imidlertid er der også forskelle.

Frem for alt indsætter Finnemann de arbejdsrelaterede moralbegreber i et mere omfattende borgerligt inspireret - om ikke fuldt borgerligt - moralsystem, og han peger på "arbejdertilværelsens forandring" som en central forklaringsfaktor i forståelsen af disse moralformers udbredelse. Det springende punkt er især familieinstitutionens indtræden i "arbejdertilværelsen" og i dennes kølvand også fritidsbegrebets opkomst. Arbejderen kunne hente både sin selvrespekt og sin sociale legitimitet i sin nye stand som "samfundsborger" - ligeværdig med såvel "Jørgen Hattemager" som med grever og baroner.

Den helt afgørende pointe er, at vi kan udpege ikke blot en samklang mellem arbejderens placering i produktionssystemet og hans underkastelse under en bestemt arbejdsrelateret moralform, men tillige en betydelig grad af overensstemmelse mellem den faktiske dagligdag og de fortolkningstilbud, som disse moralsystemer opstiller. Men vi kan også pege på, at den form, hvorunder den borgerlige moral blev indlejret i arbejderklassens ideologiske univers, ikke blot var en simpel indoptagelse og tilpasning. Tværtimod blev den indflettet i et mere omfattende ideologisk og politisk univers, hvori ikke mindst det individualistiske anstrøg, som præger den borgerlige moral, underlægges et begreb om solidaritet⁶⁸.

Man kan således pege på en vidtgående social-integrativ effekt i den samfundsmæssige forandring, som er knyttet til denne periodes kapitalismeudvikling - et forhold, som undervurderes hos Herman Knudsen. En af årsagerne hertil ligger i Knudsens behandling af

⁶⁸. Denne forståelsesform er parallel til det grundlæggende syn på kulturel reproduktion, som Willis fremfører i forbindelse med sit syn på klasseidentitetens udvikling. Jævnfør kapitel 3.3.

Weber, idet han ikke følger dennes teoretiske position til dørs. Vi skal i det følgende se nøjere på Webers eget syn på den borgerlige kaldsetiks udbredelse. Dette gennem en diskussion af Webers "Rationaliseringsteori".

4.2. RATIONALISERING I FØLGE WEBER

Omend en gennemgående problematik i Webers arbejde er en søgen efter forklaringer på den vesterlandske rationalismes egenart, dens forudsætninger og dens opkomst, så er det dog vigtigt at henlede opmærksomheden på Webers opfattelse af rationalisering som en universalhistorisk proces⁶⁹. Weber er ophavsmand til betydelige religionssociologiske arbejder også om andre religioner end de europæiske. I disse analyser fokuseres ikke mindst på de særegne rationaliseringsforløb, som andre religioner og deres indbyggede verdenssyn er eksponeret for (Weber 1978 og 1976 bd.3, Schlucher, 1981). Pointen er imidlertid, at rationaliseringsforløb er forskellige i forskellige kulturelle (primært religiøse) kontekster, og at en væsentlig forklaring herpå er, at disse verdensbilleder indeholder forskellige "rationaliseringspotentialer"⁷⁰. Man kan hermed sige, at et vigtigt udgangspunkt for etiske forandringer, hvor omfattende de end måtte være, altid er lokaliseret i tidligere etiske strukturer. På denne måde har den protestantiske etik ikke skabt "den kapitalistiske ånd", men nok haft afgørende betydning for dens udformning.

⁶⁹. Rationaliseringsperspektivet er et gennemgående tema i Webers forfatterskab. I vores gennemgang her støder vi imidlertid på flere begrænsninger. Især er denne diskussion - netop i egenskaben gennemgående tema - spredt ud over et meget stort antal værker, hvorfor det er et helt forskningsprojekt i sig selv på baggrund af originalmaterialet at give en fuldstændig fremstilling af denne tankegang. Således må vi basere vor gennemgang på et begrænset udsnit af det samlede forfatterskab (jvf. litteraturlisten) samt på forskellige Weberfortolkere: T. Nørager, 1985, O. Riis, 1986, R. Bendix, 1983, W. Schlucher, 1981 og J. Habermas 1979 og 1991(1981) vol. I & II.

⁷⁰. Se f.eks. herom hos Schlucher 1981, hvor Weber's rationaliseringsproces diskuteres i sammenhæng med hans udviklings- og historieteori. For en kortere version se f.eks. Nørager 1985 s. 60-64.

Webers snævre fokusering på etiske forandringsprocesser m.v. skal ikke forstås som en "spiritualisering" af synet på kapitalismens og den moderne civilisations udvikling. Snarere er det et udtryk for en historie- og samfundsopfattelse, som afsværgede rent materialistiske forklaringsmodeller. Dette kan illustreres med Webers håndtering af forholdet mellem "idéer" og "interesser". På den ene side er "idékonstellationer" altid indføjet i "interessekonstellationer", men den første kan ikke forstås som en ren afspejling af den senere, i og med idékonstellationer altid rummer et "overskud" af betydning, som overskrider interessekonstellationens område. Webers syn på den kapitalistiske ånd udpeger således to sæt af årsagsforklaringer - idékonstellationer og interessekonstellationer - som lige væsentlige (Weber 1978 s.86-87, Schluchter, 1981, s. 141-144).

"Thus, the rational capitalist enterprise and capitalism as an economic system have not only material but also ethical preconditions; they encounter beliefs that either promote or obstruct them. As an economic form capitalism cannot produce of its own accord an "appropriate ethical lifestyle". (Schluchter, 1981, s. 144).

Implicit heri ligger hovedlinierne i Weber's kritik af den historiske materialisme efter Marx og Engells. Kort fortalt, og uden mulighed for at yde fuld retfærdighed til Marx og Engells, afviste Weber den historiske materialismes opfattelse af forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold efter et basis-overbygningsskema. Weber fastholdt heroverfor, at kultur og etik har sin egen historie og rummer sine egne strukturer, og at de derfor udgør væsentlige grundbetingelser for udviklingen på økonomiens og produktionens områder (Weber 1978 s.32 og 86, Schluchter 1981 s.139-140).

Rationalisering i almenhed indebar for Weber:

"...visheden om eller troen på: at man, hvis man blot ville, til enhver tid ville kunne erfare det, at der altså principielt ikke findes nogen hemmelighedsfulde, uberegnelige magter, som spiller ind - at man tværtimod er i stand til gennem beregning at beherske i princippet alle ting. Det betyder imidlertid: afmytologisering af verden".⁷¹

⁷¹. M. Weber, 1968: *Gesammte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, s. 594. Her efter Nørager, 1985, s. 57 (Nøragers oversættelse)).

Afmytologisering opstilles som et centralt aspekt i rationaliseringen - opløsningen af religiøst funderede verdensbilleder i en stræben efter "beherskelse gennem beregning". Men der peges, i forhold til den vesterlandske rationalisme, tillige på en lang række andre forhold og udviklinger, som historisk ligger relativt senere, men som bl.a. har afmytologiseringen som forudsætning. Webers overvejelser over den vesterlandske rationalismes udvikling forblev således ikke i religionssociologien. Konstateringen af en lang række kulturelle og politisk-/økonomiske fænomener i hans samtid stod for ham som markører af denne rationalismes udbredelse. En lang række forfattere har opstillet sammenfatninger af disse træk. En af de smukkeste er leveret af Jürgen Habermas⁷²:

"... modern natural science, which puts theoretical knowledge in mathematical form and tests it with the help of controlled experiments; he adds to this the systematic specialisation of scientific activity in university settings. He mentions the printed products of literature produced for the market, and the institutionalization of art in theaters, museums, periodicals, and so on; harmonious music in the forms of sonatas, symphonies and operas, and the orchestral instruments (organ, piano, violin); the use of linear and aerial perspective in painting, and the constructive principles of the great architecture. He further lists scientific jurisprudence, institutions of formal law, and the administration of justice through legally trained, specialized officials; modern state administration, with a rational organisation of civil servants, operating on the basis of enacted laws. Further he mentions calculable commerce under civil law and profit-oriented capitalist enterprise, which presupposes the separation of household and business (that is the legal distinction between personal and corporate wealth), which has at its disposal rational bookkeeping, which organizes formally free labor from the standpoint of efficiency, and which uses scientific knowledge for improving the production plant and business organization. Finally, Weber points to the capitalist economic ethic, which is part of a rational conduct of life..." (Habermas 1991 (1981) vol. I s. 157).

Weber's pointe er ikke, at videnskab, kunst, ret, kapitalisme etc. er eksklusive vesterlandske fænomener. Det er derimod disse områders systematisering og videre udvikling under den logiske rationalismes emperativ (Weber 1978 s.7-16). Det gælder f.eks. den kapitalistiske produktion funderet på den rationelle organisation og udnyttelse af videnskabeligt funderet teknik og af "frit arbejde" og den hermed forbundne adskillelse af arbejde og hushold (ibid. s.11).

⁷². Se tillige Habermas 1991 (1981) vol. I s. 157 - 168 for en omfattende diskussion af disse elementers betydning.

Tenbruck (her efter Nørager, 1985, s. 58 og Schluchter, 1981, s. 4-5) skelner mellem to faser i Webers syn på den vesterlandske rationalisering, henholdsvis **afmytologisering** og **modernisering**. Mens rationalisering reserveres som betegnelse for hele forløbet - den universalhistoriske proces betegner afmytologisering opløsningen af de religiøst forankrede livsformler og verdensbilleder, mens modernisering betegner den kulturelle udviklings fortsættelse i et regime domineret af videnskab, økonomi og politik - kilderne til verdensbeherskelse gennem beregning og denne udviklings udfoldelse under kapitalismen⁷³.

Selve begrebet rationalisering forekommer imidlertid bredt og mangetydigt, og de forhold, som Weber henviser til, findes på yderst forskellige niveauer: Træk i den menneskelige bevidsthed på den ene side og elementer i den samfundsmæssige struktur på den anden for nu at ridse yderpunkterne op.

Habermas (1979, s. 187-189, 1991(1981) vol. I s. 168ff.) forsøger at nærme sig begrebets substans, idet han udpeger tre forskellige dimensioner i Webers fremstilling af rationaliseringsprocessen. Dimensioner om hvilke Weber anvendte termerne "rationel" eller "rationalisering": Systematiseringen af betydningskomplekser, udvidelsen af empirisk viden og prognostisk kunnen samt den kognitive frisættelse af moralen i en etik styret af principper.

Betydningskompleksernes systematisering omfatter for det første den rekonstruktion af de symbolske systemer, som er udtrykt i begrebet afmytologisering. For det andet overskridelsen af animistiske forestillinger og praktikker orienteret mod eller i følge magiske billeder. Desto længere bort fra traditionalistiske former denne proces er løbet, jo mere rationelt er det symbolske system.

Udvidelsen af empirisk viden og prognostisk kunnen er centrale elementer i enhver stræben efter beherskelse og kontrol med den ydre natur. Med udviklingen af den moderne empiriske (natur-)videnskab bliver disse læreprocesser reflektive (Habermas 1979, s. 188).

⁷³. For en mere vidtgående diskussion se Habermas 1991 (1981) s. 195-196.

Rationalisering er endelig for Weber den proces, hvorigennem moralen bliver kognitivt frisat. Det vil sige dens indhold af **moralsk-praktiske** regler, etiske henvisninger og doktriner, som hidrører fra symbolske systemer, (f.eks. de religiøse verdensbilleder) opløses og erstattes af en ny **rationelt-praktisk** principstyret sindelagsetik⁷⁴. Protestantismens moralsk regulerede metodiske livsførelse erstattes på bevidsthedsniveau af en rationel reguleret metodisk livsførelse - det moralsk-praktiske erstattes af det rationelt-praktiske. Den kognitive frisættelse af moralen betyder videre en (i moralsk forstand) frisættelse af det moderne samfunds subsystemer i selvstændige autonome værdisfærer f.eks. økonomi, ret, videnskab og kunst. Videre betyder det en ophævelse af de symbolske systemers adskillelse af teoretisk og praktisk viden.

Den første af disse tre dimensioner i rationaliseringsprocessen står som forudsætning for de to andre. Systematiseringen af de symbolske relationer omfatter både kognitive og socialt integrative komponenter. Det vil sige på den ene side omfatter den opfattelsen af og kundskaberne om den ydre natur og på den anden side omfatter den den moralsk-praktiske fortolkning af den indre natur - af såvel social kontekst som af individets placering heri.

"To the extent that traditional knowledge comes under the imperatives of rationality, it is transformed at the formal-operational level of argumentation and the post-conventional level of justification, and takes on the form of scientific theory and of principled ethics" (Habermas, 1979. s. 189).

Som værktøj i sin udredning af relationerne mellem rationaliseringsprocessens dimensioner anvender Habermas de Parsons'ske systemkategorier: Kultur, personlighed og samfund. Ved denne operation fremkommer en asymmetri i Webers opstilling, idet de dimensioner i

⁷⁴. Den principstyrede sindelagsetik står i modsætning til en etik forankret i omfattende symbolske systemer. Hvor den senere udgår fra en helhedsforståelse, hvori alle gøremål, handlinger, ytringer etc. henter sin begrundelse og legitimitet i henvisninger til det symbolske systems omfattende etik; er den principstyrede sindelagsetik uden et bagvedliggende univers. Principperne eksisterer i sig selv og for sig selv og bliver nærmest selvbegrundende. Når Weber, som vi senere skal vise, taler om institutionaliseringen af formålsrationel handlen, betyder dette bl.a. institutionaliseringen af en principstyret sindelagsetik. Den principstyrede sindelagsetik er den fuldstændigt rationaliserede verdens etik. Der er intet som er rigtigt, sandt, godt... det egentlige princip er den rationelle betragtning over målopfølgelsen - succes eller fiasko.

rationaliseringsprocessen, som hidtil har været i fokus, alle befinder sig på eller kan føres tilbage til kulturens og personlighedens niveau, mens det, der egentlig søges forklaret, er lokaliseret på samfundets niveau. Der er ingen tvivl om, at rationaliseringen i Webers opfattelse omfatter alle tre niveauer - i princippet dels en kulturel rationalisering, dels en samfundsmæssig rationalisering. Der er heller ingen tvivl om, at Weber tilskrev udviklingen af den kapitalistiske økonomi, den moderne stat og den formale ret afgørende betydning i forbindelse hermed. Derimod er det ikke umiddelbart klart, hvordan den kulturelle rationaliseringsproces, som findes på kulturens og personlighedens niveau - det vil sige, som væsentligst angår spørgsmål om bevidsthed - forbindes med den samfundsmæssige rationalisering, som i alt væsentligt angår spørgsmål om institutioner.

Der er immervæk ganske langt fra påpegningen af en samfundsmæssig rationaliseringsproces bestående i etableringen af selvstændiggjorte moralsk-praktiske subsystemer til en teoretisk redegørelse for de social-integrative mekanismer, der sikrer, at individer og grupper strukturerer deres handlinger og handlingsforløb i følge tilsvarende rationelt-praktiske systemer. Habermas kommenterer Weber's opfattelse af den samfundsmæssige rationalisering således:

"One gets the impression that in the first instance Weber terms "rational" the model of organization that established itself with the capitalist enterprise and modern state bureau crazy; beyond this, a system of law that puts private legal subjects in a position to calculate the pursuit of their particular interests in a morally neutralized domain..... But can the rationality of those organisations.....*also* be traced back to the purposive rationality of the entrepreneurs, leaders, employees, workers and officials acting in these organisations ? If one distinguishes adequately between systems-rationality and the rationality of action this theses becomes untenable." (Habermas, 1979, s. 189).

"What calls for explanation is not the purposive rationality of economic and administrative action but its institutionalization" (Habermas 1991 (1981), vol. I s. 219).

4.3. KULTUREL OG SAMFUNDSMÆSSIG RATIONALISERING

Habermas søger en analyse af forbindelsen mellem kulturel rationalisering og samfundsmæssig rationalisering via en nøjere gennemgang af det begreb om handlingsrationalitet, som ligger bag Webers opfattelse af den metodiske livsførelse. Heri kan der udskilles tre forskellige aspekter knyttet til perspektiverne "employing means, setting ends and being oriented to value" (Habermas 1991 (1981) vol II s. 172):

- **Instrumentel rationalitet** knyttet til den rationelle anvendelse af midler.
- **Strategisk rationalitet** knyttet til rationelle valg mellem alternativer.
- **Værdi-rationalitet** knyttet til rationelle beslutninger indenfor rammerne af en principstyret etik.

Disse tre rationalitetsformer udgør i princippet medieringer mellem forskellige typer af viden og forskellige former for handling:

"Different categories of knowledge can be coordinated with these three aspects of the rationality of action. Both empirical and analytical knowledge enter into the orientations of purposive-rational action via techniques and strategies; this knowledge can in principle take the precise form of scientific corroborated knowledge. On the other hand, moral-practical knowledge (as well as aesthetic-expressive knowledge) enters into the orientations of value-rational action through competences and motives; this knowledge is rendered precise and improved at two stages of development: first within the religious worldviews, later within the framework of the autonomous value spheres of law, morality, and art" (Habermas 1991 (1981) vol. I s. 174).

Disse tre rationalitetskategorier kan herefter sammenføres med begreberne **formal** og **material** ("substantive", forf.) rationalitet, hentet fra Weber's økonomiske sociologi (Weber 1964, s. 186 - 187). Begreberne omhandler "økonomisk handlen" og henviser til henholdsvis økonomisk orientering på baggrund af præcis rationel kalkulering, og økonomisk orientering under iagttagelse af en eller anden form for værdisystem (ibid.)⁷⁵. De to første handlings-

⁷⁵. Se også Talcott Parsons introduktion til her anvendte oversættelse (ibid. s. 35ff.).

rationalitetsformer kan relateres til begrebet formal rationalitet, mens den tredje kan relateres til begrebet material rationalitet. Disse to kategorier udgør tilsammen en praktisk rationalitet - en pragmatik, som udgøres af principper, hvorefter individet lever, færdes, interagerer med og kontrollerer sin omverden (modstillet teoretisk rationalitet) i sit daglige liv. Sammenstillingen kan skitseres således (efter Nørager 1985 s. 59)⁷⁶:

Praktisk Rationalitet		
Formal Rationalitet		Material Rationalitet
Valg af midler	Valg af mål	Orienteret efter værdi
Instrumentel Rationalitet	Strategisk Rationalitet	Værdirationelitet
Formålsrationel Handlen		Værdirationel Handlen

Figur 4.1.: Praktisk Rationalitet.
(efter Troels Nørager 1985 s.59).

Spændingen - i princippet den førstes fortrængning af den senere - mellem formal og material rationalitet er et centralt omdrejningspunkt i Webers velkendte negative samtidsdiagnose.

Den kulturelle rationalisering omfatter både kulturens og personlighedens niveau. Den moderne bevidstheds struktur, som er den kulturelle rationaliserings produkt, indlejres på personlighedens niveau i handlingsformer, som på en gang er formålsrationelle og værdirationelle. Vel at mærke værdirationelle i en fragmenteret og partiel form, hvor værdierne alene angår afgrænsede sfærer. Dette er det egentlige indhold i termen den moderne principstyrede metodiske livsførelse.

Weber's synspunkt er herefter, at alene de rationalitetsaspekter, som er tilknyttet formålsrationel handlen, får betydning for den samfundsmæssige rationalisering. Dette i og med at den samfundsmæssige rationalisering opfattes som institutionaliseringen af formålsrationel handlen på de selvstændiggjorte subsystemers områder. Alene gennem denne institutional-

⁷⁶. Selve grundlaget for denne opstilling findes i Habermas 1991 (1981) vol. I s. 181 - 185. Oversættelserne er Nørager's.

sering kan den kulturelle rationaliseringsproces produkt - den moderne bevidsthed - overføres til samfundets niveau.

For Weber har uddifferentieringen i subsystemer og heri institutionaliseringen af formålsrationel handling voldsom betydning på kulturens og personlighedens niveauer. Subsystemernes selvstændiggjorte udvikling indebærer en voldsom formalisering og bureaukratisering. Heri ligger en stadig stærkere og stadigt mere virkningsfuld systemisk regulering af den metodiske livsførelses betingelser. Dette er egentlig en fuldbyrdelse på kulturens og personlighedens område af den adskillelse fra sit moralsk-praktiske grundlag, som institutionaliseringen af den formålsrationelle handling på samfundets niveau egentlig er. Denne fortolkning får Weber til at pege på **frihedstab** som et centralt aspekt ved det moderne samfund - frihedstab i betydningen systembetinget indgrænsning og tvangbelæggelse af bestemte handlingsformer. På den anden side mener Weber, at afmytologiseringen af de religiøst forankrede verdens- og livsbilleder resulterer i **meningstab** og **betydningskrise**. Dette har snæver forbindelse til den helhedskarakter, som vi i det forudgående afsnit pegede på som et centralt træk ved de religiøse verdensbilleder. Modernismen betegner en opsplitning af "fornuftens enhed" i en række selvstændige værdisfærer, som i princippet eksisterer uafhængigt af hinanden, og som har hver sit isolerede gyldighedsområde, og som hver som især er underkastet sine specielle gyldighedskrav.

Webers fortolkning af hele rationaliseringsforløbet indebærer, at afmytologiseringen i sig selv frisætter et "kognitivt potentiale", som på sin side udgør en grundlæggende forudsætning for det videre rationaliseringsforløb. Denne frisættelse samt udviklingen af selvstændiggjorte subsystemer fører til en fortolkning af modernisering som ensbetydende med institutionaliseringen af formålsrationel handlen som generel social transaktionsform på alle niveauer. Herved indtræder en ny verdensopfattelse og livsindstilling, som alene hviler på den formale rationalitet - på beregnet omgang med såvel den sociale som den objektive verden. Institutionaliseringen af formålsrationel handlen er den proces, der fører denne ny verdensopfattelse fra den kulturelle overleverings niveau til den sociale handlens niveau (Nørager 1985 s. 63 - 64).

Herved antastes den materiale rationalitet - værdirationaliteten - også på personlighedens område. "Den kapitalistiske ånds" irrationelle element udvikles til total meningsløshed, og den metodiske livsførelses motivationsgrundlag opløses.

"Allt efter som asketismen började förändra världen och få sina konsekvenser, har materiella ting fått en ökande och till slut obehaglig makt över människorna som aldrig tidigare i historien..... Då "pliktuppfyllelsen inte längre kan relateras till de högsta andliga och kulturella värdena - eller där den å andra sidan inte heller upplevs subjektivt som ekonomisk tvång - så avstår individen i våra dagar för det mesta att överhuvudtaget motivera den.... Då kunde med retta dessa ord sägas om de sista människor i denna kulturutveckling: "Specialist utan ande, njutningsmänniska utan hjärta, och denna nolla inbillar sig ha nått ett aldrig tidigare uppnått stadium i mänsklighetens historia" (Weber 1978, s. 86).

For Weber er et grundlæggende træk i modernismen derfor en konflikt mellem individet og samfundet. Tabet af de symbolske systemers enhed af det sande, det gode og det fuldkomne efterlader det moderne samfund og det moderne menneske et moralsk vacuum - i "et jernbur" (Weber 1978, s.86).

På punktet værdirationalitetens opløsning kan der rejses talrige indvendinger mod Weber. Ikke mindst historisk-empiriske indvendinger grundet i betragtninger over udviklinger i tiden efter Webers død. Det 20. århundrede er ofte blevet kaldt "socialdemokratismens århundrede"⁷⁷, symboliserende at netop denne periode bærer arbejderklassens indtræden som legitim samfundsmæssig klasse - en proces som Weber kun nåede at erfare begyndelsen til. Et karakteristisk træk ved socialdemokratismen er, at den også markerer en etablering af et værdirationelt univers bredt i arbejderbefolkningen. Et værdirationelt univers som i høj grad kan siges at have sat en parentes omkring formålsrationalitetens dominans på den sociale handlingsniveau. Centrale værdier som solidaritet og social retfærdighed blev væsentlige omdrejningspunkter for et helt århundredes arbejderbefolkning i Europa. Det er imidlertid ikke en værdirationalitet, som på nogen måde udgør en analogi til de symbolske systemer. I stedet hentede den sin rod i en fortolkning af den rendyrkede formålsrationalisme under kapitalismen og i en erkendelse af en hel classes behov for beskyttelse herimod. I forlængelse heraf kan

⁷⁷. I tilbageblik synes det socialdemokratiske århundrede at skulle blive et af de korteste i hele Europas historie. Ret beset varede det næppe mere en 65 - 75 år.

vi vende tilbage til kapitel 2 og den derværende argumentation omkring socialdemokratismens krise og dens baggrund ikke mindst i fordismens krise. Refortolket efter Webers skema står vi altså overfor en udvikling, som vil føre til formålsrationalitetens endelige udgrænsning af værdirationaliteten.

Det, Weber med sin samtidsdiagnose lader ude af betragtning, er muligheden for, at der parallelt med denne kulturelle rationalisering kan produceres sociale handlingssystemer, som er koordineret ud fra andre rationalitetsformer, eller at livsområder kan vise sig resistente over for rationalisering. Præcis i dette punkt mener Habermas, at det udtømte potentiale i Weber's teoretiske ansats er lokaliseret. Det drejer sig dels om handlingsteoriens ufuldstændighed, dels om den rolle den tillægges i medieringen mellem kulturel rationalisering og samfundsmæssig rationalisering. I det følgende skal vi derfor frem for alt se nærmere på Webers handlingsteori og heri en skelnen, som hidtil har været ladet ude af betragtning. En skelnen mellem individuel og social handlen.

4.4. DET HANDLINGSTEORETISKE PROBLEM

Som bekendt bevæger Weber sig indenfor en bevidsthedsteoretisk tradition. Herfra arver han et handlingsteoretisk paradigme, som knytter begrebet handling snævert til individuel bevidsthed. Weber taler om handling på følgende måde:

"In "action" is included all human behaviour when and in so far as the acting individual attaches a subjective meaning to it. Action in this sense may be either overt or purely inward or subjective; it may consist of positive intervention in a situation, or of deliberately refraining from such intervention or passively acquiescing in the situation". (Weber 1964, s. 88).

Betydning bliver således delelinien mellem handling og andre adfærdsformer - reaktiv adfærd (Ibid.) - som falder udenfor den sociale teoris område. Det turde være indlysende, at denne delelinie kan være meget vanskelig at håndtere empirisk.

Betydning refererer ikke til en eller anden form for objektivt, korrekt fortolkning, ej heller til en eller anden betydning, som er rigtig eller sand i nogen metafysisk forstand (Weber, 1964, s. 89-90). Sat på spidsen findes der ingen ekstern målestok, mod hvilken værdien, sandheden, gyldigheden .., i den betydning, som individet tilskriver sine gøremål og ytringer, kan vurderes. Betydning etableres og eksisterer alene som et individinternt forhold - i individets bevidsthed.

Hertil kan det anføres, at Webers begrebsdannelse får et svært subjektivistisk skær. Betydningen - eller måske rettere det intentionelle element i handling generelt - eksisterer alene i det handlende individ.

Dette handlingsbegreb, som altså er individfixeret, videreføres i Webers begreb om "social handlen":

"Action is social in so far as, by virtue of the subjective meaning attached to it by the acting individual (or individuals), it takes account of the behaviour of others and is thereby oriented in its course". (Weber, 1964, s. 88).

Tilsvarende repræsenteres det i begrebet "sociale relationer":

"The term "social relationship" will be used to denote the behaviour of a plurality of actors in so far as, in its meaningful content, the action of each takes account of that of the others and is oriented in these terms". (Weber, 1964, s. 118).

Sammenfattende videreføres handlingsbegrebet til et begreb om social handling, idet der indføres to nye dimensioner. For det første orienteres den enkeltes adfærd efter andres adfærd. For det andet består der et refleksivt forhold mellem forskellige aktørers orientering af deres handlinger.

Fuldstændig som "reaktiv adfærd" skiltes fra handling via betydningsbegrebet, skilles her en række ikke-refleksive eller reaktive adfærdsformer fra begrebet social handlen - f.eks. simpel imitation. Det sociale i social handlen og i sociale relationer består altså ikke blot og bart i, at der er flere til stede, eller at flere er impliceret i en og anden situation. Den egentlige

indholdsbestemmelse består i og med det sociale indkodning i det enkelte individs handlingsorientering i form af en egentlig erkendelse af andre aktørers tilstedeværelse og af deres handlinger (Weber, 1964, s. 112-115).

Weber opstiller en typologisk opdeling af begrebet social handling. Udgangspunktet for opdelingen er forskellige former for handlingsorientering.

"1) in terms of rational orientation to a system of discrete individual ends (Zweck-rational), that is, through expectations as to the behaviour of objects in the external situation and of other human individuals, making use of these expectations as "conditions" or "means" for the successful attainment of the actors own rationally chosen ends; 2) in terms of rational orientation to an absolute value (wertrational); involving a conscious belief in the absolute value of some ethical, aesthetic, religious, or other form of behaviour, entirely for its own sake and independently of any prospects of external success; 3) in terms of affectual orientation, especially emotional, determined by the specific affects and states of feeling of the actor; 4) traditionally oriented, through the habituation of long practice" (Weber, 1964, s. 115).

De fire former har karakter af idealtyper. Således bemærker Weber, at det vil være yderst sjældent, at konkrete handlinger eller handlingsforløb alene orienteres efter een af disse former. Weber udfolder derfor en diskussion om de indbyrdes relationer mellem disse fire kategorier (ibid. s. 116 -118).

Heri fremhæves, at handlinger i kategorierne affektuel og traditionel orienteret ofte befinder sig i grænseområdet for, hvad der overhovedet - jvf. tidligere definitioner - kan opfattes som egentlig handling. Den traditionelle orientering omfatter en stor del af det rutinerede hverdagslivs handlinger og handlingsforløb, men Weber fortæller os, at rutiner kan opretholdes med forskellige grader af selvbevidsthed. Derfor vil der ofte være en glidende overgang mellem traditionel og affektuel orientering. Den affektuelle orientering skilles fra orientering efter absolutte værdier i og med, at den senere forudsætter en klar og bevidst formulering af de styrende værdier og deres handlingsmæssige konsekvenser, og tillige indebærer en betingelsesløs stræben efter disse værdiers indfrielse - for så vidt angår den rene form. Formålsrational orientering forudsætter heroverfor en rationel beregning over mål, midler, mulige sekundære resultater samt en prioritering mellem alternative mål. Herved er denne orientering helt adskilt fra såvel traditionel som affektuel orientering. Derimod kan den

formålsrationelle orientering stå under større eller mindre indflydelse af en værdibaseret orientering. Desto nærmere et givet værdisæt bringes til en status som absolut værdi, desto større et irrationelt element vil der blive indføjjet i de modsvarende handlinger.

"For, the more unconditionally the actor devotes himself to this value for its own sake, to pure sentiment or beauty, to absolute goodness or devotion to duty, the less is he influenced by considerations of the consequences of this action". (Weber, 1964, s. 117).

Heine Andersen (1988, s.23 - 24) mener, at man for så vidt kan ordne disse fire kategorier i to modstillede hovedgrupper. De to første (formålsrationel og værdirationel) kan siges at udgøre "det rationelle", mens de to sidste (det affektuelle og det traditionelle) kan siges at repræsentere "det traditionelle" i en "klassisk modstilling". Fornuften overfor følelserne og det traditionsbundne. I forhold til de sidste to kategorier er det vigtigt at påpege, at de - med de begrænsninger som Weber selv indførte - på trods af denne modstilling fortsat kan betragtes som reelle former for handling - de udspringer af en "sindstilstand" el.lign., men er fortsat subjektivt meningsfulde (ibid.).

Også Habermas opfatter Weber's fire kategorier som repræsenterende en form for udviklingslinie - en udviklingslinie hvori det handlende individ bibringes større og større kontrol over sine egne handlinger. Habermas kalder denne opstilling for den officielle udgave af Weber's handlingsteori⁷⁸ (Habermas 1991 (1981) vol. I s. 279ff.), i modsætning til den uofficielle version, som præsenteres i næste afsnit. Habermas illustrerer dette ved en skematisk opstilling, hvor de fire former sammenholdes med deres handlingsmæssige baggrundselementer, det vil sige de sekvenser af den formålsrationelle handlens formale handlingsparametre, som i hvert tilfælde indgår i subjektets handlingsopfattelse. I overensstemmelse med Weber fremstår den formålsrationelle handlen som handlingstypologiens udgangspunkt overhovedet.

⁷⁸. Habermas citerer Schluchter for at være den egentlige ophavsmand til den følgende opstilling. Schluchter opstiller modellen i forbindelse med hans analyse af Weber's udviklingsteori i værket *The Rise of western Rationalism* 1981 s. 128ff.

Type af social handlen:	Handlingsmæssige baggrundselementer:			
	Middel	Mål	Værdier	Side-effekter
Formålsrationel	+	+	+	+
Værdirationel	+	+	+	-
Affektuel	+	+	-	-
Traditionel	+	-	-	-

Figur 4.2.: Den "officielle udgave af Webers handlingsteori".

De subjektive handlingsmæssige baggrundselementer sammenstillet med handlingstype ordnet efter faldende rationalitetsgrad (efter Habermas 1991 (1981) vol. I s. 282, vores oversættelse).

Øverst står den formålsrationelt orienterede handling. Individet vælger sine mål ud fra en bevidst og bevidst prioriteret værdihorisont og håndterer sine midler efter disse måls indfrielse og under beregnet kalkulation af mulige sideeffekter. Rationaliseringsprocessen løber nedefra og op. Individet frisættes kognitivt, idet de handlingsmæssige baggrundselementer udfyldes - den sociale handlen bliver mere og mere rationel. Men jvf. tidligere definitioner er det fortsat den individuelle aktør, som bærer processen.

Wolfgang Schluchter summerer, idet han i lighed med Habermas refererer til en sammenkobling af den sociale handlens forskellige former med forskellige værdisfærer, sin kritik mod denne opstilling således:

"This typology reveals above all three weaknesses: (1) it tempts us to identify instrumental rationality⁷⁹ with the ethic of responsibility and value-rationality with the ethic of conviction; (2) it suggests that the traditional and the rational do not constitute a sequence but an alternative; (3) it is incompatible with the value theory that underlies Weber's historical theory of rationalization. This value theory is based on the distinction between the true, the good and the beautiful, between cognitive, evaluative and expressive symbolism..." (1981, s.128).

⁷⁹. Instrumentel rationalitet er her det samme som formålsbestemt rationalitet eller formålsrationalitet.

Det første af disse tre punkter er specielt vigtigt i denne sammenhæng, og er i øvrigt et kritikpunkt, som fremføres næsten identisk hos Habermas (1990 (1981) s.282). Pointen er, at en moderne principstyret etik⁸⁰ ikke udfra Weber's synspunkt lader sig anskue som værdi-rationel.

Schluchter redefinerer i forlængelse af sin kritik Weber's firelede typologi til en trelede sådan. Årsagen hertil er, at alene de tre typer instrumentel (formålsrationel), værdirationel og affektuel handlen kan forbindes med de tre værdisfærer. Dette gælder derimod ikke traditionel handlen, som derfor elimineres i Schluchter's typologi.

Schluchter bestemmer de tre kategorier og formulerer deres relation til de tre værdisfærer således:

"Instrumentally rational action, in which the success of an action is primary, can be assigned to the cognitive sphere; value-rational action, for which the value of an action is dominant, to the evaluative sphere; and affectual action, in which affects and sentiments predominate, to the expressive sphere" Schluchter 1981, s.129).

Schluchter (ibid.) pointerer, at konkrete handlinger altid er indskrevet i alle tre sfærer. Når der tales om en bestemt type af handlen, da er det således alene et udtryk for at et bestemt rationalitetsforhold dominerer i den konkrete sammenhæng.

Schluchter's skelnen mellem tre forskellige værdisfærer og hans sammenstilling af de tre værdisfærer med tre forskellige handlingsformer⁸¹ får imidlertid yderligere konsekvenser. Der introduceres en principiel skelnen mellem de strukturelt mulige orienteringer som indsættes i og med værdisfærene på den ene side og på den anden side disse forskellige sfærens faktiske udvikling bundet til de tre handlingsformer:

⁸⁰. Ansvarlighedens etik er eet begreb - så vidt vi ved udviklet af Schluchter selv - som sigter på at omfatte moderne former for principstyret etik. I korthed fungerer den principstyrede etik ved induktion af ansvar.

⁸¹. Hos Habermas findes en stort set tilsvarende opdeling og argumentation.

"Success-oriented action is not in itself instrumentally rational, just as value-oriented action is not in itself valuerational. Therefore, following Weber closely, I would like to propose labeling the structurally possible orientations succes-oriented action, value-oriented action and affectual action. This proposal approximates that of Jürgen Habermas, who distinguishes between success-oriented, concensus-oriented and expressive action. These structurally possible orientations are subject to development, which leads to a general rationalisation of action. However, this is apparently fully true only of success-oriented and value-oriented action. As Weber's terminology suggests, affectual action does not seem to be amenable to rationalization in the same way" (ibid.).

Det perspektiv på rationalisering som Schluchter fandt hos Weber og som blev illustreret i figur 4.1. kan ikke ukommenteret anvendes på denne redefinerede typologi. Dette idet rationaliseringsperspektivet alene omfatter kategorierne succes-orienteret handlen og værdi-orienteret handlen. Schluchter formulerer de forskydninger som de to orienteringsformer gennemløber som følge af rationaliseringsprocessen således:

"Action is more rational, the more action aspects it controls. The more aspects it controls the greater the degree of freedom. In moving from means to ends, the means are freed for selection; in the transition from concrete ends to abstract value, the ends are freed, and from value to consequence the values themselves become subject to rational choice" (ibid.).

Men i og for sig er dette at ligne med den berømte skrue uden ende. Rationaliteten bliver så at sige genstand for sin egen rationalisering.

"Decisions are no longer absolutely but only relatively rational, for they are the consequence of critical examination and can always take a different course" (ibid. s.131).

Schluchter's arbejde udgør en refortolkning af Weber. Denne viderebearbejdes som nævnt hos Habermas i dennes teori om kommunikativ handlen. Men som vi skal se i afsnit 4.5, er Habermas mere vidtgående i sin fortolkning. Habermas nøjes ikke med at redefinere Weber's begrebsdannelse, han overskrider den. Han ophæver det monopol på rationalitet, som Weber tildelte den formålsrationelle handlen. For Habermas bliver formåls-rationalitet een blandt flere høj-rationelle rationalitetsformer.

Inden vi går videre til disse sider af den handlingsteoretiske problematik, skal vi af hensyn til senere begrebsdiskussioner i kapitel 5, følge Weber endnu et stykke vej. Dette idet vi kort skal nævne hans typologisering af de processer, der fører til dannelsen af ensartede sociale handlingsmønstre, idet han opstiller tre begreber: skik, konvention og lov, idet "skik" optræder som en variant af begrebet "brug" (ty. henh. Sitte og Brauch).

"An actually existent probability of a uniformity in the orientation of social action will be called "usage" (Brauch), if and in so far as the probability of its maintenance among a group of persons is determined entirely by its actual practice. Usage will be called "custom" (Sitte) if the actual performance rests on long familiarity". (Weber, 1964, s. 121).

"Skik" betegner handlingsformer, som beror på vante mønstres dannelse og videregivelse over lange tidslige stræk. Skik er det vante, men beror ikke på nogen form for sanktion. Aktøren følger skikken af sin egen frie vilje, bevidst eller ubevidst⁸².

"Konvention" beror heroverfor netop på sanktionens beskyttelse af bestemte handlingsmønstre. Konventioner følges således ikke af en egen fri vilje, men fordi de betragtes som bindende. Sanktionen håndhæves ikke af nogen formel autoritet, men har derimod karakter af f.eks. udstødelse, misbilligelse eller udøvelsen af uformel autoritet. (Weber, 1964, s. 127-128)⁸³.

"Lov" beror i lighed med konvention på bestemte handlingsmønstres beskyttelse gennem sanktion. Men hvor konvention ikke håndhæves af en egentlig formel autoritet, er dette netop tilfældet med "lov". Derimod forudsætter lov ikke en juridisk autoritet, men kan tværtmod være sanktioneret med udgangspunkt i andre autoritetsforhold (Ibid, s. 128-129).

⁸². "Skik følge eller land fly!" lyder et dansk ordsprog. Som en pudsighed kan det bemærkes at ordsprogets terminologi ikke stemmer med Weber's begreber. I Weber's termer er det ikke "skik følge" men "konvention følge".

⁸³. "Skik følge eller land fly!" lyder et gammelt ordsprog. Som en pudsighed kan nævnes at ordsproget ikke er konsistent med Weber' terminologi, idet ordsprogets udgave af skik nærmest svarer til Weber's bestemmelse af begrebet konvention.

Weber opererer herudover med en fjerde kategori⁸⁴ i begrebet "egen- interesse". Her er det koordinerende medie ikke at finde i nogen af de tre andre former, men alene i en komplementaritet mellem forskellige aktørers interesser og i deres forfølgelse af disse. Webers eget eksempel herpå er markedet i den kapitalistiske økonomi - et system som netop formår at fremkalde en høj grad af ensartethed i handlingsmønstre, primært beroende på egen-interesse og erkendelse af tilsvarende hos andre aktører:

"The dealers in a market thus treat their own actions as means for obtaining the satisfaction of the ends defined by what they realize to be their own typical economic interests, and similarly treat as conditions the corresponding typical expectations as to the prospective behaviour of others" (Weber, 1964, s. 122).⁸⁵

Begrebet egen-interesse adskiller sig fra de øvrige tre ved ikke at gøre krav på nogen som helst form for socialt bestemt gyldighed. Som citatet antyder dækker egen-interessebegrebet over økonomiens rendyrkede systemer af instrumentel handlen.

Når Weber taler om institutionaliseringen af formålsrationel handlen som et centralt træk ved moderniseringen, taler han om et samfund, hvor den sociale orden beror på troen på legaliteten i et legalistisk herredømme. Et samfund hvor den simple egeninteresse og den legalistiske indgrænsning af handlen er de dominerende handlingskoordinerende faktorer. Traditionelle, affektuelle og værdirationelle orienteringer fortrænges.

⁸⁴. Denne differentiering i forskellige kategorier relateres videre til en diskussion af legitimitets og herredømmeformer. Den legitime sociale orden (Weber, s. 124 ff) kommer til syne som individernes tro på en bestemt ordens legitimitet og på de gyldighedskriterier, der findes indlejret heri. Tilskyndelsen er forbundet med individernes orientering af deres handlinger i en regelmæssighed, som konformerer med en sådan orden. Legitimiteten i den sociale orden kan tillægges på fire forskellige måder (Weber, 1964, s. 127 og 130): a) gennem tradition, b) gennem affektuelle attituder, c) gennem værdirationel tro og d) gennem dets sammenkædning med legalitet. Disse legitimitetsformer relateres herefter til herredømmeformerne rationelt eller legalt herredømme, traditionelt herredømme og karismatisk herredømme (Weber, 1964, s. 324 ff).

⁸⁵. Denne opfattelse af markedet rummer en parallel til Parsons systemteoretiske udlægning og heri især hans behandling af styringsmediet "penge".

Som det turde fremgå af denne begrebs gennemgang, så har det individcentrerede handlingsbegreb hos Weber vidtgående betydning, ikke blot for handlingsteorien selv, men tillige for hans etablering af en egentlig samfundsteori. Tendentielt bliver samfundet til som summen af individuelle handlinger og det opretholdes gennem individernes egeninteresse og/eller deres trosbaserede konformerings med dets struktur og orden.

Det afgørende problem i Webers handlingsteori ligger i selve den måde, hvorpå begrebet handlen og dernæst begrebet social handlen skabes. Weber må qua sit bevidsthedsteoretiske udgangspunkt tage sit udgangspunkt i det suveræne subjekt - en art antropologisk konstant - og i det hermed forbundne individfixerede handlingsbegreb. Weber vælger herfra i princippet at etablere begrebet social handlen som en særlig kompleks variant af den individuelle handlen og på en sådan måde, at der fortsat vises tilbage til det enkelte intentionelle individ.

Dernæst indsættes den formålsrationelle handlen som den rationelle handlingsform, hvorved en række alternativer udelukkes. Dette sker dernæst på en måde, som ikke tilstrækkeligt klart skelner mellem den principielle opdeling i tre strukturelt mulige værdisfæres som baggrund for handling på den ene side og disse tre værdisfæres faktiske udvikling på den anden side.

Weber præsenterer en synsvinkel, som tillægger kulturelle og kulturhistoriske aspekter meget stor vægt, men paradoksalt nok er et svagt punkt i hans teoridannelse netop begrebsliggørelsen af normerne, værdierne, konventionerne etc. - som alle udgør væsentlige kategorier i den Weber'ske fortolknings forståelse af dagliglivets etik. Vi efterlades med kun begrænset indsigt i processerne bag deres tilblivelse og opretholdelse. Som Schluchter påpegede bliver konsekvensen at det traditionelle og det rationelle i Weber's fortolkning ikke kan ses som en sekvens, men nødvendigvis må forstås som alternativer.

En tilsvarende, men ikke identisk, problematisering ligger i Habermas påpegning af en ufuldstændig teoretisering af begrebet social handlen hos Weber. Jvf. afsnit 4.3 viser Habermas, at Weber ikke skelner klart mellem handlingsrationalitet og systemrationalitet.

Webers udlægning af den vesterlandske rationalismes udvikling er både smuk og indsigtsfuld i den forstand, at hans kulturhistoriske analyse præsenterer tydelige og betydende træk af

rationaliseringen som udviklingsforløb. Dertil kommer, at hans syn på moderniseringsprocessen rummer adskillige afgørende pointer, herunder især hans pointering af opsplittningen af fornuftens enhed og udskillelsen af selvstændige værdisfærer. På den anden side begrænser hans bevidsthedsteoretiske udgangspunkt ham i hans projekts fuldbyrdelse. Han formår faktisk ikke at etablere en troværdig teoretisering af forholdet mellem kulturel rationalisering og samfundsmæssig rationalisering.

4.5. SOCIAL HANDLEN

Hermed er vi tilbage ved det forrige afsnits afslutningsreplik, men vi har nu mulighed for at give en nøjere forklaring på dets problematik. Webers pessimisme i samtidsdiagnosen synes således at hænge snævert sammen med det bevidsthedsteoretiske udgangspunkt bag hans handlingsteori. Det er udgangspunktet i det suveræne individ, som i kombination med tesen om institutionaliseringen af den formålsrationelle handling fører til en pessimistisk vurdering af moderniseringens etiske konsekvenser. Formålsrationaliteten vil tendentielt fortrænge andre rationalitetsformer ikke blot fra de institutionelle sfærer, men tillige fra det enkelte individs handlingshorisont.

Alternativet består i at lade begrebet social handlen tage sit udgangspunkt i den sociale handlens indskrivning i sociale relationer og kontekster. Det vil sige, at lade begrebsdannelsen tage sit udgangspunkt i interaktion snarere end i handling og i handlingssystemer snarere end i den enkeltstående handling (Schluchter 1981, s.128). Det turde dog være indlysende, at dette ikke er muligt på det grundlag, som Weber skitserer for sit handlingsteoretiske kompleks. Det er ikke muligt at opretholde en forståelse af handling, som tager udgangspunkt i begrebet betydning, og som begrebsligt knytter dette til det suveræne subjekt.

Habermas overskrider præcis på dette punkt Webers handlingsteori i sin udvikling af en teori om kommunikativ handlen. Habermas foretager en meget enkel næsten skitseagtig opdeling af begrebet social handlen, idet han fokuserer på den implicitte handlingskoordinerende mekanisme. Herved fremkommer to typer: koordinering baseret på komplementære interesser

og koordinering baseret på normativ enighed. Interaktion baseret på komplementære interesser findes såvel indlejret i skik som i aktørers forfølgelse af egeninteresse. Interaktion baseret på normativ konsensus findes såvel i skik, i konvention og i lov (f.eks. accepten af retssystemets gyldighed). Habermas mener, at der findes tendenser til en lignende opdeling i Webers egne udredninger. Derfor taler han om denne udlægning som den uofficielle udgave af Webers handlingsteori (Habermas, 1979, s. 194 og 1991 (1981) vol. I s. 279ff.).

Habermas foreslår i forlængelse heraf en opdeling, som krydser denne tvedeling af begrebet social handlen med "rationalitetsgraden i de sociale relationer" (Habermas, 1979 s. 193 og 1991 (1981) vol. I s.283).

Type af handlings-Koordinering:	Rationalitetsgrad:	
	Lav:	Høj:
Interesse-komplementaritet:	De facto skikfølgende handlen	Strategisk handlen
Normativ enighed:	Konventionel handlen baseret på enighed	Post-konventionel handlen baseret på enighed

Figur 4.3.: Den "uofficielle udgave af Webers handlingsteori".

Opdelingen af social handlen på baggrund af handlingskoordinering sammenstillet med rationalitetsgraden (Habermas, 1991 (1981) vol. I s. 279ff., vores oversættelse).

Den mulighed, som Weber ikke havde for øje, og som Habermas netop udpeger i sit arbejde med Webers handlingsteori, er indeholdt i det nys opstillede skemas kategori "post-konventionel handlen baseret på enighed". Habermas kategori er for det første postkonventionel - det vil sige, den har ikke sin rod i en traditionelt eller affektuel (i Webers termer) orienteret social handlen. Dernæst er den baseret på enighed - det vil sige, den er ikke sanktioneret i lov eller konvention og kan ej heller opfattes som funderet i skik eller som ren forfølgelse af egen interesse. Der er altså tale om en form for social handlen, som ligger uden for det, der kan nås med Webers begreber.

Men hvad skal vi forstå ved normativ enighed? Habermas mener, at vi skal skelne mellem en konventionel og en post-konventionel form. I begge tilfælde henvises til en situationsopfattelse, som antages at være accepteret af alle deltagende parter - men dette har på sin side væsensforskellig karakter markeret ved hhv. en "lav" og en "høj" rationalitetsgrad. I den konventionelle form er situationsopfattelsen forankret i henvisningen til et værdigrundlag med rod i symbolske systemer, eller den er knyttet til traditionens mere eller mindre reflekterede overlevering af bestemte opfattelser. Derimod er den senere post-konventionelle form karakteriseret ved, at situationsopfattelsen opstår som en gensidig overenskomst mellem de deltagende parter. Vi står altså med en skelnen mellem det, som funderer sig på kulturel overlevering, og det, som funderer sig på det intersubjektivt forhandlede.

Habermas opdeling peger på en handlingsform, som ikke henhører under "lavere rationalitetsformer", og som ej heller er formålsrationel i Webers forstand. Det vil sige, den er ikke entydigt orienteret mod opnåelsen af succes. Den er derimod orienteret efter en eller anden form for opnået enighed og efter accepten af denne enigheds gyldighed - dens grundlag er at finde i en særlig rationalitet, etableret ved overenskomst - en "kommunikativ rationalitet". I og med det kommunikative bliver den enighed, der produceres, bundet til den specifikke sociale og handlingsmæssige kontekst.

Der peges altså på handlingsformer, som har selve enigheden som grundlag overhovedet. Dette forudsætter, at de deltagende parter erkender modparters interesser og fortolkninger og indgår i en eller anden udveksling af interesser og synspunkter for herigennem at skabe en fælles situationsfortolkning. Det turde være indlysende, at dette igen forudsætter en sprogliggørelse af interaktionen. Hermed peges ikke blot på det helt banale, at A og B må tale sammen for at blive enige, men desuden på det grundlæggende forhold at overskridelsen af det, der er rodfæstet i konventioner, i skik eller i lov (i Webersk forstand), forudsætter en sprogbåret formulering. Uden sproget som formidler er det ikke muligt at tænke sig udover sådanne indgrænsninger af den sociale handlen. Habermas anvender begrebet "kommunikativ handlen" som betegnelse for denne form for forståelsesorienteret sprogbåret social handlen⁸⁶.

⁸⁶. Vi foregiver ikke at forfølge Habermas totale projekt i teorien om kommunikativ handlen, og vi går ej heller i dybden med den sprogteoretiske filosofiske baggrund for hans teoribygning. Vores anvendelse af Habermas er snarere som den konstruktive kritiker.

Dette udelukker ikke, at der samtidig kan være succesbestemte orienteringer i spil, men det forudsætter, at den resultatorienterede handlen koordineres efter enighedens principper. På den anden side betyder dette ikke, at alle handleformer, der henviser til en og anden form for enighed, pr. definition er kommunikative. "Overenskomster" kan være introduceret ved tvang eller ved andre former for skjult eller åben magtanvendelse, og de kan være etablerede på niveauer, som ligger uden for rækkevidde af det enkelte individs påvirkningspotentiale. Når vi følger de juridiske loves anvisninger på ret og uret, betyder dette, at vi accepterer deres gyldighed og deres nødvendighed, men det betyder netop ikke, at vi nødvendigvis er enige i deres rigtighed.

Habermas opererer således med to hovedformer for "høj-rationel" social handlen; strategisk handling - orienteret mod opnåelsen af succes, og kommunikativ handlen - orienteret mod opnåelsen af enighed. Den første af disse svarer til den ikke-sociale succes-orienterede handlingstype: "instrumentel handling".

Handlings-situation:	Handlingsorientering:	
	Succes-orienteret	Forståelses-orienteret
Ikke-social	Instrumentel Handlen	
Social	Strategisk Handlen	Kommunikativ Handlen

Figur 4.4.: Strategisk handlen og kommunikativ handlen.
 (efter Habermas 1991 (1981) vol. I s. 285, vores oversættelse).

Den kommunikative handlen er forståelsesorienteret og bygger som sådan på gensidighed i handlingens sociale kontekst. Det rationelle består her i, at de indblandede aktører når til en gensidig enighed - en rationelt begrundet anerkendelse af en bestemt fortolkning af handlingssituationens indhold og grundlag såvel i forhold til den ydre som den indre verden. Denne fortolkning udgør så at sige det intersubjektivt aftalte grundlag for handling. Dernæst

tillige i en rationelt begrundet forpligtigelse overfor gyldigheden af den i gensidighed opnåede fortolkning. Man kan derfor sige, at den kommunikative handlen bygger på en form for indforståethed med hensyn til situationsopfattelser, handlingsplaner, hensigter, behov og jedgeoplevelser hos de enkelte (H. Andersen, 1988, s. 65). Den kommunikative handlen er herredømmefri. Det vil sige, den ophører i det øjeblik, "ego" anvender en eller anden form for direkte eller indirekte magt eller tvang overfor "alter" for at fremkalde et ønsket resultat - indforståetheden brydes.

Dette betyder i vores opfattelse også, at den kommunikative handlen tendentielt må være begrænset til forskellige former for mikrosociale sammenhænge, mindre grupper uden hierarkier og med en høj grad af interessesammenfald. Derimod er det ikke et absolut krav, at der skal være tale om et entydigt sammenfald af interesser, fortolkninger etc. Der kan meget vel være tale om en interessekomplementaritet, som i sig selv kan erkendes, og som kan danne udgangspunkt for en gensidig forståelse.

Habermas opstiller begrebet **livsverden**⁸⁷ som komplementærbegreb til den kommunikative handlen, idet han med dette vil forbinde sine handlingsteoretiske formuleringer med et samfundsteoretisk perspektiv. I denne forstand kan livsverden, groft sagt betegnes som den omfattende baggrund for den kommunikative aktørs forståelseshorizont. Men i samme åndedrag skal det fremhæves, at livsverdensbegrebet er dobbelt i den forstand, at det udvikles såvel i forhold til handlingsteorien, som i forhold til den faktiske sociale livsverden. Derfor kan der tales om på den ene side et **formalpragmatisk livsverdensbegreb** og på den anden side et **sociologisk livsverdensbegreb**⁸⁸.

Det formalpragmatiske livsverdensbegreb refererer til livsverdenens ressourcer - viden, solidaritet og færdigheder (ibid.), mens det sociologiske livsverdensbegreb refererer til

⁸⁷. Livsverdensbegrebet hører i første række hjemme i den fænomenologiske filosofi og socialteori, hvor det kan forbindes med frem for alle Edmund Husserl og senere Alfred Schutz og Thomas Luckman, dernæst har temaet forbindelse til Wittgenstein, Heidegger og Merleau Ponty. Habermas udgangspunkt i denne forbindelse er en omfattende kritik af det fænomenologiske livsverdensbegreb.

⁸⁸. Hvilket ikke må forstås derhen, at det tillige er et empirisk begreb. For en diskussion af disse forhold se E.H.Nielsen 1990.

begrebets strukturelle komponenter - kultur, samfund og personlighed (Habermas 1991 (1981) vol. II s.135-140). Når vi betegner livsverden som den omfattende baggrund for den kommunikative aktørs forståelseshorisont, skal dette altså ikke forstås som en reduktion af begrebet til synonymt med handlingssituation. Med Esben Holm Nielsen's ord:

"... Habermas foretager en destinktion mellem handlingssituation og livsverden... de to begreber har en sammenhæng på den måde, at handlingssituationen forstås som en defineret handlingskontekst indenfor en livsverdenhorisont.... Den definerede situation er emnet for det sociologiske livsverdenbegreb, hvorimod livsverden som horisont og baggrund er emnet for det formalpragmatiske livsverdenbegreb" (Holm Nielsen 1990 s. 44).

Livsverdenen kan i forlængelse heraf i formalpragmatisk forstand forstås som "et kulturelt overleveret og sprogligt organiseret forråd af tydningsmønstre" (Habermas efter Holm Nielsen 1990 s.44, Habermas 1990 (1981) vol.II s.124-125). Hermed er sprog og kultur tillige udpeget som konstituerende elementer for livsverdenen selv (Habermas 1991 (1981) vol. II s. 125). Herved kan den videre tillægges en halv-transcendent karakter, idet den således aldrig fuldstændigt kan "bringes på afstand af de handlende og dermed gøres til genstand for gennemgribende refleksion" (Holm Nielsen 1990 s. 45). Hos Habermas selv udfoldes argumentet bl.a. på følgende måde:

"The very medium of mutual understanding abides in a peculiar *half-transcendence*. So long as participants maintain their performative attitudes, the language actually in use remains *at their backs*. Speakers can not take up an extramundane position in relation to it" (Habermas 1990 (1981) vol. II, s.125).

Denne halv-transcendens og den påpegede skelnen mellem livsverden og handlingssituation sammensmeltes så at sige i livsverdensbegrebet. Livsverdenbegrebet får i dette lys følgende formulering med på vejen:

"... from the perspective of participants the lifeworld appears as a horizon-forming context of processes of reaching understanding; in delimiting the domain of relevance for a given situation, this context remains itself withdrawn from thematization within that situation" (Ibid. s.135).

Det sociologiske livsverdenbegreb rummer, som nævnt, tre strukturelle komponenter: kultur, samfund og personlighed. Habermas egen udlægning af disse tre komponenter er som følger:

"I use the term *culture* for the stock of knowledge from which participants in communication supply themselves with interpretations as they come to an understanding about something in the world. I use the term *society* for the legitimate orders through which the participants regulate their memberships in social groups and thereby secure solidarity. By *personality* I understand the competences that make a subject capable of speaking and acting, that puts him in a position to take part in processes of reaching understanding and thereby to assert his own identity" (Habermas 1991 (1981) vol. II s. 138).

Det er igennem den hverdagslige praktik, at livsverdenens tre komponenter reproduceres. Habermas skelner mellem tre forskellige reproduktionsprocesser: kulturel reproduktion, social integration og socialisation. Hver især er disse knyttet til en af livsverdenens tre komponenter:

"The cultural reproduction of the lifeworld ensures that newly arising situations are connected up with existing conditions in the world in the semantic dimension: it secures a *continuity* of tradition and *coherence* of knowledge sufficient for daily practice....

The social integration of the lifeworld ensures that newly arising situations are connected up with existing conditions in the world in the dimension of social space: it takes care of coordinating actions by way of legitimately regulated interpersonal relations and stabilizes the identity of groups to an extent sufficient for everyday practice....

Finally the socialization of members of a lifeworld ensures that newly arising situations are connected up with existing situations in the world in the dimension of historical time: it secures for succeeding generations the acquisition of *generalized competences for action* and sees to it that *individual life histories are in harmony with collective forms of life*" (Habermas 1990 (1981) vol. II s.140-141).

Habermas fortsætter denne diskussion med en redegørelse for de enkelte reproduktionsformers bidrag til opretholdelsen af de strukturelle livsverdenskomponenter, for konsekvenser af funktionssvigt i en eller flere af de tre reproduktionsformer samt endelig en diskussion af forholdet mellem den kommunikative handlen og livsverdenens reproduktion. Vi skal imidlertid lade disse udviklinger ligge og stedet vende tilbage til rationaliseringsdiskussionen.

Det interessante ved livsverdenens skæbne i forbindelse med rationaliseringsprocessen er nemlig, at den skifter karakter. Dette skift består i princippet i kulturens udtynding, til fordel for selvstændiggørelsen af komponenterne samfund og personlighed. Der findes ikke længere nogen indiskutabel fjern autoritet i form af en gud, som på en entydig vis kan fortælle aktøren, hvad hun skal gøre; men ikke blot dette, det kan i stadig mindre grad tages for givet at der findes en fælles fond af viden - kulturen udtynnes i betydningen en fælles handlingsbaggrund. I stedet overtages de handlingsanvisende funktioner af en abstrakt etik bestående af fra hinanden afkoblede principper. I dette perspektiv svækkes livsverdenes forankring i kulturen og produktionen af fælles solidaritet, fortolkninger og forståelsesbaggrunde bliver stadig mere beroende af det samfundsmæssigt uomgængelige og det kommunikativt producerede.

"Kulturens udtynding" er afmytologiseringens fortsættelse i det moderne samfund. Livsverdenen er nok værdirational i sin struktur, men forankringspunkterne for denne værdirationalitet findes ikke i omfattende symbolske systemer eller i andre former for kollektive meningsbærende systemer. I stedet forskydes værdirationalitetens forankringspunkt fra det overleverede og til på den ene side det samfundsmæssigt autoritetsbaserede, og på den anden side det mellemmenneskeligt aftalte. Værdierne bliver i sig selv genstand for rationalisering - eksistensen af en fælles fond af viden kan i stadig mindre udstrækning tages for givet som underlag i konkrete handlingssituationer.

Den kommunikative rationalitet og den hermed forbundne orientering mod opnåelse af enighed producerer på sin side værdier, som er indskrevet i bestemte sociale sammenhænge; men dette indebærer samtidig en uhyre værdimæssig kompleksitet. Dagliglivet i den moderne verden præges af opsplnitning, fragmentering, adskillelse og kompleksitet. Det enkelte menneskes færden er alene beskrivelig i komplekse rollehæfter indskrevne i stadigt vekslende sociale relationer og kontekster. De værdier, som er i spil i familielivets udfoldelse, duer ikke i omgangen arbejdet, og disse er atter andre og helt uanvendelige overfor kammeraterne i lystfiskerklubben o.s.v. o.s.v. Disse værdier er så at sige post-konventionelle i og med at deres gyldighed er knyttet snævert til bestemte sociale relationer og kontekster - de har karakter af principper. Disse værdier eller principper er dernæst stærkt labile. Dette beror på tre forhold. For det første fordi disse værdier og deres gyldighed er afhængig af stabiliteten i de sociale relationer og kontekster, som de er indskrevet i. For det andet fordi de så at sige hele tiden

trues indefra, de gøres vedvarende til genstand for refortolkning og overskridelse i og med livsverdenens halv-transcendens. For det tredje er sådanne værdier vedvarende under påvirkning af en omgivende verden med dens reale muligheder. Denne omgivende verden indeholder institutionaliserede værdikomplekser i form af en principstyret etik - enkeltstående, fra hinanden afgrænsede værdier⁸⁹, som ligger grænser for den kommunikative rationalitets udfoldelse.

En basal pointe bliver i denne sammenhæng, at en lang række handlings-, tilslutnings- og tilhørsforhold i stigende grad grundet på enten enkeltstående principper nedlagt i en systematisk indgrænsning gennem den "legitime orden", eller på værdier, som snarere end på kulturel overlevering grundet på opnået enighed i konkrete sammenhænge.

Habermas kontrasterer sit livsverdenbegreb med begrebet **system** eller **systemverden**. Vi skal ikke give nogen videre redegørelse for dette begrebs etablering og indhold, men alene påpege, at mens den kommunikative handlen har sit hjem i livsverdenen, har den formålsrationelle handlen sit hjem i systemverdenen⁹⁰. Dette turde være tilstrækkeligt til at antyde, at Habermas tese om systemverdenens kolonialisering af livsverdenen, udtrykker en fastholdelse af Webers rationaliseringsperspektiv parallelt med den kulturelle rationalisering knyttet til livsverdenen og den kommunikative handlen.

4.6. RATIONALISERING OG LIVSFORM

Men hvad betyder nu dette? Fra Weber har vi modtaget en opfattelse af rationaliseringens etiske konsekvenser, hvorefter den formålsrationelle handling institutionaliseres via de selvstændiggjorte subsystemer, og hvorefter den omfattende fornuft splittes i selvstændiggjorte værdisfærer. Det betyder, at handlingsorienteringer i formerne affektuel og traditionel og

⁸⁹. Eksempelvis kan nævnes abstrakte og universalistiske værdier som f.eks. demokrati, menneskerettigheder og retfærdighed.

⁹⁰. For en diskussion og nøjere redegørelse se f.eks Nørager 1985 s. 138 - 165.

handlingsmønstre i former skik og konvention vil udtyndes og fortrænges. Det traditionelle fortrænges af det rationelle - det værdirationelle og det formålsrationelle.

Dette efterlader en fokusering på de to Weberske kategorier værdirationel og formålsrationel handlen. Webers samtidsdiagnose ser modernisering som den senere fortrængning af den første, altså en tendentiell opløsning af værdirationaliteten i det hele taget. Webers pessimistiske udlægning peger derfor på iboende patologier i det moderne samfund centreret omkring meningstab, frihedstab og betydningskrise. Egentlig en påpegning af voldsomme social integrative problemer som følge af det kapitalistiske samfunds udvikling.

Ikke mindst ved hjælp af Schluchter og ved hjælp af Habermas har vi identificeret en række problemer forbundet med og indlejret i Weber's teoretiske ræsonnementer. Vi har forbundet disse problemer dels med det individcentrerede og bevidsthedsteoretiske udgangspunkt bag Weber's handlingsteori, dels med Weber's entydige fokusering på den formålsrationelle handlen.

Habermas er i nogen henseende på linie med Weber i hans fortolkning af det moderne samfund og af rationaliseringsprocessernes forløb. Habermas deler imidlertid ikke Webers kulturpessimisme i forlængelse af de symbolske systemers opløsning. Habermas "tager parti for fornuften" - samtidig med at moderniseringen, jvf. Webers udlægning, fører til patologier, så udgør selve de symbolske systemers opløsning tillige mulighedsbetingelserne for udfoldelsen af den kommunikative handlens sfærer. Selvom moderniseringen i rationaliseringstermer betyder en ekspansion af "systemverdenen" på bekostning af "livsverdenen" efter stort set de linier, som Weber skitserede, så betyder det samtidig en kognitiv frisættelse som et egentligt fundament for livsverdenes rekonstruktion med udgangspunkt i den kommunikative handlen. Webers kulturpessimisme er derfor med Habermas reformulering af handlingsteorien vendt til et utopisk perspektiv centreret omkring den kommunikative handlen.

Dette indebærer, at rationalisering i betydningen formålsrationalitetens fortrængning af værdirationaliteten ikke nødvendigvis leder til et socialintegrativt sammenbrud. Habermas perspektiv - i den begrænsede form, vi her har fremlagt det - rummer en forklaring på, hvorfor dette ikke sker eller i det mindste ikke sker i det omfang, som Weber forudser. Denne

forklaring centrerer omkring den kommunikative handlens produktion af forståelse. I princippet ligger den sociale integrations mulighedsbetingelser i et kommunikativt reguleret, sprogliggjort, intersubjektivt praksisforhold, indgrænset af den moderne verdens systemfunktioner.

Vi skal herefter - inden vi vender os til den egentlige teoretisering af livsformbegrebet i kapitel 5 - sætte dette i relation til de to hovedsynspunkter på rationalisering, som diskussionen af Weber og Habermas har frembragt.

Som en grundlæggende pointe bag hele dette projekt og dets inddragelse af teorier om rationalisering, er det indlysende, at det livsformbegreb, som i selve sin konstruktion vil forholde sig til et rationaliseringsperspektiv, får en ganske anden karakter end den, det blev tildelt hos f.eks. Højrup. Livsformer er ikke alene et spørgsmål om erhvervsbundne praksisformer med tilhørende og hertil svarende hverdagsideologier. Endnu mindre kan livsformers forandring over tid reduceres til et spørgsmål om de materielle eksistensbetingelsers forandring. Rationaliseringsperspektivet peger på en kulturel rationalisering som aspekt af en samlet rationaliseringsproces, en kulturel rationalisering som med de her præsenterede hovedfigurer på den ene side peger på generelle transformationer i etikken og moralens udvikling - en normativ og moralsk frisættelse - og på den anden side - og snævert forbundet hermed - en kognitiv frisættelse, som i stigende grad synes at forskyde lokus for kulturelle forandringer mod det microsociale og kontekstuelle.

Men hermed har "vi ikke fået skibet til kaj" - i en vis forstand er vi faktisk længere til søs end nogensinde før. Som vi skal klarlægge i kapitel 5, skal det nemlig ikke overses, at de to rationaliseringsfigurer - taget isoleret⁹¹ - faktisk begge leder til en opløsning af livsformbegrebet overhovedet. Den Weber'ske fortolkning af rationaliseringsforløbet peger således på en entydig ensliggørelsestendens, som synes at tømme en skelnen mellem livsformer for enhver mening. Det kommunikative rationaliseringsperspektiv leder på sin side til en kulturel pluralisme, som synes at umuliggøre opretholdelsen af et konsistent og forklaringsdueligt livsformbegreb.

⁹¹. Hvilket det skal bemærkes, at Habermas netop ikke gør. Dette vender vi tilbage til i kapitel 5.

Udgangspunktet forud for den rekonstruktion af livsformbegrebet, som vi præsenterer i kapitel 5, er således ikke et udgangspunkt, som ved første øjekast indgyder fortrøstning.

5. EN TEORI OM LIVSFORM OG NORMATIVITET

I det følgende skal vi præsentere en rekonstruktion af livsformbegrebet centreret omkring begrebet **normativitet**. Præsentationen baserer sig på de forudgående diskussioner og trækker dernæst på en teori om normativitet udviklet af Niels Mortensen et.al. (1987).

I forskningsprojektet "Livsformer og tilværelsesstrategier hos byfamilier"⁹² undersøger Niels Mortensen, Suna Kate Palsholm og Gorm Harste hverdagslivet hos 25 familier i to forstadsområder til Århus. Undersøgelsen benyttede sig af en kvalitativ metodik og havde flere formål (Mortensen et.al, 1987, s.1). Det væsentligste for os i denne sammenhæng er projektets ambition om "at få en metodisk og begrebsmæssig afklaring omkring de hovedbegreber, man må benytte i en undersøgelse af livsformer".

Som allerede nævnt er projektets centrale teoretiske akse en udvikling af et begrebsapparat til forståelse af nutidige normativitetsformer. Da det endvidere var projektets formål "at bidrage til en samtidsdiagnose" (ibid, s. 3), sker udviklingen af begrebsapparatet sideløbende med en diskussion om, hvordan samfundsudviklingen under senkapitalismen ændrer betingelserne for det sociale liv. Undervejs trækker forfatterne på andre teoretiske fortolkninger af samme udvikling. Projektet er således stærkt inspireret af Jürgen Habermas og forskellige fænomenologiske teoretikere, herunder Alfred Schütz.

Forfatterne pointerer selv (ibid. s.3), at de med deres arbejde ikke ønsker at gå ind i diskussionen om "modernitet". Alligevel må dele af deres bidrag til samtidsdiagnose ses som en udlægning af de ændringer i betingelser for socialt liv, der er diskuteret af andre forfattere i debatten om det postmoderne. Eksempelvis behandler David Harvey i "The condition of Postmodernity" (1989) flere steder (part I & II) samme relation imellem bestemte træk i det senkapitalistiske samfund på den ene side og vilkårene for individet på den anden side.

⁹². Projektet blev finansieret af Statens samfundsvidenskabelige Forskningsråd (SSF) og løb fra 1985-1987. Det blev udført på institut for Statskundskab ved Århus Universitet.

Vi vil i det følgende kort redegøre for, hvordan normativitetsteorien hos Mortensen et al er "skruet sammen", og hvilke svagheder vi kan identificere i den. Dernæst vil vi diskutere, hvilke ændringer det er nødvendigt at foretage i teorien for at installere den i en livsformteori.

5.1. **NORMATIVITETSTEORIEN HOS MORTENSEN ET AL.**

Ved "normativitet" vælger forfatterne at forstå "den måde, hvorpå social adfærd reguleres kollektivt og kommunikativt" (Mortensen et al, 1987 s.3). I forhold til normerne definerer forfatterne projektets hovedspørgsmål på følgende måde:

"Hovedspørgsmålet ligger i en interesse i at belyse og forstå, hvad normer overhovedet er. Hvordan kan man overhovedet forstå normer? Vi hævder, at man ikke bare kan stille spørgsmålet: Hvordan ændres normer, hvilke gamle normer forsvinder, hvilke nye opstår? Man må også stille spørgsmålet: Hvordan ændrer måden at have normer på sig? Hvordan ændrer normativiteten i livsformer sig? I hvilken forstand har man normer i dag?" (Mortensen et al, 1987 s.5).

For at klarlægge deres teoretiske bagland gennemfører forfatterne herefter en diskussion af livsformbegrebet og i særdeleshed normbegrebets behandling i kultur- og socialvidenskaberne hidtil. Vi skal imidlertid ikke forfølge samme perspektiv, men i stedet begrænse os til at undersøge argumenterne for og selve opstillingen af de tre normativitetsformer **konventionalitet, fakticitet og refleksivitet.**

I projektet operationaliseres normbegrebet bl.a. via en præcisering af, hvornår forfatterne vil tale om "norm". I koncentreret form⁹³ kan præciseringen udtrykkes i fem punkter: **1) Normer**

⁹³. I sin fulde udgave lyder deres "krav" således (Mortensen et al, 1987 s. 25-26): "I nærværende sammenhæng kræves der følgende, for at vi vil tale om en norm: Normer har et indhold, de handler f.eks. om, at børn skal se pæne ud i tøjet, at man ikke må ræbe offentligt, at man skal opføre sig sådan og sådan i den og den situation. Normer er en slags regler ofte uskrevne og ofte ikke engang eksplicit formulerede, men de kan i princippet omskrives til sætninger, der handler om, hvad man skal, må eller bør. Når normer vedrører

har et indhold, 2) Normer er regler, der handler om, hvad man kan, må eller bør, 3) Normer har en påbudsgrad, 4) Til normer er der knyttet sanktioner, 5) Normer er kollektive (et egentligt konstituerende krav).

De fem krav er ikke overraskende set ud fra den gængse anvendelse af normbegrebet i klassisk social teori. Ej heller er formuleringen:

"Normer implicerer en rigtighedsopfattelse, som kan føres tilbage til en værdimålestok, der uden nærmere begrundelse ses som gyldig af de pågældende individer i den pågældende gruppe" (ibid s. 25).

afvigende fra traditionel teori. Denne normbeskrivelse bliver da også først og fremmest knyttet til, hvad forfatterne senere vælger at kalde "konventionalitet". Ud over denne gængse opfattelse af normbegrebet udvikler de to nye former for normativitet; nemlig "fakticitet" og "refleksivitet". Udviklingen af de to sidstnævnte begreber udspringer af, at de interviewede familier allerede ved en foreløbig betragtning ikke syntes at handle ud fra retningslinier, der uden videre kunne rubriceres ud fra det gængse normbegreb (ibid s. 26-28).

Konventionalitetens karakteristika (ibid s. 29) er, at der findes kollektive adfærdsformer, som man socialiseres ind i. Endvidere vil holdningen til det aktuelle sagsforhold blive begrundet med henvisning til givne principper eller standarder, eller som forfatterne selv præciserer: "eller rettere sagt; begrundelsesprocessen standser hurtigt pga. indiskutable autoritetsforhold" (ibid. s. 29). Senere (s. 30) tilføjes det, at den konventionelle normativitet "må være koblet

centrale livsværdier, taler man ofte om moral. Normer har en påbudsgrad, der går fra det obligatoriske - "Du må ikke slå ihjel" - til det mere frivillige - "Du skal hjælpe dine børn med lektierne". Men hvis det var helt frivilligt, ville det ikke være en norm. Til normer hører der sanktioner, som kan være positive eller negative. Positive sanktioner kan være ros, beundring eller f.eks. det, at ens naboer er imødekommende, når man passer sin forhave pænt. En negativ sanktion kan være kritik, eller udelukkelse fra en social sammenhæng. En meget almindelig negativ sanktion er mangel på positiv sanktion. Konstituerende for normer er, at de er kollektive. Hvis naboen ytrer utilfredshed, når man ikke klipper sin hæk, behøver det ikke at have noget med en norm at gøre - også selv om naboen hævder, man bør klippe sin hæk før Sct. Hans. Der findes nemlig individuelle præferencer, ideosynkrasier o.lign., som i den formelle form ligner normer, men som ikke er normer, fordi de mangler aktuel kollektivitet".

ind i det psykologiske apparat på en sådan måde, at negative emotioner så som skam, skyld, forargelse eller vrede opstår ved normbruddet".

Fakticiteten dækker over de måder at indrette sig på, som tager afsæt i en konstatering af, at "sådan er det nu en gang", eller "det er mest praktisk at indrette sig således". Fakticiteten styres således ikke af egentlige regler for lovligt/ulovligt, rigtigt/forkert, men derimod snarere af henvisninger til praktiske ydre omstændigheder. Eksempelvis bliver skattelove set fra dette perspektiv snarere "en grænsebetingelse for manøvfriheden, ikke en **standard** for manøvrene" (ibid. s. 31, vores fremhævning). Emotionelt reagerer individet ikke i forhold til fakticiteten, og hvis det alligevel gør det, da bliver det en privat sag. Da fakticiteten er forankret i fysiske, økonomiske eller lovgivningsmæssige forhold, kan den direkte ændres af systemiske og politiske magttiltag. I en sammenligning med konventionaliteten formuleres det således:

"Konventionalitetens tyngde ligger i normerne og deres truende fundamentalisme, fakticitetens tyngde ligger i bestantheden i samfundets politisk-økonomiske organisation" (ibid, s. 32).

Fakticiteten er som teoretisk kategori inspireret af fæmenologien for, som Mortensen udtrykker det:

"Pointen med fakticitetsbegrebet er også det selvfølgelig, næsten automatiske. Men dertil kommer, at det drejer sig om typificeringer og selvfølgeligheder, som hænger sammen med "udefrakommende", samfundsmæssigt instituerede, procedurer og reguleringer" (1990, s. 119).

Refleksiviteten er kendetegnet ved, at i princippet kan alle argumenter, motiver og handlinger gøres til genstand for diskussion af de involverede parter. Målet for en diskussion domineret af refleksiviteten er at opnå konsensus. Der eksisterer normer indenfor det refleksivt dominerede felt:

"Der findes også normer og standarder i refleksiviteten. Men normers karakter af a priori bindende inderliggjorte regler er faldet bort. Selve normen er til debat" (Mortensen et al, 1987 s. 34).

Mortensen (1990) indplacerer refleksiviteten i forhold til Max Webers sondring imellem værdirationalitet og formålsrationalitet med en vurdering om, "at begge typer rationalitet bliver suget ind i en mere omfattende rationalitet".

Hvis vi en kort stund vender tilbage til de forudgående diskussioner af Weber og Habermas, kan vi relatere disse tre normativitetsformer til dels Webers to udgaver af den metodiske livsførelse, dels begrebet principstyret etik og endelig til rationaliseringsprocessen i sin helhed.

Det sidste først. Mortensen et al. er på linie med Weber og Habermas i den overordnede forståelse af rationaliseringsprocessen, idet de som allerede nævnt taler om forskydning i det moderne samfund fra den første kategori mod de to andre kategorier. Dvs. konventionelle normer, som de kendes fra de symbolske systemer, mister i stigende grad deres betydning. Det betyder også, at en værdirationalitet (jvf. Weber), som henviser til mere overgribende værdisystemer, i princippet taber betydning.

Forskydningen mod fakticisme og refleksivitet kan umiddelbart forekomme helt på linie med Webers påstand om institutionaliseringen af den formålsrationelle handlen i den principstyrede metodiske livsførelse. Dette idet refleksiviteten ofte grunder sig på opstilling af mål og anvendelse af midler. Refleksiviteten og fakticiteten kan således umiddelbart forekomme at være de eneste tilbageværende normativitetskategorier. I denne udlægning er fakticitetens rolle alene at udstikke objektive begrænsninger for formålsrationalitetens udfoldelse på refleksivitetens område. Mortensen kommenterer selv fakticitetskategorien i forhold til Webers begreb formålsrationalitet. Sammelignet med den "Zweck-rationelle" handlen påpeger Mortensen, at en af ideerne med fakticitetskategorien er, at den dækker over "en bredere gruppe af handleformer":

"Det er tanken med fakticitetsbegrebet at indbefatte en bredere gruppe af handleformer end "Zweckrationel" handlen. Der behøver i fakticiteten ikke at være tale om selvorientering eller selvinteresse i en økonomisk eller egocentrisk forstand. Man kan handle fakticistisk på sin families eller på en organisations vegne. Det er snarere en karakteristisk "normfri" **manøvrering** i de **samfundsmæssige og institutions-skabte** netværk af relationer, som er det centrale. Spidsfindigt kan man sige, at fakticiteten er en normativitet af 2.orden i forhold til Webers selvorienterede handling: Fakticiteten består i den måde, man normativt gebærder sig på i forhold til

institutionaliseringer, som på deres side evt. primært kan være skabt gennem Zweckrationelle, selvorienterede handlinger" (1990, s.118-119).

Det moderne samfund er hos Mortensen et al. ikke entydigt karakteriseret ved fravær af "værdinormer", der kan henvises til som udgangspunkt for handling, hvorfor der alligevel fortsat findes en normativ rationalitet i dagligdagens koordinering. Pointen er imidlertid, at disse "værdinormer" hviler på et andet grundlag end de former, som er indeholdt i begrebet konventionalitet. Disse "værdinormer" er ikke universelle, og de sanktioneres ikke af et eller andet indiskutabelt autoritetsforhold. Tværtimod er de begrænsede i deres gyldighedsområde, både med hensyn til tidslig og social udbredelse og med hensyn til handlingssfære. Der er med andre ord tale om en fuldstændig parallel til Weber's (og Habermas') anvendelse af ordet princip i forbindelse med begrebet principstyret etik.

Disse værdier er frem for alt producerede, formede og etablerede i en specifik social sammenhæng - bevidst eller ubevidst. I og med de ikke sanktioneres af et autoritetsforhold, er de principielt tilgængelige for diskussion, de kan laves om - de eksisterer kun som "normudkast". De konventionelle normer er ikke intakte længere, de består kun delvis som "normrester". "Normudkastene og "normresterne" (Mortensen et.al. 1987, s. 28ff. , Mortensen 1988,s. 60 og Mortensen 1990,s.120) konfronteres i "en stadig mere flydende normativitet, som snart kan forskydes i nye retninger" (Mortensen 1988,s.60).

Mortensen et al. forbinder denne dagligdagens normskabelsesproces til Habermas' begreb om "kommunikativ rationalitet". Habermas anvender - jævnfør afsnit 4.4 - iøvrigt selv termen post-konventionel om præcis denne form for normkonstellation.

Som vi skal vende tilbage til senere i dette kapitel og i forbindelse med den egentlige rekonstruktion af livsformbegrebet i kapitel 6, har vi nogle reservationer i forhold til Mortensens tredeling og herunder frem for alt i forhold til begrebet fakticitet og dets afgrænsning i forhold til refleksiviteten. For os at se, er det lidt kunstigt at sondre mellem på den ene side adfærdsformer, som man socialiseres ind i, og på den anden side adfærdsformer som er struktureret på en bestemt måde, fordi "sådan er det nu engang". Der findes, som vi ser det, ingen mulighed for at præcisere begrebernes indbyrdes forhold yderligere, og i deres

nuværende form peger de på en skelnen, som er underteoretiseret og som bogstavelig talt er umuligt at håndtere i empirisk arbejde.

Vi finder begrebet uhensigtsmæssigt, og som det vil fremgå af den senere anvendelse af normativitetsteorien vælger vi en refortolkning af normativitetsteorien hvor alene refleksiviteten og konventionaliteten videreføres som normativitetskategorier. Vi har dog andet og mere at lære fra Mortensen et al., derfor vil vi i den følgende gennemgang og diskussion holde os dog til Mortensen et al.'s udlægning og diskutere teorien på dens egne præmisser.

5.2. LIVSFORMBEGREBET HOS MORTENSEN ET AL.

Livsformbegrebet går igen i teorien og projektet som sådan, men er mangelfuldt udviklet. Det defineres som:

"de sider ved livsverdenen, som er fælles for en afgrænsbar gruppe" (Mortensen et al, 1987, s 2).

Denne sparsomme definition udbygges ikke yderligere, tværtimod får vi eksplicit at vide (ibid s. 6), at det ikke i projektet er hensigten hverken at søge en "afgrænsning af livsformer eller at eftersøge årsagsmekanismer eller determinanter for indholdet af livsformer". For at bortvejre enhver form for tvivl om de fraværende ambitioner, for så vidt angår livsformbegrebet, skriver forfatterne:

"Vi prøver heller ikke at besvare spørgsmål om, hvilke faktorer i eksistensbetingelser, som er afgørende for en livsform. Vedrørende de parcelhusfamilier i Århusområdet vi har interviewet, forsøger vi altså ikke at afveje, om det er parcelhusboligformen, erhvervet, generelle struktureringer af dagligdagen i moderne samfund eller andre faktorer, som er det væsentlige" (ibid, s. 6).

Definitionen er i sig selv så vag, at det kan forekomme besynderligt, at forfatterne overhovedet har valgt at bibeholde begrebet. I projektets forstand betegner livsform alene en gruppe af personer, som inden for visse områder har en fortolkning af deres omverden, der har lighedspunkter.

Sammenlignet med den ambition for livsformbegrebet, som vi når frem til i kapitel 3, bliver Mortensen et al's brug af begrebet alene et sprogligt redskab, ikke et centralt element i en egentlig social teori.

Forfatterne udfolder en diskussion over Heidegger og Wittgenstein's tanker om begreberne livsverden og livsform. De to filosoffer bidrager i denne forbindelse med overvejelser om, hvordan normer dannes, reproduceres og kan forstås i forhold til de mere samlende begreber, livsform og livsverden. For begge indtager sproget en central position i diskussionen. Efterfølgende inddrages også Habermas i samme perspektiv; men afgørende i denne sammenhæng er det, at den indhøstede inspiration fra filosoferne ikke udmønter sig i et forsøg på at formulere et livsformbegreb, der indeholder eller kombineres med normativitetsteorien⁹⁴. Der lægges ganske vist op til det, umiddelbart før forfatterne opstiller deres teori om normativitet. Således udtrykkes det at:

"Hvis man benytter Habermas' opdeling af samfundet i systemaspekter og livsverdensaspekter, kan man sige, at et "etnografisk" livsforms- og kulturbegreb om en afgrænsbar livsform med sine egne givne forestillinger må suppleres med en livsformsforståelse, hvor der dels peges på overgribende systemmæssige meningsprocesser gennem de økonomiske og politiske strukturer, og dels meningsprocesser, som er mere frie i forhold til givne institutionelle eller kulturelle kontekster" (ibid s. 24).

I forhold til citatet ovenfor er det vores opfattelse, at projektet kan kritiseres for ikke at komme i mål på i hvert fald to punkter.

For det første er det uklart, hvilket livsformbegreb forfatterne søger at forstærke via en supplerende med normativitetsteorien. Den svage definition fra projektets indledning bliver ikke

⁹⁴. Kirsten Simonsen (1990) forsøger bl.a. udfra Wittgensteins kategorier at opstille et livsformbegreb ved at fastlægge en formidlingskategori imellem struktur og individernes handling.

senere afløst af et mere fyldigt og præcist begreb. **Dernæst** forbliver normativitetsteorien netop blot et **selvstændigt** supplement til begrebet om livsform. Der er ikke tale om, at livsformbegrebet på den ene side og normativitetsteorien på den anden side integreres i et samlet konsistent livsformbegreb eller en tilsvarende konsistent teori om normativitet.

Selvom der udfoldes diskussioner om tidligere bud på begreberne livsform og livsverden, resulterer det ikke i en egentlig livsformteori. Dermed besvares det ej heller, hvilken rolle begreberne normativitet, hverdagsliv og livsform indtager i forhold til hinanden.

I det følgende afsnit vil vi forsøge at indplacere Mortensen et al.'s normativitetsteori i en helhed, hvis udgangspunkt er de ambitioner på livsformidéen's vegne, som vi har udviklet i kapitel 3 og 4.

5.3. NORMATIVITETSKATEGORIERNES STATUS

Ved læsningen af Mortensen et al. dukker et spørgsmål op, nemlig hvilken status teorien skal tildeles. Er den alment gyldig eller er den definatorisk kontekstafhængig? Forholder det sig således, at den faktiske verden, der henføres til med fakticiteten, er en subjektiv fortolkning af den komplekse omverden? Er det eksempelvis således, at de institutionelle rammer, som velfærdsstaten har etableret, giver anledning til samme fakticistisk dominerede overvejelser om navigering i livet, upåagtet hvilken livsform og hvilket køn omverdenen erfares ud fra? Tilsvarende med den reflektive dimension. Har den rationaliseringsproces (af individens bevidsthed, jvf. tidligere afsnit om Weber), som refleksiviteten grunder sig på, virket med samme styrke i eksempelvis Nakskov som i København? Har den virket lige stærkt hos landmændene som hos akademikerne? Er der grænser for refleksiviteten, og er grænserne i såfald af samme beskaffenhed de enkelte livsformer imellem?

De her rejste spørgsmål er naturligvis ikke oversete af Mortensen et al. I en kommentering af Wittgenstein skriver de:

"Den livsform vi lever i, kan så at sige indgå i et foranderligt spil. Mens vi går rundt og er optaget af alt muligt, lever vi en livsform, der udvikler sig til at være alt muligt andet og mere end, hvad vi umiddelbart tror" (ibid s. 21-22).

Citatet her viser klart, at forfatterne ser livsformen som noget, der er under permanent omformning. I Højrup's terminologi ville det svare til, at livsformens ideologiske univers ikke var konsistent, men netop qua nye overraskende erfaringer hele tiden blev ændret - overskred sig selv. Denne proces kunne i princippet være ubevidst, men det er den netop ikke; for som forfatterne fortsætter:

"Denne livsformoverskridende reflekterende livsverden er ved at blive en konkret erfaringsmulighed for mange mennesker. Få oplever nu om stunder uforanderlige livsformer" (ibid s. 22, vores understregning).

For Mortensen et al. må de spørgsmål, som vi rejser om normativitetskategoriernes universalitet, besvares bekræftende; ja, kategorierne skal opfattes som universelle i forhold til livsformerne. Det er muligt at opfatte den faktiske komplekse omverden uafhængigt af et givet "livsformunivers", og det er muligt at overskride essentielle ideologiske livsformspecifikke barrierer via den refleksive tanke.

For os tegner der sig ikke noget klart billede af, hvilken position Mortensen et al. indtager i forhold til rækkevidden af individets egen refleksion over for strukturelt betingede påvirkninger af selv samme individ. Tilsyneladende er der ikke overensstemmelse mellem det citat, som vi gengiver i afsnit 5.2, om behovet for en livsformteori, hvor to sider supplerer hinanden, og den tildeling af i princippet uindskrænket reflekteren over egen levevis og måder, hvorpå ens omverden fortolkes. Man får det indtryk, at individet stilles frit i et moralsk neutraliseret domæne, som i princippet i alle sine facetter er tilgængeligt for individets reflekterende praksis.

Nils Mortensen (1988,s.59-61 og 1990 s.122-23) har senere taget dette problem op. Han opstiller to hovedklasser (af måder), hvorpå man kan tænke sig, at sprogliggørelse og kommunikativ rationalitet kan vinde indpas i livsformen:

"I een klasse kan sprogliggørelsen tænkes at ytre sig som en art kumulative moderniseringer af livsformens forstruktureringer. Det sker i en principielt forsonende bevægelse, hvorved uproblematiserede tydninger så at sige gennemgår en sprogliggørelsesproces og midlertidigt terminerer i nye tydninger "på et højere niveau": De gamle meninger normer og identiteter erstattes af nye meninger, normer og identiteter, som er bedre diskursivt rationaliserede. Forandringen fører til **nye horisonter**. Forandringen kan tænkes afbildet som konglomerater af punkter omkring en stigende linie.

I en anden klasse af muligheder kan sprogliggørelse og livsform derimod tænkes som principielt uforsonelige størrelser. Sprogliggørelsen er livsformoverskridende og livsformnedbrydende: Det liv, som bliver permanent gennemreflekteret sprogligt, kan ikke terminerer i tydninger med samme struktur som det ikke-reflekterede liv. Livsformerne ændrer derfor modalitet: De gamle meninger, normer og identiteter erstattes af **nye måder** at have mening, norm og identitet på. Forandringen kan tænkes afbildet som en vifteformet livsverdensudvidelse" (Mortensen 1988, s.60).

I forhold til de tidligere tanker om "overgribende meningsdannelsesprocesser" bliver det den første klasse af muligheder, som bringes i fokus. Kun i denne er der mulighed for at se den reflektive normativitet som bundet til en bestemt forud given livsverden, som transformeres i et kontinuert kun delvist selvoverskridende forløb. Kun således kan vi retfærdiggøre et syn på "udvikling i livsformer", hvor livsformer netop vedbliver at være distinkte former. Fastholdes denne mulighed er reflektiviteten i forhold til kulturel baggrund for det enkelte individ ikke længere ubegrænset. Vi betragter det som en analytisk nødvendighed at holde denne mulighed åben, hvilket vi skal vende tilbage til senere.

Mortensen selv (ibid.) hælder derimod til den anden klasse af muligheder. Logisk åbner denne position for vidtstrakt teoretiseringen over anomifigurer og i mere generel form, en pessimistisk karakteristik af socialt liv, der kan karakteriseres ved valgt livsstil i stedet for levet livsform.

Mortensen (ibid.) nævner muligheden af såkaldt "tynde" eller "lette" livsformer. Thomas Ziehe (1987) har på grundlag af Habermas' teori beskrevet de mulige alvorlige konsekvenser af den kulturelle rationalisering (Ziehes egen benævnelse) af livsverdenen, et aspekt, som både Mortensen (1988,s.60-61) og Mortensen et.al.(1987,s.83-84) tager op. Det er naturligvis især den anden klasse af muligheder, som aktualiserer Ziehes betragtninger, men i nærværende sammenhæng bliver det centrale for os forholdet imellem de to klasser. Kan man tænke sig, at den anden klasse er en form for "specialtilfælde" af den mere universielt gyldige første klasse? Vi svarer bekræftende og hævder dermed, at livsform og sprogliggørelse ikke er prin-

cipielt uforenelige størrelser. For mange vil rækkevidden af sprogliggørelsen og den kommunikative rationalisering være begrænset i forhold til livsverdenens fundamentale bastioner.

Mortensens anden klasse implicerer, som vi læser det, at det skulle være muligt at overskride livsverdenen i sin helhed, eller - anderledes udtrykt - at den kulturelle dimension af livsverdenen endeligt skulle kunne transformeres via den reflektive tanke. Vi mener ikke, at denne idé er bæredygtig. Problemet synes at ligge i relationerne mellem de tre normativitetskategorier og i teoretiseringen af på den ene side deres funktion og produkt og på den anden side en mangelfuld relatering af normativitet i det hele taget til daglivets materielle forudsætninger.

For os handler normativitet dybest set om individets forholden sig til verden. Men denne forholden sig kan aldrig rendyrkes til en tilstand, hvor et enkelt princip - f.eks. den formålsrationelle fornuft - er **det** styrende medie (Weber 1964 (1947), s.117). Pointen er, at denne forholden sig altid repræsenterer en objektiveret verden - et bestemt kulturelt, socialt og erfaringsbaseret billede af verden.

I denne forstand dækker normativitet de processer, hvorigennem individet bringer orden i sin verden. En verden som jævnfør Weber og Habermas fremstår som disintegreret, kompleks, utilgængelig... De processer, hvorigennem dette foregår, kan ikke betragtes som ideelle reflektive processer - heller ikke i det moralsk frisatte moderne vesterlandske samfund. Normativitetsprocessernes regnestykke udfoldes ikke på en "ren tavle", tværtimod må deres udfoldelse relateres til en videre social baggrund, hvori de tre kategorier har en forhåndsprægning.

Selvom Habermas forekommer os noget uklar på dette punkt, mener vi dog, at Habermas egen diskussion af forholdet imellem livsverden som repræsenterende et kulturelt overleveret og sprogligt organiseret forråd af tydningsmønstre på den ene side og vilkårene for reflektiv tanke på den anden side kan pege mod en forståelse af problemet.

Imidlertid vil vi, inden vi forfølger denne diskussion yderligere, dvæle en stund ved problemet set i et rationaliseringsperspektiv. Mortensens to klasser illustrerer fra denne vinkel to mulige

forståelser af den kommunikative rationalitets indgreb i livsformen. Men hvordan ser denne problematik ud, hvis vi tillige inddrager ideen om formålsrationalitetens tiltagende dominans, som beskrevet af Weber? Hvordan kan denne rationalitetsforms gennemslag i livsverdenen forstås?

Det er muligt, at betragte Weber og Habermas beskrivelse af rationaliseringsforløbet som en kontrastering af to synsvinkler på samme rationaliseringsproces og som sådan afhængige af hinanden.

Den kommunikative rationalitet kan ganske enkelt ikke eksistere uden i sammenhæng med den opløsning af værdirationaliteten, som Weber ser som konsekvens af formålsrationalitetens gennemslag. Set i forhold til spørgsmålet om kulturel rationalisering er det imidlertid interessant, at de to synsvinkler synes at lede til modsatte hypoteser. Det Weberske rationaliseringsperspektiv - bundet til institutionaliseringen af formålsrational handlen på den sociale handlens niveau - er i princippet en kulturel ensliggørelsesproces, som bæres af individualisering og partikularisering som centrale træk i den bevidsthedsmæssige udvikling. Sprogliggørelsen og de forståelsesorienterede handleformer bundet til den kommunikative rationalitets leder derimod til det modsatte synspunkt, nemlig kulturel mangfoldighed og pluralisme som konsekvenser af den kulturelle rationalisering.

Begge hypoteser synes at tømme livsformbegrebet for indhold. Den første hypotese forudsiger, at livsformerne konvergerer og bliver til een - i den situation mister det mening overhovedet at skelne mellem livsformer. Den anden hypotese forudsiger, at livsformerne bliver til i intersubjektive forhandlingsforhold og derfor potentielt bliver til uforudsigelige myriader. I den situation mister livsformbegrebet sin forklaringskraft.

Hermed er vi tilbage ved livsverdenbegrebet, idet den sidste hypotese forudsætter, at livsverdenen i sit fulde omfang er tilgængelig for reflektion og følgelig kan omdannes i en kommunikativ praksis, i princippet, at det er muligt fuldstændigt at overskride livsverdenen.

Holm Nielsen (1990) behandler netop disse aspekter ved Habermas teori. Som vi tidligere har været inde på er sprog og kultur af Habermas udpeget som konstituerende elementer i den

formalpragmatiske forståelse af livsverden-begrebet. I en kommentar til en Habermas-passage hedder det:

"Det specielle ved sprog og kultur er nemlig, at disse kategorier ikke kan bringes på afstand af de handlende og dermed ikke gøres til genstand for gennemgribende refleksion, "de konsolideres i en særegen halvtrascendens" (1990, s. 44-45).

Livsverdenens halvtrascendente karakter er knyttet til sprog og kultur. De sprogligt organiserede tolkningsmønstre kan kun anfægtes i udsnit, aldrig i deres helhed. Om de sprogligt organiserede kulturelle tolkningsmønstre i vores livsverden, som sætter os i stand til både at forstå situationer og at handle, siges det:

"Indholdet i disse tolkningsmønstre problematiseres og revideres hver gang, der foretages en situationsdefinition, men netop som livsverdensudsnit. Det er aldrig livsverdenen som sådan, der kan gøres til genstand for kritik. Det er i denne forstand, man kan tale om halvtrascendens" (Holm Nielsen 1990, s. 45).

I forhold til vores problemstilling bliver pointeringen af denne "halvtrascendens" central. Forståes livsverden, som Habermas udtrykker den, støtter det en udlægning af rationaliseringsindgriben i livsformen på en måde, der hører under Nils Mortensens første klasse. Det er imidlertid ikke så besynderligt, som det umiddelbart kan forekomme, at Mortensen via Habermas inspiration alligevel fastholder "den anden hovedklasse" af muligheder. Rationaliseringsprocessen i sin helhed undergraver jo netop givne kulturelle helhedsbilleder, de elementer som Habermas i formalpragmatisk forstand udpeger til bærende for selvsamme livsverden. Herved må den kommunikative diskurs logisk tildeles større andel i subjektets stadige social integrative tilpasning. På sin vis kan man sige, at Habermas tilsyneladende forsøger både at "blæse og have mel i munden". Opsummerende vil vi hævde, at livsverdenen alene kan overskrides partielt.

I denne forstand er vores opfattelse af den kulturelle rationalisering på den ene side bundet til en kommunikativ rationalisering af livsverdenen, men på den anden side knyttet sammen med en opfattelse af denne proces som partiel, successiv og permanent. Grundlæggende er der således tale om en proces, der rummer en høj grad af kontinuitet.

Konventionaliteten kan i disse tankebaner siges at dække objektivering af den sociale verden og af den indre verden. De bærer således i sig begreberne om det tilladte i en moralsk forstand. Fakticiteten er her verfor en objektivering af den ydre verden og bærer således i sig begreberne om "det mulige" og "det umulige" i praktisk forstand og "det tilladte" og "det forbudte" i en legalistisk forstand. Refleksiviteten er i princippet rationaliseringsprocessens slutprodukt. En form, hvori konventionalitetens praktiske reguleringer ophæves og ensrettes af individets egne beregninger over mål og midler og konstaterede begrænsninger i og med fakticiteten. Det interessante er imidlertid, at disse tre kategorier ikke lader sig forstå i universielle termer. Årsagen hertil er som følge af livsverdenens halvtranscendente karakter, at de ikke er anonyme i social og kulturel forstand, og at de ikke antager samme karakter på tværs af social klasse og andre skel.

Dette forhold illustreres med kirurgisk præcision af det arbejde af Francis Godard og Paul Cutorello, som vi omtalte i afsnit 3.3 og i forrige afsnit⁹⁵. De har analyseret arbejderfamiliers mobilisering i forbindelse med erhvervelse af ejerbolig. De normative studier af betydningen af erhvervelsen af ejerbolig indenfor arbejderlivsformer, som aftegner sig i studiet, kan udspændes mellem to poler: "en sikker havn i en utryg tilværelse" på den ene side og "kalkuleret inflationssikring i en beherskelig omverden" på den anden side (Albertsen 1986 s.40). Herudover forbindes disse kategoriseringer med forskelle i normativitetstyper i en videre forstand.

Den centrale pointe er imidlertid, at de to former, som findes inden for samme sociale klasse, illustrerer afgørende forskelle i den form, hvorunder verden objektiveres, og i det univers, der i forlængelse heraf er tilgængeligt for refleksion.

⁹⁵. Godard et al. : Apropos des pratiques familiales. Contribution a l'approche anto-ponomique. G.E.R.M., Nice, 1981 og Godard 1985.

5.4. KONSTELLATIONER AF NORMATIVITETSTYPER

Vi har i det forudgående påpeget, at livsformbegrebet potentielt tømmes for indhold ved sammenstilling med såvel ideen om formålsrationalitetens gennemslag, som den kommunikative rationalitets gennemslag. Endvidere har vi peget på, at det fører frem til overvejelser om livsverdenens status, og vi argumenterede for en opfattelse af livsverdenen som en halvtrascendent størrelse, der alene kan overskrides partielt, og som ændrer sig kontinuert og successivt.

I det efterfølgende vil vi forsøge at rekonstruere livsformbegrebet som en konstellation af de tre normativitetstyper. Dette sker under skyldig hensyntagen til dels vores kritik af normativitetsteorien i Mortensen et. al.'s udgave, dels vores betragtninger om rationalisering, livsform og livsverden. De teoretiske krav må være, at vi med dette kan:

1. Beskrive hvordan de 3 normativitetstyper forholder sig til hinanden.
2. Beskrive hvordan normativitetstyperne under et - selve konstellationen - skal relateres til/begrebsliggøres ud fra et samlet begreb om livsform, samt herudfra diskutere forholdet til to mere omfattende dimensioner, som hidtil har været parantetisk behandlet, nemlig dels socialisation dels kultur.
3. Placere konstellationen i forhold til samfundets kulturhistoriske udvikling.

Det tredje krav betragter vi som indløst med det allerede skrevne. Beskrivelsen af rationaliseringsfænomenet og den efterfølgende diskussion om karakteren af dets gennemslag i livsformen er et eksempel herpå.

Spørgsmålene i den følgende diskussion er af følgende type : Hvordan forholder det socialisationsteoretiske perspektiv sig til vores livsformbegreb? Hvordan skal vi placere begrebet i forhold til traditionelle måder at betragte analyseniveauer på, fra individet til det

samfundsstrukturelle? Svarene på flere af de formulerede spørgsmål er (naturligvis) allerede givet i en mere eller mindre eksplicit form i de forudgående kapitler og afsnit. I disse tilfælde forsøger vi så at sige en genlæsning af os selv.

5.4.1. DE TRE NORMATIVITETSTYPER FORHOLD TIL HINANDEN

Vi har til dels behandlet spørgsmålet om de tre kategoriers indbyrdes relation i afsnit 5.2. Det interessante bliver her, hvilke konsekvenser det får, at vi benægter muligheden af, at den refleksive tanke principielt kan overskride sin egen livsverden. I forhold til kategorierne "normudkast" og "normrester" (se afsnit 5.1.) betyder det, at de må formodes til enhver tid at besidde en sammenhæng med en bestemt kontekst og til den heriværende særlige udformning af køns- og klasserelationer. Helt radikale brud bliver mindre sandsynlige. Tilbøjeligheden til at referere til et kulturelt univers vil fortsat være til stede. Universet må være udsat for et vedvarende forandringstryk, men vil som en plastisk størrelse udvikle sig til en destinkt form, også selvom nogle dele må flytte sig / forandre sig hastigere end andre. Skabelsen af normudkast er ikke fuldstændigt overladt til den kommunikative diskurs' intersubjektive logik.

Dette betyder, at refleksiviteten indsnævres i forhold til sin egen grad af radikalitet og i forhold til den hast, hvormed den anfægter konventionaliteten og fakticiteten.

I empirien må vi forvente, at fortolkninger bliver til en kompliceret blanding af modaliteter hentet fra de tre kategorier, som krydser hinanden. Dette er iøvrigt bekræftet i de empiriske undersøgelser hos Mortensen et al.

"Men den overordnede kommentar til teorien om de tre typer af normativitet er, at normativiteten, som den fremgår, når man forsøger at tolke et konkret materiale, er overordentlig kompleks. Konkrete handlingssituationer er overkomplekse - normativt set" (Mortensen et al. 1987 s. 69).

Normativitetskategorierne bliver i denne udlægning til elementer i en forståelsesramme snarere end til absolutte analytiske kategorier. Med vores forståelse af rationaliseringens indvirkning på livsverdenen er dette ikke en overraskende konstatering. Refleksiviteten bliver ikke absolut. Den står altid i et forhold til den konkrete udgave af den konventionalitet (eller fakticitet), som er under forandring. Den kan manifestere sig mere ved form end ved substans. Konventionaliteten kan finde nye former - transformeres - ved refleksiv omgang med konventionalitetens indhold uden at konventionaliteten bortroderes og efterlader et normativt tomrum for en tilsvarende refleksivitet. Den begrænsede refleksivitet skal således som hovedregel altid ses i lyset af det eksisterende - det som står umiddelbart foran revision. Den kognitive frisættelse kan således ikke beskrives i universelle termer, den får altid et særligt forløb i en bestemt kulturhistorisk sammenhæng.

Rationalisering som tendens er uomtvistelig også på individniveauet, men dens slutpunkt er uforudsigeligt. De "lette livsformer" (Mortensen 1988) er kun en af flere muligheder. Vi benægter ikke, at det teoretisk kan virke sandsynligt, at de eksisterer - ej heller at der tilsyneladende kan findes empiriske repræsentanter for dem blandt storbyens selvreflekterende akademisk orienterede café-generationer. Derimod er det langt fra givet, at de som type repræsenterer en normativitet, som vi alle bevæger os hen imod qua rationaliseringsprocessen og den deraf følgende kulturelle frisættelse.

Fakticiteten er ej heller en universel kategori. Den repræsenterer en objektivisering af den ydre verden og bærer i sig begreberne om "det mulige/umulige" og "det tilladte/forbudte" i en legalistisk forstand. Vi er alle eksponeret for de samme regler og reguleringer (ideelt set) i den verden, som vi faktisk skal navigere i. Dette er imidlertid mindre interessant af to grunde.

For det første fordi den komplekse postmoderne velfærdsstatslige hverdag efterhånden kan lignedes med det europæiske luftrum, hvad angår graden af kompleks regulering. Det er umådeligt krævende at oparbejde og bevare fuldt overblik over det faktiske antal navigeringsmuligheder. Dette at besidde viden om og indsigt i, hvordan der navigeres optimalt, kræver bred og dyb indsigt i en grad, som det ikke er enhver forundt overhovedet at kunne tilegne sig.

For det andet er det væsentligt at notere sig det potentiale for strategisk handlen som ligger i fakticiteten. Dette omfatter også legalistiske elementer, f.eks. er det i mange situationer op til den enkelte at afgøre om denne regel, lov, administrative procedure etc. konkret forbyder dette eller hint. Situationerne er i dagligdagen ofte komplekse i og med, at de inddrager flere forskellige typer af reguleringer, der kan fortolkes og efterleves på forskellig vis alt efter den enkeltes moral og retskaffenhed. Der kunne nævnes talrige dagligdags eksempler. Skattelovgivningen er vel det mest oplagte eksempel på et område, hvor spekulation indenfor lovens rammer, men mod dens ånd ofte er et intersubjektivt accepteret fænomen. Grænserne for, hvad der er lovligt henholdsvis ulovligt, afhænger mere af egen moral og autoritetstro end af selve det skrevne bogstav - "det er op til din samvittighed". Hermed er vi i normteoretisk forstand inde på konventionalitetens domæne. Set i dette lys bliver fakticiteten hos den enkelte reguleret af konventionelle og refleksive fortolkninger af, hvad der er muligt, og af, "hvad man kan tillade sig". Hermed er det dog også blevet svært at se et egentligt indhold i fakticiteten.

Disse forhold gør det nærliggende at opholde sig yderligere ved konventionaliteten som kategori. Ses konventionaliteten som hjemsted for begreber som "autoritetstro" og mere fundamentalt "moral", må den logisk også indplaceres i forhold til et livsverdenbegreb, eller i det mindste til de tolkningsmønstre i livsverdenen, som vi med Habermas henførte til kulturen som vidensforråd.

Vi bevæger os således udover den forståelse af "konventionalitet", som Mortensen et al. anlagde. For os er det ikke tilstrækkeligt at pointere konventionaliteten ved henvisning til givne principper eller standarder, der fungerer som indiskutable autoritetsforhold for individet. Det vil sige, at vi ser konventionaliteten som repræsentant for ikke blot "dogmer", men vigtigere også som hjemsted for de omtalte tolkningsmønstre. Hermed bliver også kulturelle udtryk, der i anden sammenhæng ofte karakteriseres som "klasse" eller "kønsspecifikke" knyttet til konventionaliteten⁹⁶, hvorfor denne som tidligere nævnt aldrig kan blive en universiel størrelse.

⁹⁶. Hermed ikke sagt, at klasse og køn er reduceret til eller forklaret med kultur og/eller konventionalitet. Der peges alene på, at de som strukturelle forhold giver anledning til spejlinger heri.

Normer som f.eks solidaritet må anskues som en konventionel størrelse i alle de tilfælde, hvor den er funderet på kulturelt overleverede fortolkninger. Hermed ikke sagt, at den ikke samtidig kan være en praksisform, som på særdeles håndfast vis også har sin forankring i de materielle eksistensbetingelser, som individet er underlagt. I disse tilfælde reproduceres det allerede kulturelt overleverede i nye varianter. Fundamentalt forskellig herfra er en situation, hvor eksemplets solidaritet ikke reproduceres, men derimod erfares som "hensigtsmæssig" socialt fænomen. Solidariteten er med dette udgangspunkt ikke længere et kulturelt fænomen og dermed ikke knyttet til konventionalitetskategorien; selv samme solidaritet er primært et personligt erfaret forhold, og vil sandsynligvis kunne håndteres reflektivt af individet. Som eksemplet illustrerer, er det ikke tilstrækkeligt blot at notere sig et socialt fænomens fremtrædelsesform, forankringspunkterne må også tages i ed.

5.5. KONVENTIONALITET OG REFLEKSIVITET

I det følgende kapitel vil vi anvende normativitetsteorien i en rekonstruktion af livsformbegrebet. Selve den begrebslige konstruktion er opbygget ved dimensionerne "praktik - betydning". Normativitetsteorien udgør i denne konstruktion en udfyldning af livsformbegrebets betydningsside. Imidlertid vil vi i lyset af den forudgående diskussion fastlægge en ændret anvendelse af Mortensen et al.'s begrebsdannelse på et enkelt men vigtigt punkt.

Vi opgiver at operere med fakticitet som en selvstændig kategori, dels fordi det har vist sig umuligt at skelne præcist mellem konventionalitet og fakticitet i teorien, dels fordi det vil være umuligt at håndtere en sådan skelnen i empirisk arbejde. Dette betyder dog på den anden side, at konventionaliteten bliver meget bredt defineret. Den kommer til at omfatte såvel det samfundsmæssigt institutionaliserede som det kulturelt overleverede.

Dernæst skal vi gøre opmærksomhed på den dobbelthed, der med dette kapitel er opstået omkring vores brug af begrebet norm. Norm optræder (og vil fortsat optræde) såvel i forhold til konventionaliteten som i forhold til refleksiviteten. Samtidig er det dog afgørende at være opmærksom på den principielle forskel, der ligger mellem de to normformer. I den

konventionelle form vil kollektiviteten være båret af kulturel overlevering og/eller samfundsmæssig institutionalisering. I den refleksive normform vil kollektiviteten være båret af de konkrete sociale relationer, som subjektet indgår i.

6. LIVSFORMBEGREBET

Vi kan herefter opstille en rekonstruktion af livsformbegrebet informeret af teorien om normativitet og af det fremførte perspektiv på kulturel rationalisering. Vi kan i udgangspunktet opretholde en begrebslig struktur, som skiller livsformbegrebet i to komponenter - **betydning** og **praktik**. Det turde være usagt, at de seneste to kapitler frem for alt har beskæftiget sig med den første af disse to og at de teoretiske bidrag først og fremmest er at finde på denne komponent. Normativitetsteorien er så at sige en teoretisk udfyldelse af betydningssiden i begrebsdannelsen⁹⁷.

Teorien skitserer tre normative figurer, deres indbyrdes forhold og deres indbyrdes forskydning i et samlet perspektiv på kulturel rationalisering. Opstillingen af en teori om normativitet er een vej at følge i en videreførelse af de rationaliseringsteoretiske og handlingsteoretiske indsigter fra kapitel 4 til et begreb om livsform. Imidlertid kan normativitetsteorien ikke ses som den livsformteoretiske konklusion. Vi mangler en forankring af normativiteten i livsverdenens komponenter, og vi mangler så at sige en afgrænsning af disse modaliteters selvstændighed.

Kapitel 4 sluttede med en række ræsonnementer omkring Habermas' udgave af livsverdenbegrebet og herunder ikke mindst det sociologiske livsverdenbegrebs tre komponenter: Kultur, samfund og personlighed. Pointen her er, at de tre normativitetskategorier kan forbindes med bestemte typer af viden og dermed med bestemte komponenter i livsverdenbegrebet. Den kulturelle rationalisering, som på et abstrakt livsverdenniveau blev benævnt en "udtynding af kulturen", er i følge dette ræsonnement synlig på et empirisk niveau. Synlig som en forskydning mod eller - i momentvise observationer, som f.eks. enkeltstående interviews - blot og bart som en dominans af fortolkninger og henvisninger, som så at sige bryder ud af de "kulturbestemte verdensbilleder". Det er i denne forstand, at Mortensen et al.'s tanker om

⁹⁷. Vi skal endnu engang bemærke, at dette ikke skal forstås som udtryk for en fuldstændig idealistisk livsformsfortolkning. Derimod afspejler dette forhold - jævnfør kapitel 3 - vores bestemmelse og vurdering af de primære teoretiske udviklingsbehov.

fakticitetens og refleksivitetens stadig større dominans kan siges at parallellisere Habermas' og til dels Weber's forståelse af den kulturelle rationalisering.

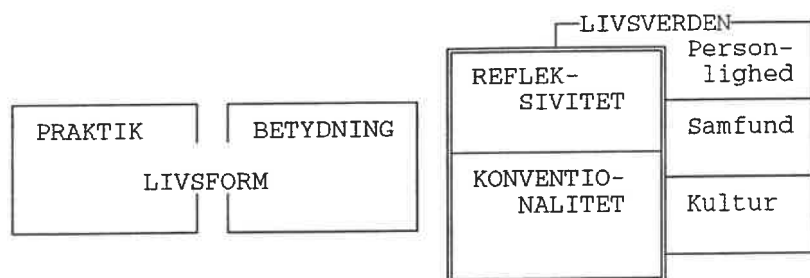
6.1. BETYDNING

Indledningsvis fokuserer vi alene på livsformbegrebets betydningsside. Pointen i det forudgående er heroverfor, at normativitetskategorierne udgør en indre systematik af fortolkningsformer og modalitetsstrukturer hvilende på forskellige former for viden, hvis oprindelse atter er forskellig. Vi kan derfor forbinde de to normativitetsformer med livsverdensbegrebets tredeling.

Vi kan forbinde konventionaliteten (i vores egen brede fortolkning) med vidensferrådene kultur og samfund. Henvisninger til indiskutable forhold og relationer og til institutionaliserede forhold og relationer trækker på kultur og samfund som vidensferråd. "Kulturens udttynding" betyder i dette perspektiv, at kulturens rolle som vejviser og søkort i reguleringen af sociale relationer opløses. I stedet optræder henvisninger til kategorien samfund og det her værende indhold af legitime ordninger og normer (Holm Nielsen 1991 s.45). Herved kan vi forstå rationalisering som dels et spørgsmål om en forskydning fra konventionalitet til refleksivitet, dels som en omorganisering af konventionaliteten. Endelig kan vi forbinde refleksiviteten med komponenten personlighed. De kompetencer som er nødvendige for at deltage i sådanne forståelsesorienterede processer som ligger bag det i kommunikation aftalte, blev netop indsat i komponenten personlighed.

Den grundlæggende antagelse her er, at forholdet mellem de to normativitetsformer ikke er fastlåst i en evig dikotomi mellem faste størrelser. Tværtimod, ved en umiddelbar betragtning er konventionaliteten principielt tilgængelig for den refleksive tanke - konventionaliteten kan overskrides. Omvendt peger livsverdenbegrebet og dets halvtrascendente karakter netop på begrænsninger i denne overskridelsesproces, livsverdenen kan aldrig fuldstændigt bringes på afstand af sig selv i en selvreflekterende indre rationaliseringsproces. Processen må

nødvendigvis være begrænset, partiel og ujævn - omend fortsat altid nærværende. Konventionaliteten anfægter således refleksivitetens radikalitet - dette jævnfør afsnit 5.4.1.

Figur 6.1: Livsform, normativitet og livsverden.

Det, der hermed er sagt, er, at livsverdenen uanset forløbet af konkrete kulturelle rationaliseringsprocesser altid bevarer en overensstemmelse med sig selv - den bevarer så at sige en rod i sin egen - ganske vidst i et længere tidsperspektiv foranderlige - kultur. Men herved står vi med et nyt - og næppe overraskende - problem; hvad er kultur for noget?

Habermas er ikke særligt præcis på dette punkt. Esben Holm Nielsen kommenterer Habermas' opdeling af det sociologiske livsformbegreb og konstaterer tørt:

"Nogle af de afgørende effekter af differentieringsprocessen er, at de kulturelt overleverede tolkningsmønstre og verdensbilleder permanent bliver udsat for problematiseringer. Dette sker samtidig med at den del af kulturen, som kan kaldes traditioner bliver mindre og mindre fælles. Således er det måske symptomatisk, at Habermas,.... , har svært ved at præcisere et kulturbegreb og må holde sig til "vage" bestemmelser som eksempelvis horisont, tolkningsmønstre og baggrundsviden" (E.H.Nielsen 1991 s.45).

Kulturen er et forråd af viden, en viden som i princippet er alt omfattende - ikke at det rummer præcise kodninger af enhver relation, enhver handling etc.. Derimod rummer det elementer, som vedvarende dukker op som markeringsbøjer i det enkelte menneskes navigering i sin dagligdag og i et helt livsløb. Det er dette, der er udtrykt i bestemmelsen af konventionalitetens slutpunkt i henvisninger til indiskutable autoritetsforhold, situationsfortolkninger, værdibestemmelser etc.

Vi vil omgå problemet - velvidende at vi ikke hermed serverer en endelig løsning på kulturproblemet, det måske allermost centrale problem i hele livsformteoretiske diskussion - ved at fokusere på reproduktionen af kultur. Herved har vi forskudt vores fokusering fra en videre definition af "kultur" til en fokusering på det forhold, at enhver form for kultur i de løse betydninger, som Habermas forstår den i, forudsætter sådanne processer, som dels kan befordre dens overlevering, dels kan revitalisere den i en ny form tilpasset nye og ændrede vilkår. Willis er tidligere citeret (afsnit 3.2) for en kommentar til begrebet klasseidentitet som et centralt aspekt i hans forståelse af kultur. Willis bemærkning om klasseidentitet kunne i princippet have været anført overfor begrebet kultur. Pointen er netop, at det overleverede ikke videreføres blindt i den form, hvori det gøres tilgængeligt. Det vil sige, det, som passerer fra en generation til den næste, det som fortælles og berettes,... , har ikke nødvendigvis den samme betydning i en specifik social kontekst, som den det blev tillagt i en tidligere. Der gives næppe bedre eksempler end netop det, Willis peger på: "klasseidentitet".

Det overleverede er et centralt element i kulturbegrebet, men at tale om "det overleverede" forudsætter dels en overleveringsproces og dels en tilegnelsesproces, som lader elementer af den kulturelle overlevering indgå i en ny og delvist anderledes sammenhæng. Overlevering betyder i dette perspektiv ikke bare generationers overtagelse af tydningsmønstre og baggrundsviden, der peges tillige på den hermed forbundne redigering af det, som overleveres - en reproduktion af det kulturelle ind i en bearbejdet kulturel form.

Men selve begrebet overlevering er besværligt at have med at gøre. Kultur er et forråd af viden, men det betyder ikke, at det kan forudsættes som en given størrelse; en "gave" som ved en mystisk overleveringsakt tildeles ethvert individ ved fødslen. Såvel indholdet af "det overleverede" som selve processen er snævert knyttet til den kontekst, hvori dette foregår, og hvori det har sit udgangspunkt. Med Sartre kan vi altså sige, at vi har et medieringsproblem i forståelsen af det kulturelles indføjelse i menneskeligt liv på tværs af generationer⁹⁸. Pointen

⁹⁸. Sartre (1979 s.48ff.) peger her på det teoretiske behov for begreber om de medieringer, som er i spil i realiseringen af det enkelte individs liv som et på en gang kultur- og klassebundet forløb og samtidig som en egen eksistens. Sartre peger på begreberne "familien", "hysterese" og "menneskelige forbindelser" (ibid.). Familien dækker groft sagt et socialiseringssynspunkt. I et angreb på "marxisterne i dag", siger Sartre herom: "...når man læser dem skulle man tro, at vi kommer til verden på det tidspunkt, hvor vi tjener vor

er, at en social analyse, som opererer med tilbagevisningen til kulturen som et vidensforråd, samtidig må forholde sig kritisk til dette vidensforråds eksistens og status i den konkrete sammenhæng. Sartres påpegnelse er en problematisering af kulturen som vidensforråd.

Vi vælger at indløse dette problem i en kombination af teori og metode, idet vi indfører nogle særlige analysevinkler centreret dels omkring **kontekst**, dels omkring **biografi** og **primære sociale relationer**.

Kontekst diskuteres her med det formål at **antydde**, hvordan materialiteten og de dominerende økonomiske strukturer på et samfundsniveau får betydning for den stadige reproduktion af den kulturelle dimension i livsverdenens vidensfond.

I bind 2 behandler vi igen konteksbegrebet for at kunne opstille et grundlag for tre casestudier. Diskussionen er der metodisk orienteret. Her er det derfor tilstrækkeligt mere snævert at byde på, hvordan konteksten kan indplaceres i forhold til det teoretiske felt, vi har opstillet med normativitetsteorien og vores referencer til Habermas' livsverden fortolkning.

Med den begrænsede teoretiske synsvinkel, vi her anlægger på kontekst, er der tale om simple sammenhænge. Det er oplagt, at kulturelle fænomener også i deres repræsentation som tydningsmønstre hos individet basere sig på en materialitet. I banal forstand er der blot tale om, at kulturen har en materiel substans - den handler om noget - hvilket i socialanalytisk sammenhæng forpligtiger. Det er nødvendigt at kortlægge de substantielle elementer af organisatorisk og materiel karakter, som kulturen funderer sig på. Hensigten er naturligvis at informere den efterfølgende analyse med denne indsigt.

første løn. De har glemt deres egen barndom, og alt foregår, når man læser dem, som om menneskene *først* følte deres fremmedgørelse og deres tingsliggørelse *i deres eget arbejde*" (Sartre 1979 s.54). **Hysterese** betegner her det forhold, at elementer i kulturen som vidensforråd kan være formede på baggrund af forlængst hedengangne og forandrede relationer og vilkår. Endelig betoner begrebet "**menneskelige forbindelser**" de umiddelbare sociale relationers kolossale betydning for opretholdelsen og fornyelsen af et bestemt vidensforråds rolle som kultur (ibid. s.56-57).

Den nærmere fastlæggelse af kontekstualiseringsbehovet i dette projekt og dets sammenhæng med det valgte problemfelt diskuteres i Bind 2's første kapitel. Herunder de mere principielle overvejelser over kontekstualisering som metodisk princip og fortolkningens afhængighed af den analyserendes eget kulturelle beredskab.

Kategorien **biografi** er knyttet til individet og til primære sociale grupper - frem for alt familien. Den historiske dimension i såvel individets egen biografi som i familiens historie (generationsperspektivet) afspejler naturligvis samfundets store historie. De ændrede levevilkår over tid (såvel dramatiske hændelser - herunder f.eks. krig - som konjunktuelle og strukturelle samfundsforandringer) indlejres i de enkelte individer, og kan iagttages som typiske mønstre i de forskellige generationernes omverdensfortolkning⁹⁹. På denne måde kunne man hævde, at biografens udsagn også refererer til andre niveauer end individniveauet. Vi har imidlertid valgt at reservere begrebet for den ballast, individet i en eller anden form og udstrækning altid bærer med sig i form af hjemmets primære socialisation og mere bredt individets forståelse af sig selv som hjemhørende i afgrænsede sociale grupper. Den centrale dimension ved fastlæggelsen af "biografibegrebet" bliver således kulturhistorien. Det er de samfundsmæssige forandrede betingelser for bestemte gruppers sociale liv, opfanget som generationernes karakteristiske værdier - opfattelse og forståelse af ret og rimelighed.

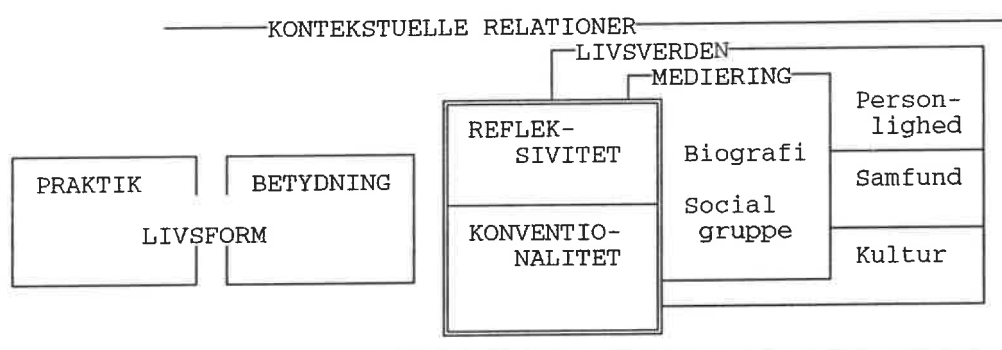
I forlængelse af ovenstående står det klart, at den **primære sociale gruppe**² bliver central for forståelsen af de mikrosociale processer, der formidler samfundsmæssige forandringer til den enkelte, uanset om der er tale om processer, der anfægter livsverdenens kulturelle dimension eller den personlige. Næsten uanset hvilket sociologisk grundsyn man anlægger, forbliver det centralt at forstå de processer, der udspinder sig i den primære sociale gruppe. Dette udbredte synspunkt udtrykker Mortensen således:

⁹⁹. Dette synspunkt er tillige centralt i Kirsten Simonsens (1990) bud på en livsforanalyse. Dernæst er det et centralt omdrejningspunkt i Sartre's medieringsdiskussion (1979, kap. 2).

² Begrebet "primær gruppe" stammer fra Cooley, 1909: "Social Organization. A study of the Larger mind".

"En af de mest centrale teser i både klassisk og nyere normsociologi ligger i understregningen af primærgruppens betydning for normdannelsen. Det er derfor en nøgle til forståelsen af den moderne normativitet, og til en vurdering af klassiske og nyere normopfattelsers eventuelle fortsatte frugtbarhed, i en analyse af primærgruppernes skæbne under de aktuelle samfundsmæssige ændringer" (Mortensen, 1990, s. 114).

Sociale processer, der udspiller sig i familien, vil vi henføre til niveauet for den primære sociale gruppe. "Forhandlinger" om normudkast og den permanente diskurs, hvor konventionalistiske opfattelser kan udfordres af reflektive rimelighedsbetragtninger, behandler vi på dette analyseniveau.

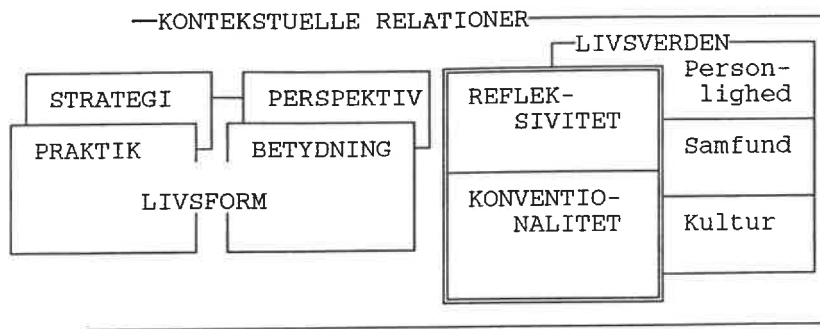
Figur 6.2: Mediering: Biografi, social gruppe og kontekstuelle relationer.

I den form vi her anvender begrebet "konventionalitet", henviser det alene til kultur i betydningen det i en bestemt kontekstuel sammenhæng og ved en særegen mediering overleverede og reproducerede. Det bliver derfor vigtigt i normativitetsanalysen ikke bare at skelne mellem forskellige normativitetsformer, men tillige at fokusere på den måde hvorpå der vises tilbage til bestemte elementer i livsverdenen. Det interessante er, at vi herved står i en situation, hvor i det ydre "ens" normative strukturer kan funderes på forskellige komponenter i livsverdenen - kan trække på principielt forskellige former for viden. Eksemplet solidaritet i forudgående afsnit viser således, hvordan det "samme normative element" i to forskellige sammenhænge er forankret forskelligt - i henholdsvis kultur og i personlighed. Det livsformperspektiv, som vi her fremlægger, vil argumentere at der tillige er tale om forskellige livsformer.

Livsform bliver herved ikke alene forankret i kulturen, i det overleverede og det i bearbejdning heraf frembragte. Den udgør samtidig - og i følge vores syn på kulturel rationalisering i stadig større grad - en særlig opsamling af den enkeltes egen erfaringsverden. Reproduktionen af det overleverede bringes vedvarende i kontakt med det oplevede, det oplevede kommer derfor til at udgøre et levende korrektiv til det overleverede.

Denne forankring i personligheden gennem den vedvarende konfrontation af det overleverede med det oplevede er uhyre vigtig. Et centralt træk i en moderne verden, hvor kulturen i betydningen et fælles handlingsgrundlag og et fælles vidensforråd udtynnes og i stedet erstattes af enkeltstående principper: respekt for ejendomsretten, demokratiet, menneskerettighederne etc., er netop, at det oplevede i stadig mindre grad bliver forudsigeligt. Herved bliver afkobling af det overleverede fra det oplevede en faktisk mulig erfaring for stadig flere mennesker.

Dette er, som vi ser det, den helt centrale konstatering, som følger af denne teoretiske konstruktion, og det er en konstatering med meget vidtgående følger for den sociale analyse og for de kategorier, som den betjener sig af. Frem for alle sætter det begrebet klasse - og dermed f.eks. Willis begreb om klassekultur - i et lidt blakket lys. Sat på spidsen betyder denne konstatering faktisk, at vi potentielt bevæger os mod et i **kulturel forstand** "klasseløst samfund". Vi siger ikke hermed, at kapitalismen står overfor et snarligt sammenbrud, eller at dens strukturelle modsætninger står overfor sin ophævelse. Påstanden angår alene begrebet klasse som kulturel manifestation - som element i et fælles vidensforråd - ikke dets gyldighed i en materialistisk samfundsteori. Klasses tilhør, som givet kulturelt fænomen i livsformer, bliver i stigende grad problematiseret gennem denne evige kontrastering. Tilsvarende bliver kulturens handlingsanvisende rolle i et livsløbsperspektiv stadig mindre entydig. Det her fremførte synspunkt vil i stedet pege på skabelsen af herfra løsrevne - undertiden endog kulturoverskridende - **strategier og perspektiver** i tilværelsen som principielt mulige, og dernæst på at sådanne vil forandres med livets forløb. Perspektiv defineres her som en forestilling om, at tilværelsen helt eller delvist kunne være anderledes. Strategi er sådanne struktureringer af faktiske handlinger, som sigter på en virkeliggørelse af et perspektiv.

Figur 6.3: Perspektiv og strategi.

Hermed ikke være sagt, at ethvert perspektiv og enhver strategi er kulturoverskridende. I sin egentlige struktur er en strategi et formålsrationelt udtryk for et værdirationelt begrundet perspektiv. Denne værdirationelitet behøver imidlertid ikke nødvendigvis at være rodfæstet i personligheden. Tværtimod kan der meget vel forekomme perspektiver, hvis rødder findes i en af de to andre livsverdenkomponenter. Strategier er altid reflektivt strukturerede, men de perspektiver, som strategierne formes ud fra, kan altså være rodfæstede ikke bare i personlighedens reflekterede og artikulerede univers, men tillige i kulturens overleverede forestillinger eller i samfundskomponenten's indhold af instituerede normer. Strategibegrebets anvendelse i sammenhæng med livsformteori skal ikke fortolkes som en forestilling, hvorefter A fuldstændigt erkender et perspektiv og prompte udvikler en dertil hørende strategi, som indeholder overblik over og koordinering af mål og midler i de nødvendige gerninger i hans bevægelse fra situation 1 til situation 2 i løbet af X år. Tværtimod vil strategier og perspektiver udvikles under indtryk af handlingsforløb. Et samlet forløb kan i "udefra" forekomme som et "ultrastrategisk" udtryk. Sat under lup vil der oftest vise sig en succession af perspektiver og strategier.

Strategier i den her anvendte betydning kan ikke eksistere uden i sammenhæng med et perspektiv. Omvendt kan perspektiver eksistere, uden at de får udtryk i egentlige strategier. På den ene side handler det om det specielle, men ikke usædvanlige tilfælde, hvor en reflektiv beregning over et perspektiv leder til en "nul-strategi" - altså en reflektivt betonet afståen fra at søge perspektivet virkeliggjort. På den anden side - og i denne sammenhæng af mere principiel betydning, drejer det sig om handlinger, som nok har rod i et perspektiv, men som

netop ikke er indsat i en strategi. Dette drejer sig om handlinger og handlingsforløb, hvis strukturering i høj grad eller fuldstændig tager sit udgangspunkt i konventionaliteten. Set "udefra" vil disse handlingsmønstre ofte udvikle sig efter linier, hvor tingene "sker slag i slag", hvor perspektivet så at sige er blivende i og med et handlingsforløbs tagen form. Indsat i den her anvendte fortolkning er sådanne handlingsforløb ikke strategiske udtryk.

Den her fremlagte forståelse investerer en betydelig del af livsformens dynamiske kraft i et bevidsthedsteoretisk syn på dens bærere. I dette lys kan man spørge sig selv, hvorfor den sociale verden ikke i højere grad præges af kulturelt oprud, kulturfor nægtelse, millioner af individers jagt på virkeliggørelsen af den helt personlige fortolkning af "lykkens galocher" - strengt taget er den amerikanske drøm mulig: "Frankie goes to Hollywood".

Essencen er imidlertid for det første, at det ikke alene er "Frankie", der bærer på en kultur, men tillige det "Hollywood", hvor han forsøger at "smede sin egen lykke". "Frankie" risikerer at falde igennem, ikke bare på manglende talenter, men tillige på grund af sin plebajiske optræden, sin uhøviske tale, sin dårlige ånde..... - på sin manglende evne til at agere i en kulturel setting, som ikke er hans egen. For det andet er det ikke omkostningsfrit at danne strategier, og slet ikke sådanne som virkeliggør perspektiver, hvis inderste indhold ikke mindst skabes som en modsætning til kulturbundne forestillinger. "Frankie" vil med al sandsynlighed føle et slægtskab med Aksel Sandemose, når han engang atter sætter sine ben i Jante. "Frankie" realiserer en strategi, som er fri af alle kulturelle kodninger, men den sociale verden, hvori det sker, er ikke på samme måde værdifri i kulturel forstand.

Der kan tænkes mindre radikale modeksempler, hvor der kan tales om en overskridelse af det livsformmæssige udgangspunkt. Eksempler, hvor strategier bryder med det kulturelle udgangspunkt og med de heri rodfæstede praktikker. Fra vores empiri kender vi arbejdere, som har valgt at forfølge forskellige former for karrierespøtninger - ved at bevæge sig "opad" i arbejdets hierarki i virkeliggørelsen af et eget perspektiv, bringer de samtidig sig selv i et modsætningsforhold til arbejdskammerater og så småt også på afstand af de oprindelige kulturelle rødder.

Perspektiver og strategier må have et udgangspunkt, og dette må nødvendigvis være at finde indenfor livsformen selv, i den normative forståelse af livsformens praktik og i denne forståelses forankring i livsverdenen. Ligeledes må perspektiver og strategier nødvendigvis handle om noget, og dette noget må nødvendigvis være at finde i livsformens praktik - underforstået strategier kan ikke være rent suggestive.

Omend dette sidste vil være gældende i langt de fleste tilfælde, da er der dog ingen regel uden undtagelse. "Frankie" er sammen med bagerjomfruen fra Herlev, der drømte om at blive og faktisk blev filmstjerne i Hollywood, oplagte eksempler. Flere fortolkninger er mulige, men ingen som forbinder perspektiv, strategi og mål i en succession i forhold til udgangspunktet.

Som en selvkritisk kommentar til vores begrebskonstruktion, for så vidt angår livsformbegrebets betydningsside, skal vi pege på, at den i sin nuværende skikkelse tilsyneladende kommer til kort overfor en række specielle kulturfænomener i det moderne samfund. Dette gælder især i forhold til subkulturelle grupper som f.eks. rockere, hippier, BZ'ere m.fl. Problemet består i forhold til teoriens fortolkning af livsverdenskomponenten kultur og dennes betydning for konventionaliteten. Kultur blev defineret som det overleverede vidensforråd og som det kontinuitets- og sammenhængsgivende. Subkulturelle - overvejende livsstilsorienterede - grupper kan ikke tillægges en egen kultur, og kan ikke ses som et udtryk for en videreførelse af en kulturelt forankret tradition. Problemet opstår som en konsekvens af den "valgfrihed", der som oftest er forbundet med tilslutningen til sådanne grupper. Det kan lade sig gøre at tilslutte sig, men det kan også lade sig gøre at "melde sig ud igen". Herved er kulturbegrebet, i den udgave som vi her anvender, til dels sprængt.

6.2. PRAKTIK

Efter disse bemærkninger om livsformens betydningsside skal vi i forholdsvis korte vendinger udvide perspektivet og fokusere på livsformens praktiks side.

Livsformens betydningside handler i vidt omfang om livsformens praktik, det samme gælder de perspektiver og strategier, som skabes indenfor denne. Dette perspektiv er indført for at ophæve traditionelle marxistiske fortolknings hang til strukturelle reduktioner. Vi har helt bevidst skabt et livsformteoretisk perspektiv, hvor det enkelte individ udfra en bevidsthedsteoretisk synsvinkel sættes i et dynamisk forhold til sin egen livsform. Dette betyder imidlertid ikke, at vi antager at individet kan "tænke sig ud af sin verden og ind i en anden", at vi alene ved suggestion og tanke kan løsgøre vores egne liv fra dagliglivets drejebøger. Talrige elementer i enhver livsforms dagligdag udgøres af praktikker, hvis faktiske indhold og betingelser etableres udenfor det enkelte individs indflydelsessfære og uafhængigt af, hvad hun måtte mene om det. Talrige af disse praktikker er dernæst befæstede med samfundsmæssige og kulturelle normative bindinger, hvis overskridelse kan være forbundet med voldsomme sociale konsekvenser - udstødelse og ultimativt fortabelsen af den sociale legitimitet.

Det turde være oplagt i denne sammenhæng at vende tilbage til Weber's analyse af den protestantistiske etik og kapitalismens ånd og herfra ihukomme ethosbegrebet. Arbejdsmoralens videreførelse i det borgerlige samfunds arbejdsethos er fortsat et centralt træk i den moderne verden. På trods af at arbejdet i empirisk forstand differentieres, og at store dele af den vestlige verden præges af massearbejdsløshed og iøvrigt omfattende udgrænsninger fra arbejdsmarkedet, er arbejdet fortsat en institution i det moderne samfund. I en kommentar til den tyske sociolog Claus Offe (Offe 1985) har vi tidligere præciseret dette forhold på følgende måde:

"Offe spørger, om lønarbejdet som sådan stadig kan siges at have en præcis og fælles betydning for det arbejdende folk (s.136). Han opstiller den hypotese, at lønarbejdet igennem sin differentiering er blevet "abstrakt" og ikke længere udgør en analytisk kategori, men derimod kun en deskriptiv statistisk kategori.

Hermed lader Offe en tolkningsmulighed ude af betragtning. Iagttagelserne af det samfundsmæssige arbejdes stigende differentiering kan i hovedtræk være korrekt uden, at lønarbejdet fortaber sin centralitet i sociologisk forstand. Offes argumentation forudsætter groft sagt, at lønarbejdet tidligere har haft et fælles betydningsindhold på tværs af arbejderklassens forskellige sociale grupperinger. Vi vil hævde, at det ikke er korrekt idag (og sandsynligvis ej heller har været det tidligere), tværtimod har lønarbejdet et helt forskelligt betydningsindhold for mennesker i forskellige sociale grupperinger. I og med lønarbejdet har dette forskellige betydningsindhold og iøvrigt kan være af vidt forskellig karakter (omend stadig lønarbejde), kan det ikke pr.

automatik antages, at lønarbejdet mister sin strukturerende effekt for det sociale liv, når lønarbejdet empirisk bliver mere diverst. Måden det "strukturerer" på og de resulterende livsmønstre (med bagvedliggende og dertil hørende normer), bliver i stigende grad forskellige og usammenlignelige, men det er ikke ensbetydende med at arbejdet ikke strukturerer. Vi må derfor hævde en sammenhæng imellem arbejdsdeling og differentiering af hverdagslivets organisering" (Beier Sørensen og Vogelius 1990, s.9).

Dernæst turde det være oplagt, at selvom vi i det forudgående afsnit talte om det i kulturel forstand klasseløse samfund som en potentiel mulighed, så betyder dette ikke, at det samme er gældende i en materiel forstand. Materielle livsbetingelser og de faktiske muligheder i livet bliver ikke pludseligt frit tilgængelige i "lykkens tombola". Kapitalismen, uligheden og kønsligheden som strukturelle egenskaber ved samfundet er intakte og levende som indgrænsninger af det daglige liv. Det er os tilladt at drømme om i princippet hvad som helst, men det betyder ikke at Jørgen Hattemagers datter kan "vælge" at blive direktør i ØK.

Arbejdet er et centralt element i hverdagslivet under kapitalismen, og centrale elementer af serialitet i såvel livsverdenens kulturkomponent som dens samfundskomponent er knyttet hertil. Men arbejdet er ikke det eneste praktikfelt i det moderne samfund, som er omgivet af institutionaliserede koder og normer. Den principstyrede etik rummer principper om utallige andre praktikfelter. Blandt disse er ikke mindst praktikker knyttet til familien og til seksualiteten stærke eksempler på områder, hvor normbrud potentielt er forbundet med meget voldsomme konsekvenser.

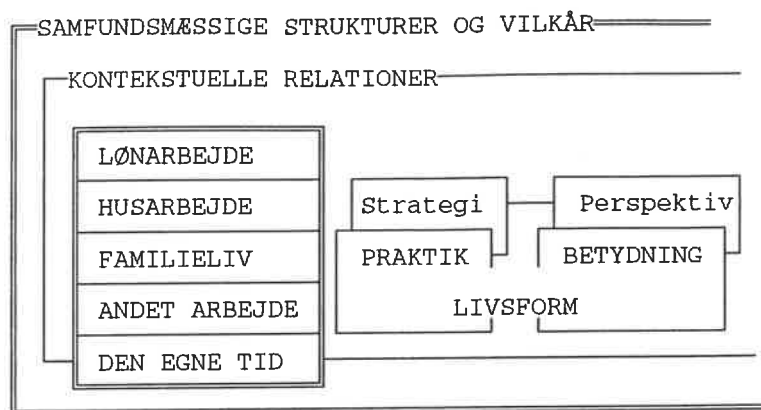
Dernæst skal vi pege på kontekstualiteten som en central afgrænsning af livsformens praktik. Konteksten er en materialisering af samfundets strukturelle relationer, men samtidig er det et faktisk rum. Konteksten sætter i såvel materiel som kulturel forstand grænser for, hvad der er muligt som perspektiv og strategi. Som vi skal vise med bind 2's kontekstberetninger er disse begrænsninger væsensforskellige og i deres konkrete karakter til dels stedbundne. Det betyder at overskridelsen af sådanne begrænsninger i visse sammenhænge kan forudsætte en regulær flytning. Imidlertid er det ikke alle livsformer, der er lige mobile og som vi skal vise i interviewanalysen udmærker de livsformer, som vi her har med at gøre, sig netop ved i høj grad at være stedbundne.

Praktik er i vores forståelse et hele, omend samtidig et hele bestående af talrige tidsligt og rumligt adskilte elementer. Et hele fordi disse adskilte elementer indgår i et samlet dagligliv og heri forstås i en helhed indenfor et betydningskompleks. Dette betyder, at de enkelte felter må være betydende for helheden, og at de må være gensidigt betingende. Forandringer på et praktikfelt vil således have konsekvenser for andre praktikfelter. Dette kan udvides til et synspunkt, hvorefter forandringer i enkelte elementer i det enkelte individs praktik ofte berører praktikkens vilkår for andre individer - typisk børn og ægtefælle/samlever.

Det vi her sigter til, er ikke sådanne skift, som kan henføres til bestemte trin i en livscyklus udvikling. Langt de fleste menneskers liv rummer bestemte serier af nok så voldsomme hændelser - opvækst, indtræden på arbejdsmarkedet, dannelse af egen familie, egne børns fødsel og opvækst, etc. etc. Det er oplagt, at dagligdagens praktikker ikke er ens uafhængigt af livsløbet. Det er væsentligt for den sociale analyse at fastholde en reference til denne biografiske udvikling; men omvendt skal livscyklusbetingede forandringer ikke forveksles med forandringer af livsformen.

På den anden side skal det ikke forbigås, at den biografiske udvikling for en del individer faktisk rummer væsentlige brud i dette "standardlivsmønster" - skilsmisser, arbejdsløshed, ulykker, børns og ægtefællers/samlevers død etc. etc. Sådanne hændelser kan faktisk potentielt udløse en livsformoverskridende udvikling.

Vi vælger at nuancere forståelsen af livsformbegrebets **praktikside** ved hjælp af en ganske enkel skelnen mellem forskellige hovedkategorier i praktikken. Det skal bemærkes, at vi ikke hermed mener at have givet et fuldstændigt teoretisk billede af praktiksiden - det ligger uden for projektets område og hinsides dets teoretiske behov. Dernæst skal det bemærkes, at kategorierne i høj grad afspejler projektets fokusering på fortolkninger og oplevelser af forandringer i arbejdet blandt lønarbejdere i industrien. Underforstået vil en anden forskningsmæssig interesse stille andre udviklings- og specifikationskrav.

Figur 6.4: Praktik, livsform og strukturelle vilkår.

Den her anvendte opdeling sigter på en opsplitning af den traditionelle opdeling i "arbejde og fritid". Således udgør de fire nederste kategorier en underopdeling af begrebet fritid. Hermed har vi ikke demonstreret en fuldgyltig systematik for et praktikbegreb, men vi har derimod opnået noget andet. Vi har holdt "fritiden" levende som et ikke-homogent og i høj grad modsætningsfyldt begreb.

Vi har valgt en opdeling mellem gøremål, som deles med andre i familien (husarbejdet og familielivet), og gøremål, hvor dette ikke er tilfældet (andet arbejde og den egne tid). Dernæst har vi skelnet mellem det egentlige fritidsbetonede (familielivet og den egne tid) og det arbejdsbetonede (husarbejdet og andet arbejde).

Med **husarbejde** mener vi alle arbejdsbetonede aktiviteter, som indgår til husholdets daglige reproduktion - d.v.s. rengøring, madlavning, indkøb, vask, reparationer, vedligeholdelse, styring af økonomiske forhold etc. Disse skilles fra **familieliv** ved at rumme en betoning af nødvendighed (og uopsættelighed). Heroverfor dækker familielivet den løbende produktion og reproduktion af sociale relationer, udlevelsen af emotionelle koblinger, produktion af hygge og mellemmenneskeligt indhold i familien.

Andet arbejde dækker eventuelle andre former for indtægtsgivende arbejde eller på anden måde økonomisk betydende arbejdsaktiviteter. Dette handler både om hønseholdet i baghaven

og bærplukningen i skoven, om udveksling af tjenester mellem venner, om dobbeltbeskæftigelse og om egentligt sort arbejde. Dernæst dækker omfatter det sådanne aktiviteter, som tjener direkte til opnåelsen af fordele forbundet med det egentlige indtægtsgivende arbejde - lønarbejdet.

Den egne tid dækker her den enkeltes i forhold til familien personlige tid. Det vil sige tid, som anvendes på aktiviteter, hvis udgangspunkt fortrinsvis ligger i et personligt begreb om lyst. Dette drejer sig om deltagelse i forskellige fritidsaktiviteter udenfor hjemmet og uden familien, men det drejer sig også om "ensomme stunder med tomt hoved".

Opdelingen tjener ikke til en fokusering på tid, tids anvendelse eller på faktiske aktiviteter. Ej heller kan opdelingen danne udgangspunkt for en detaljeret registrering af dagliglivets forløb og dets serier af gøremål. Vores fokusering i projektet ligger på normative kodninger; således er det frem for alt de normative strukturer, der omgiver praktikken, der er interessante. Denne hensigt afspejlet i denne opdeling.

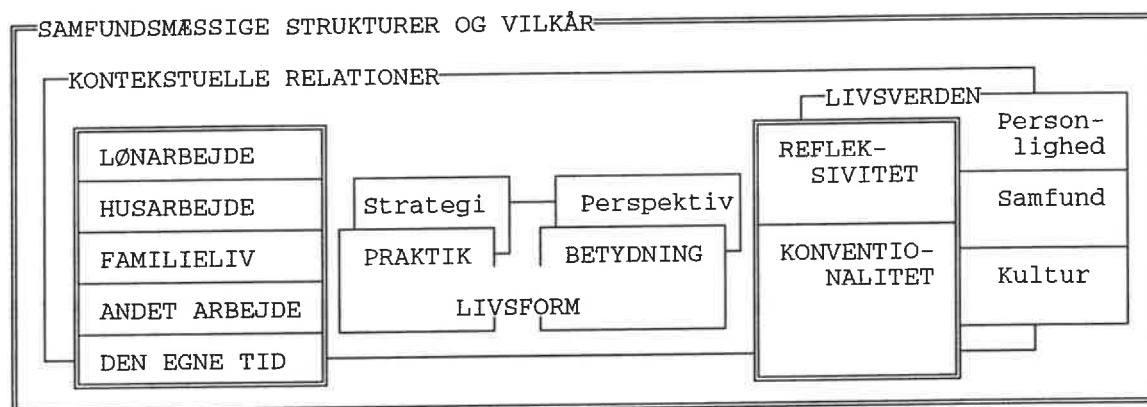
Det er oplagt, at der kan gives talrige eksempler på aktiviteter, som ikke entydigt lader sig rubricere i en af de her anførte kategorier - hører børns lektielæsning hjemme i husarbejdet eller i familielivet ?, arbejderen, der fører et "andet liv efter klokken 16" som rockmusiker - er hans musik andet arbejde eller hans egen tid ?,..... o.s.v. Pointen her er, at systematikken netop ikke går på bestemte karakterer, men på de udøvendendes fortolkning af dem.

6.3. BETYDNING OG PRAKTIK

Forholdet mellem betydning og praktik er i denne forståelse ikke reduceret til en udlægning af den første som et rent spejlbillede af den anden. Der findes ikke et gennemideologiseret univers, der som efter en uomgængelig facitliste etiketterer alle gerninger og gøremål i den daglige praktik.

En livsformsspecifik praktik bliver genstand for en stadig intern evalueringsproces. En proces som både omfatter det enkelte menneskes egen kommen til forståelse med sin omverden, og samtidig omfatter produktionen af værdier og overenskomster i en stadig kommunikation mellem dette individ og individer i dets sociale omgivelser, og i en stadig opsamling og bearbejdning af erfaringer.

Livsformbegrebets helhed af betydning og praktik har vi illustreret i figur 6.5., der sammenfatter vores tidligere skitser af de to sider.

Figur 6.5: Livsformbegrebet - betydning og praktik.

Vi skal knytte nogle kommentarer til figuren. De "samfundsmæssige strukturer og vilkår", der omfatter figurens øvrige elementer referere til samfundsformationen, herunder det økonomiske system og de statslige reguleringsformer. "Kontekstuelle relationer" henviser til de konkrete vilkår, hvorunder den enkeltes sociale liv udspiller sig i hverdagslivet, dvs. på arbejdet, i lokalområdet og i familien; på sin vis er der tale om materialisering af den ydre ramme. Men hvor den ydre ramme er karakteriseret ved generelle principper og dynamikker, er den indre karakteriseret ved disses mangfoldige resultater. Figurens to sider er tidligere behandlet separat, her er det relevant at uddybe forholdet imellem betydning og praktik, for siden at placere begrebet livsform.

Principielt må der kunne forekomme påvirkninger i begge retninger, fra såvel betydning ind i praktik som omvendt.

Den betydningsmæssige forandrings formidling ind i praktikken har karakter af strategier funderet i bestemte perspektiver. Det drejer sig om en reflektiv opstilling af strategier på et normativt grundlag i forfølgelsen af bestemte perspektivers virkeliggørelse. I den forstand at disse bryder med en kulturel forankring og/eller med omfattende samfundsmæssige normer, vil de samtidig være livsformforandrende. Mere indlysende eksempler på sådanne forandringer er naturligvis bevidste forsøg på forandring af de sider af den faktiske livssituation, som er bundet til kønsroller og til lønarbejdet. Det er imidlertid samtidig vigtigt at pointere en tilsvarende fokusering på sammenhænge, hvor perspektiverne nok genereres, men hvor den reflektive opstilling af strategier, som er nødvendig for at skabe og forfølge en strategi, ikke finder sted.

Forandringer i betydningssiden som konsekvens af praktikkens forandring udgør i princippet den modsatte proces. Der er tale om nærmest reaktive forskydninger. Mere kontante eksempler, som ikke kan tilsiges et livscyklusperspektiv, er f.eks. grundlæggende skift mellem forskellige arbejdspraktikker: fra lønarbejde til selvstændigt erhverv eller omvendt, mellem normativt set grundlæggende forskellige typer af lønarbejde, etc.

Den grundlæggende pointe er imidlertid, at dette ikke pr. definition leder frem til een bestemt form. Livsformer bliver til måder at skabe en orden og en sammenhæng i livet på. Det bliver til en proces, som forløber under indtryk af samfundsmæssige forandringer, personlig historie og det levede livs skiften og de i denne skiften erhvervede erfaringer. Slutproduktet er således ikke en teori om teoretiske livsformer, men en teori om de processer, som skaber livsformer.

Begrebet livsform har sin plads i denne dialektiske forståelse af de to sider. Livsformen er den altid værende resultant af de to siders bearbejdning af hinanden. Dens træghed som form grunder sig på livsverdens kulturelle komponent, der ikke momentant lader sig ændre reflektivt. Forandringer i praktikken f.eks. fremtvunget af ændringer i de materielle betingelser, flytter nok livsformen, men gør det ikke fra dag til dag.

Vi har indvidere åbnet for muligheden af livsformernes forandring kan gøres til et spørgsmål om forandring "indefra". I og med denne proces er partiel og successiv vedbliver livsformerne med at være udviklingsmæssigt historisk bundne.

Denne argumentation sætter livsformbegrebet i relation til livsformens egen kulturhistorie, og forbinder dens forandring med det levede liv indenfor livsformen. Livsform rummer derfor på den ene side det kulturelt overleverede og på den anden side det i det levede liv erfarede og genererede.

6.4. LIVSFORMER OG ARBEJDETS TRANSFORMATION

Den forudgående begrebsudvikling er gennemført for at frembringe teoretiske instrumenter, der kan anvendes til at aftvinge en bestemt empiri sit indhold af normative kodninger.

Vi anvender livsformbegrebet, som det er fremstillet i det forudgående, som analytisk redskab i behandlingen af en række interviews med arbejdere i dansk og svensk industri. Men begrebsdannelsens analytiske konsekvenser findes ikke kun i den måde, hvorpå vi analyserer vore interviews. Allerede forud for vores udvælgelse af interviewpersoner og for vores disponering af de enkelte interviews eksisterede en løsere fortolkning af begrebsdannelsen. Konsekvenserne heraf var for det første at udvælgelsen af personer kom til at sigte på en repræsentation af meget forskellige dagligdags fortolkningsmønstre, og for det andet at vores disponering af interviewene kom til at fokusere netop på disse mønstre og deres forskellighed.

Teorien handler så at sige om, hvad der er vigtigt at se på, hvis vi vil forstå moderne livsformer og bevægelser i sådanne. I denne forstand bærer vi et tungt ansvar for den fortælling, som vi giver videre. Vi er naturligvis tvunget til at træffe en række valg undervejs og under tiden også valg, hvis grundlag ikke er fuldstændigt overskueligt. Fortællingen, som vi senere giver i fortolkningen af vores interviews, er en social analyse af et bestemt empirisk

materiale og af en bestemt serie af problemstillinger bundet til arbejdets forandring i den moderne verden, men samtidig er det i sig selv et socialt produkt. Der kan faktisk laves en særlig social analyse på den sociale analyse.

Vi er interesseret i vurderinger og i fortolkninger, men ikke i holdninger og attituder. Dvs. at vores interesse er at afdække **hvorfor** en informant mener dette eller hint; holdningen i sig selv er mindre interessant.

Det, som i analysen heraf søges synliggjort, er dybest set de enkelte henvisningsformers forankring i livsverdenens komponenter. Signalbæreren for det "nye" - den kulturelle rationaliserings livsformmæssige konsekvens - er "kulturens udtynding" i disse fortolkninger. Et fænomen, der i empirisk forstand vil lede os til at fokusere på sprogliggørelse af tidligere konventionsbelagte sider af livet og deres senere bearbejdning i en (kommuniativ) diskurs. Det vil sige, at vi søger at udskille normative strukturer, hvor det kulturbundne i vidt omfang overskrides til fordel for andre modalitetsformer.

Empirisk vil den primære opgave bestå i at efterspore de normative kategoriernes refleksivitet og konventionalitet samt deres udfoldelse i strategier og perspektiver. Her er det for det første værd at erindre om, at strategier i vores forståelse altid er refleksivt strukturerede, men kan være forankrede i alle tre livsverdenskomponenter. For det andet opererer vi med eksistensen af handlinger, som nok har deres rod i et bestemt perspektiv, men som ikke er indsat i en strategi. Sådanne handleformer er i Webersk terminologi benævnt affektuelle eller traditionelle. Sådanne handleformer har deres primære udgangspunkt i konventionaliteten. Sådanne handlinger eller handlingsforløb kan udefra synes at bevæge sig efter strategisk bestemte linier, uden at dette dog er tilfældet. Endelig er det værd at notere sig, at livsverden og dens opsplittning i komponenter her alene er anvendt som en teoretisk begrebsliggørelse, der er **ikke** tale om kategorier, som vi kan benytte os af i analysen. Vores redskaber i analysen udgøres af fire begreber fordelt på to kategorier, nemlig de to normativitetsformer og de to begreber "strategi" og "perspektiv". Hertil kommer praktikken og dens systematisering i 5 felter, en systematisering som befinder sig på et begrebsligt lavere niveau.

Vi vil efterspore strategier og perspektiver. Imidlertid er det stik modsatte fænomen ligeså centralt for analysen, nemlig sådanne normative fortolkninger, som bringes i anvendelse for at forklare, hvorfor bestemte perspektiver ikke forfølges, hvorfor det ikke er muligt at skabe et grundlag for bestemte strategier etc. etc.

Det teoretiske redskab, som vi har udviklet i de forudgående kapitler, bliver i bind 3 bragt i anvendelse overfor en empiri bestående af interviews med arbejdere på tre forskellige virksomheder - een i Sverige og to i Danmark. I bind 2 redegør vi nærmere for de kontekstuelle rammer omkring disse interviews. Virksomhederne er alle tre virksomheder i forandring, virksomheder på foranderlige markeder og virksomheder, som i lyset heraf hver på sin måde legemliggør ideen om "nye produktionskoncepter", således som den blev præsenteret, diskuteret og modificeret i kapitel 2.

Som arbejdspladser betragtet er de hver især rammer om kapitalistisk lønarbejde, rammer omkring et abstrakt strukturelt defineret produktionsforholds materialisering i en konkret kontekst. De er rammer omkring en masse menneskers daglige praktik, men præcis som vi fremhævede det i afsnit 2.5., er deres karakterer som ramme omkring daglig menneskelig praktik i forandring.

Disse forandringer har, som det vil fremgå, en særdeles nærværende karakter for en del af arbejderne. I meget grove træk er der tale om, at de krav, som arbejderne møder i deres arbejde, forandres. De stilles i stigende grad overfor abstrakte krav til deres arbejdspraktik, krav som i stadig højere grad rettes mod personlighed, social adfærd, ansvarlighed o.s.v. For nogen er det en ny verden, der åbnes, en verden med nye muligheder for udfoldelse - for andre er det en verden, hvis inderste logik er vanskelig at håndtere.

For atter andre er forandringernes karakter betydelig mere tåget, implicit og uden materiel substans. Mange af vore interviewpersoner oplever ikke nogen forandring i den måde, hvorpå der stilles krav til dem i arbejdet. Det betyder imidlertid ikke, at de ikke kender til de pågående forandringer, tværtimod. Bevidstheden om, at "der sker noget", er nærværende for det store flertal og dette findes som spor i normative strukturer.

Det teoretiske redskab, som vi har udviklet i det forudgående, er designet til at rede trådene ud i en normativt orienteret livsformanalyse af konsekvenser forbundet med arbejdets transformation i moderne industri.

LITTERATURLISTE:

Albertsen, N. 1985: Farvel til byen og marxismen ? I: Tonboe, J. C. (red.) 1985: Farvel til byen ? Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.

Albertsen, N. 1986: Fra bysociologi til antropometri. Aalborg: Grus nr. 19.

Altmann, N. et al. 1982: Grenzen neuer Arbeitsformen. Frankfurt a.M.: Campus Verlag.

Andersen, H. 1988: Social orden, individuel handlen og livsverden i klassisk og moderne sociologi. København: Center for uddannelsesforskning, Handelshøjskolen i København.

Andersen, O.S. & Mikkelsen, H. 1988: UPS - en genvej til fornyelse? Holte: Promet.

Andersson, R. 1987: Den svenska urbaniseringen. Uppsala: Kulturgeografiska Institutionen vid Uppsala Universitet, Geografiska Regionstudier nr. 18.

Andresen, B. B. 1983: Socialisationsteori og civilisationskritik. København: Akademisk Forlag, Kultursociologiske Skrifter nr. 18.

Arbetslivscentrum 1991: Arbetilivet i centrum, nr. 97. Stockholm: Arbetslivscentrum.

Baron, S. 1985: Klasseanalysen og "cultural studies". I: Hoff, J. 1985: Stat, kultur og subjektivitet. København: Forlaget Politiske Studier.

Berggren, C. 1989: "New production concepts" in final assembly - the swedish experience. I: Wood, S. (ed.) 1989: The transformation of work ? London: Unwin Hyman.

Berggren, C. 1990: Det nya bilarbetet. Lund: Arkiv.

Bergman, P. 1985: Teknik och lagarbete. Stockholm: Arbetsmiljölaboratoriet, Kungliga Tekniska Högskolan.

Bergman, P. 1987: Industriarbetets kollektiva dimensioner - samverkan från Popitz till PAQ. Stockholm: Arbetsmiljölaboratoriet. Paper præsenteret ved "Nordisk Symposium om teknologi og arbejdsliv" i Korsør, august 1987.

Berteaux, D. 1981: From the life-history approach to the transformation of sociological practice. I: Berteaux, D. (ed.) 1981: Biography and society. Beverly Hills: Sage Publications.

Binder, T. & Nielsen, K. T. 1987: Maskinarbejderen i dag og i fremtiden. Lyngby/Roskilde: Institut for Samfundsfag, Danmarks Tekniske Højskole / TEK-SAM, Roskilde Universitetscenter.

Braverman, H. 1977: Arbete och monopolkapital. Kristianstad: Rabén & Sjögren.

- Brulin, G. 1989: Från den "svenska modellen" till företagskorporatismen. Lund: Arkiv.
- Bunnage, D. et al. 1974 og 1976: Teknikken og arbejderen. Bd. I og II. København: Socialforskningsinstituttet, Publikation nr. 62 og 75.
- Büchert, E. 1981 (1978): Regional välfärd. Oslo: Universitetsforlaget / NordREFO nr. 3 - 4.
- Bäcklund, A. K. 1985: Kompetens för ett arbetsliv i förändring. Malmö: Institutionen för pedagogik vid Lärarhögskolan.
- Bærenholdt, J. O. 1986: Livsformer og småbrug i Ungarn. Roskilde: Institut for geografi, datalogi og samfundsanalyse ved Roskilde Universitetscenter. Forskningsrapport nr. 53.
- Bærenholdt, J.O., Simonsen, K., Sørensen, O.B. & Vogelius P. 1990: Lifemodes and practice - new trends i danish social geography. Uppsala: Nordisk Samhällsgeografisk tidskrift, nr. 11.
- Christensen, L. R. 1987: Hver vore veje. Odense: Etnologisk Forum.
- Clematide, B. & Jensen, U.S. 1989: Teknik gør det ikke alene. Tåstrup: Teknologisk Institut.
- Clemmensen, W. 1940: De religiøse systemers indflydelse paa de erhvervsetiske princippers udvikling i Danmark. København: Nyt Nordisk Forlag - Arnold Busck.
- CO-Metal / Jernets Arbejdsgiverforening: JUUST. Rapport nr. 2. København.
- CO-Metal / Industriens Arbejdsgiverforening 1990: 90'ernes Lønssystem - kvalifikations- og resultatløn. København.
- Cronberg, T. 1986: Teorier om teknologi og hverdagsliv. København: Nyt fra samfundsvidenskaberne.
- Cronberg, T. 1987: Det teknologiske spillerum i hverdagen. København: Nyt fra samfundsvidenskaberne.
- Cronberg, T. 1988: Ved skillevejen. København: Nyt fra samfundsvidenskaberne.
- Cronberg, T. 1988: Teori og metode i forskningsprojektet "teknologi og hverdagsliv". København: Institut for organisation og arbejdssociologi, Handelshøjskolen i København.
- Duelund, P. 1990: Lokalkultur, livsformer og informationsteknologi. København: Danmarks Biblioteksskole.
- Ferraroti, F. 1981: On the autonomy of the biographical method. I: Berteaux, D. (ed.) 1981: Biography and society. Beverly Hills: Sage Publications.
- Finnemann, N. O. 1985: I broderskabets ånd. København: Gyldendal.
- Giddens, A. 1984: The constitution of society. Cambridge: Polity Press.

- Giddens, A. 1987: *Social theory and modern sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Godard, F. 1985: *How do ways of life change ? I*: Redcliff, N. & Mingione, E. (eds.) 1985: *Beyond employment*. London: Basil Blackwell.
- Gouldner, 1971 (1968): *Arbetaren i överflödssamhället*, Bd. I - III. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Gullestad, M. 1986: *Livsstil och likhet*. Oslo: Byforskningsprogrammet / Universitetsforlaget.
- Gullestrup, H. 1990: *Kultur, kulturanalyse og kulturetik - eller hvad adskiller og hvad forener os ?* Aalborg: Aalborg Universitetscenter. Arbejdsrapport.
- Habermas, J. 1979: *Aspects of the rationality of action*. I: Geraets, T. F. (ed.) 1979: *Rationality to-day*. Ottawa: Ottawa University Press.
- Habermas, J. 1987 / 1989: *The theory of communicative action*. Bd. I og II. Cambridge: Polity Press.
- Hansen, E.J. 1984: *Socialgrupper i Danmark*. København: Socialforskningsinstituttet, studie nr. 48.
- Harvey, D. 1989: *The condition of postmodernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Haug, F. 1987: *Widersprüche der Automationsarbeit*. Berlin: Argument Verlag.
- Haug, F. et al. 1978: *Theorien über Automationsarbeit*. Berlin: Argument Sonderband nr. 31.
- Helgeson, B. 1986: *Arbete, teknik, ekonomi*. Luleå: Högskolan i Luleå.
- Heller, A. 1984 (1970): *Everyday life*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hoff, J. 1988: *Arbejdstid, fritid og familie - livsformer og rådata*. København: Institut for samfunds- og forvaltning, Københavns Universitet.
- Højrup, T. 1983: *Det glemte folk*. København: Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Københavns Universitet / Statens Byggeforskningsinstitut.
- Højrup, T. 1984: *Begrebet livsform*. København: Fortid og nutid, bind XXXI hæfte 3.
- Højrup, T. 1989: *Kulturanalyse og samfundsanalyse*. Viborg: Nord-Nytt nr. 37, s. 108 - 128.
- Højrup, T. & Christensen, L. R. 1989: *Strukturel livsformanalyse*. Viborg: Nord-Nytt nr. 37, s. 53 - 91.
- Jørgensen, B. B. 1988: "Hvorfor gør de ikke noget ?". I Bloch, C. et al. 1988: *Hverdagsliv, kultur og subjektivitet*. København: Akademisk Forlag, Kultursociologiske skrifter nr. 25.

- Karlsson, J. C. 1986: Begreppet arbete. Lund: Arkiv.
- Kern, H. & Schumann, M. 1985 (1970): Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein. Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag.
- Kern, H. & Schumann, M. 1984: Das Ende der Arbeitsteilung ? München: Verlag C. H. Beck.
- Kern, H. & Schumann, M. 1987: Limits of the division of labour. New production and employment concepts in west german industry. Stockholm: Economic and industrial democracy, volume 8 nr. 2.
- Kern, H. & Schumann, M. 1989: New concepts of production in west german plants. I: Katzenstein, P. J. 1989: Industri and Politics in West Germany. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Knudsen, H. 1980: Disciplinering til lønarbejde. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Knudsen, H. (red.) 1983: Teknik - hverdagsliv. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Kumar, K. 1979/1980: The social culture of work: work, employment and unemployment as ways of life. London: New Universities Quarterly vol. 34, nr. 1.
- Lash, S. & Urry, J. 1987: The end of organized capitalism. Cambridge: Polity Press.
- Lipietz, A. 1986: New tendencies in the international division of labour: Regimes of accumulation and modes of regulation. I: Scott, A. J. & Storper, M. (ed.) 1986: Production, work and territory. Boston: Allen & Unwin.
- Lundquist, K. 1988: Det nya verkstadsarbetet. Lund: Arkiv.
- Lundvall, B.Å. et al. 1990: Den forsvundne produktivitet. København: Jurist og Økonomforbundets forlag.
- Lysgaard, S. 1985 (1961): Arbeiderkollektivet. Oslo: Universitetsforlaget.
- Metallindustriarbetareförbundet i Sverige 1989: Solidarisk Arbetspolitik. Stockholm.
- Mortensen, N. 1990: Normer. I: Gundelach, P. et al. 1990: Sociologi under forandring. København: Gyldendal.
- Mortensen, N. 1988: På jagt efter livet - om nogle grundproblemer i nyere "livsverdensanalyser" i sociologien. Århus: Philosophia nr. 1 - 2, 17. årg.
- Mortensen, N. 1988: Enfamiliehuset i den tertiære by. I: Tonboe, J. C. (red.): Storbyens sociologi. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Mortensen, N. et al. 1987: Et hus midt i verden. Aarhus: Institut for statskundskab ved Aarhus Universitet. Arbejdsnotat.

- Negt, O. 1985: Det levende arbejde den stjålne tid. København: Politisk Revy.
- Nielsen, E. H. 1990: Handling og livsverden. København: Kulturgeografiske Hæfter nr. 38.
- Nilsson, T. 1988: Arbetare eller tjänsteman? Lund: Arkiv - Arbetslivscentrum.
- Nilsson, T. & Sandberg, Å. 1988: Rörelse över gränser. Lund: Arkiv - Arbetslivscentrum.
- Nørager, T. 1985: System og livsverden. Aarhus: Anis.
- Odgaard, I. 1989: Nye arbejdsorganisationer i Sverige. København: SiD.
- Odgaard, I. 1989: Teknologiens udfordringer til SiD's fabriksgruppe. København: SiD.
- Offe, C. 1985: Disorganized capitalism. Cambridge: Polity Press.
- Offe, C. 1984: Contradictions of the welfare state. London: Hutchinson.
- Ohm, C. & Gottschalch, H. 1978: Zur Polarisierungs thes bei Kern und Schumann. I: Haug, F. 1978: Theorien über Automationsarbeit. Berlin: Argument-Verlag, Argument Sonderband 31.
- Olsen, K. B. 1989: Statens og virksomhedernes planlægning af FMS og CIM. Lyngby: Institut for arbejdsmiljø, Danmarks tekniske Højskole.
- Pahl, R.E. 1984: Divisions of labour. Oxford: Basil Blackwell.
- Pedersen, O.K. 1983: Videnskabsproblemet. København: Aurora.
- Piore, F. & Sabel, C. 1984: The second industrial divide. New York: Basic Books.
- Popitz, H. et al. 1976 (1957): Technick und Industriearbeit. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Popitz, H. et al. 1976 (1957): Das Gesellschaftsbild des Arbeiters. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- Rode, J. & Sant, K.L. 1983: UPS - introduktion. Aaby: Institut for Produktudvikling, DTH.
- Samfundsøkonomen 1988, nr. 7.
- Sayer, A. 1984: Methods in social science. London: Hutchinson.
- Sayer, A. 1989: Post-fordism in question. Fotokopi, senere udgivet i International journal of urban and regional research.
- Sartre, J. P. 1979: Eksistentialisme og marxisme. København: Gyldendal.

Schluchter, W. 1981: The rise of western rationalism. Los Angeles: University of California Press.

Schmidt, G. 1984: Diagnosis and Criticism of Industrial Society - or Industrial Sociology in West Germany after World War II. Paper fra "The Tohoku Regional Conference of the Japanese Research Association of Social Policy". Tohoku University, Sendai, Japan.

SiD 1989: Teknologiens udfordringer - Fabriksgruppens teknologiprojekt. København: SiD.

Simonsen, K. 1989: 70'ernes bysociologi - 80'ernes ? Roskilde: Institut for Geografi, Datalogi og Samfundsanalyse ved Roskilde Universitetscenter. Forskningsrapport nr. 59.

Simonsen, K. 1990: Filosofi og geografisk livsformanalyse. København: Kulturgeografiske Hæfter nr. 38.

Svenska Metallarbetareförbundet 1989: Solidarisk Arbetspolitik. Stockholm: Svenska Metallarbetareförbundet.

Sørensen, O.B. 1988: "Det daglige arbejde" (artikel). Uppsala: Nordisk samhällsgeografisk tidskrift, nr.8.

Sørensen, O.B. 1990: Some reflections on social geography. Uppsala: Nordisk Samhällsgeografisk Tidsskrift no. 12.

Sørensen, O.B. 1991: Trotjänare och tusenkonstnärer. I Berger, S. (red.) 1991: Samhällets Geografi. Uppsala: Nordisk Samhällsgeografisk Tidsskrift.

Sørensen, O.B. & Vogelius, P. 1988a: "Skibsværftsarbejdere uden værft". Roskilde: GeoRuc.

Sørensen, O.B. & Vogelius, P. 1988b: Mod en revideret livsformteori. Paper præsenteret ved "9. nordiska symposium för kritisk samhällsgeografi" Hurdal, Norge. September 1988.

Sørensen, O.B. & Vogelius, P. 1990: "Lønarbejdsbegrebet i social teori". København: Kulturgeografiske Hæfter, nr. 38.

Thaulow, I. 1988: Arbejdsløshedens psykiske og sociale konsekvenser. København: Socialforskningsinstituttet.

Thompson, E.P. 1975 (1968): The making of the english working class. London: Harmondsworth.

Weber, M. 1964 (1947): Social and economic organisation. New York: Oxford University Press / The Free Press.

Weber, M. 1977: Vetenskap och politik. Göteborg: Korpen.

Weber, M. 1978 (1919-1920): Den protestantiska etikken och kapitalismens anda. Borgholm: Argos.

Weber, M. 1985: Ekonomi och samhälle. Bd. I - III. Lund: Argos.

Weber, M. 1985: The protestant sects and the spirit of capitalism. I: Gerth, H. H. & Wright Mills, C. (eds.) 1985: From Max Weber. London: Routledge.

Willis, P. 1988 (1977): Learning to labour. Hampshire: Gower.

Wood, S. 1989: The transformation of work ? I: Wood, S. (ed.) 1989: The transformation of work ? London: Unwin Hyman.

Ziehe, T. 1987: Det modernes indhold af irritation. I: Bjerg, J. 1987: Pædagogik og modernitet. København: Hans Reitzels Forlag.

Aagaard, K. 1990: Industri og lykke. København: Fortryk fra Sociologisk Institut.

